

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

На правах рукопису

Герасимчук Олександр Михайлович

УДК 94 (477.51) «1906/1917»

**Реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії
(1906–1917 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Боровик Анатолій Миколайович
доктор історичних наук, професор

Чернігів
2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Характеристика джерел та методологічні засади дослідження.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНЕ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕРНІГІВЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ.....	44
2.1. Землеустрій Чернігівської губернії напередодні аграрної реформи.....	44
2.2. Передумови століпінської аграрної реформи й формування її організаційно-правових основ.....	58
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ.....	75
3.1. Приватизація чернігівськими селянами общинних земель та перебіг землевпорядних робіт на надільних і казенних землях.....	75
3.2. Діяльність Селянського поземельного банку.....	100
3.3. Переселенський рух.....	111
3.4. Кооперативний рух.....	130
3.5. Агротехнічні заходи.....	143
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СТОЛИПІНА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.....	159
4.1. Ставлення чернігівського селянства до проведення століпінської аграрної реформи.....	159
4.2. Результати століпінської аграрної реформи на Чернігівщині.....	178
ВИСНОВКИ.....	188
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	197
ДОДАТКИ.....	257

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГУЗіЗ – Головне управління землевпорядкування і землеробства

МВС – Міністерство внутрішніх справ

ПРПО – Південноросійська переселенська організація

ЦСК – Центральний статистичний комітет

ВСТУП

Зміни, які відбуваються в Україні на сучасному етапі, викликають значне зростання інтересу до історичного минулого. У подіях минулих років сучасники шукають джерела сучасних вад у розвитку українського суспільства. Аналітики відшуковують історичні аналогії та паралелі, зіставляють і порівнюють минуле й сучасне. Дедалі більша увага приділяється виявленню в минулому альтернативних можливостей розвитку суспільства, реалізація яких привела б до іншого ходу й результату цього розвитку.

Попередні покоління реформаторів аграрних відносин віч-на-віч стикалися з аналогічною сьогоднішню ситуацією в економіці та суспільстві: розпаювання великих господарств, приватизація наділів, створення ефективного ринку землі тощо. Тож, нині варто знати й їх досвід, щоб уникнути помилок при сучасному реформуванні земельних відносин. Таким чином можна буде уникнути помилок при сучасному реформуванні аграрних відносин і сповна, відповідно до вимог Конституції України, захистити права землевласників та землекористувачів.

У цьому зв'язку одним з явищ у історії нашої країни, яке приковує увагу дослідників, виявилася століпінська аграрна реформа. Це пов'язано зі змінами в аграрному секторі економіки України на сучасному етапі її розвитку, зокрема з питаннями землекористування й приватизації в сільському господарстві. Відповідно до законодавчих актів, прийнятих останнім часом в Україні, утворюються фермерські господарства, здійснюється реформування аграрної галузі, колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам цих підприємств права вільного виходу з них та отримання у власність належних їм земельних часток (паїв).

Радянська колгоспно-радгоспна система господарювання, яка впродовж багаторічного свого існування наочно продемонструвала свою неефективність, створила немало проблем, що потребують негайного вирішення. Проведення

змін у земельній галузі породжує численні конфлікти, часто натикається на відкрити протидію з боку державних чиновників. На адресу сучасних вітчизняних реформаторів аграрного сектору господарства випущено немало критичних стріл, земельне законодавство України за його недосконалість і невідповідність реаліям життя навіть прирівнюють до законів вавилонського царя Хаммурапі [346, с. 1, 8].

Українські землі протягом історичного розвитку переживали багато земельних реформ. Нинішнє вирішення земельних проблем нагадує проведення змін в аграрному секторі господарства України столітньої давності, коли селянським господарствам було надано право виходити з общини і організувати окреме власне господарство. Головна мета аграрних перетворень початку ХХ ст. полягала в тому, щоб зруйнувати селянську поземельну общину й на її руїнах створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння, а на базі утвердження приватної земельної власності сформувати клас земельних власників з найзаможнішої частини селянства. Столипінська аграрна реформа була останньою реформою на українських землях, проведеною на засадах ринкового господарювання. Не стояла осторонь процесу аграрних перетворень і Чернігівщина, в якій на початку ХХ ст. общинне землеволодіння охоплювало більше половини селянських надільних господарств. Земельна реформа в нашій країні за останнє десятиліття стала одним з найрезонансних суспільно-політичних і соціально-економічних явищ. Саме тому дослідження досвіду реформування аграрного сектору господарства на початку ХХ ст. залишається актуальним і до сьогодні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематики науково-дослідної роботи кафедр історії та археології України, педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Протокол засідання Вченої ради університету № 9 від 26 квітня 2006 р).

Об'єктом дослідження виступають аграрні відносини в Чернігівській губернії на початку ХХ ст.

Предметом даного дослідження є передумови, нормативно-правові й організаційні основи, перебіг та результати проведення столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії.

Хронологічні межі дослідження визначаються межами самої столипінської аграрної реформи, початком якої традиційно вважається видання указу від 9 листопада 1906 р. Разом з тим, з метою достатньої повноти виявлення тенденцій розвитку соціально-економічних і політико-правових відносин у середовищі чернігівського селянства напередодні й у процесі перебігу реформи автор дослідив передумови реформи на рубежі ХІХ–ХХ ст., заходи підготовки до змін у аграрному секторі попередниками П. Столипіна на чолі уряду, перебіг обговорення аграрного питання губернськими та повітовими комісіями на Чернігівщині в 1902–1903 рр., а також розпочатий влітку 1906 р. процес утворення в губернії землевпорядних комісій. Верхня межа дослідження – 28 червня (11 липня) 1917 р. обумовлена згортанням заходів щодо виходу селян з общин у зв'язку з участю Росії в Першій світовій війні та офіційним припиненням процесу столипінського аграрного реформування постановою Тимчасового уряду.

Територіальні межі дослідження обумовлені адміністративними кордонами Чернігівської губернії, яка на початку ХХ ст. охоплювала територію сучасної Чернігівської області (за винятком південних районів, які відносилися до Полтавщини), східні райони сучасної Сумщини (Глухівський, Конотопський і Кролевецький повіти), а також південні райони Брянської області Росії (Мглинський, Стародубський, Суразький і Новозибківський повіти).

Метою дослідження є комплексна характеристика столипінської аграрної реформи на території Чернігівщини та визначення особливостей цього процесу в регіоні. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

1) проаналізувати стан розробки теми дослідження в історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;

2) з'ясувати особливості соціально-економічного становища селянства Чернігівщини напередодні проведення столипінських аграрних перетворень, показати актуальність реформування сільського господарства в регіоні на початку ХХ ст.;

3) висвітлити підготовку земельної реформи в Чернігівській губернії, визначити основні напрямки реформування аграрних відносин в регіоні;

4) розкрити перебіг процесу здійснення столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, визначити особливості реалізації столипінських перетворень у межах губернії на повітовому рівні;

5) показати роль Селянського поземельного банку в здійсненні аграрних перетворень на Чернігівщині;

6) з'ясувати соціально-економічні наслідки реформування аграрних відносин на Чернігівщині.

Теоретико-методологічною основою дисертації є комплекс загальнонаукових принципів, провідними з яких є принципи науковості, історизму та багатофакторності. При аналізі джерел та історіографії було дотримано принципів неупередженості й об'єктивності. У процесі виконання роботи використовувалися методи аналізу та синтезу, конкретно-історичний, статистико-аналітичний, системний, порівняльний, світоглядного плюралізму, узагальнення, математичного моделювання.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше:

1) створено узагальнююче та цілісне дослідження з історії проведення столипінської аграрної реформи на території Чернігівської губернії, введено в науковий обіг архівні та друковані матеріали й документи, які раніше не використовувалися;

2) визначено актуальність аграрного реформування для Чернігівської губернії на початку ХХ ст., висвітлено підготовку столипінської аграрної реформи в регіоні;

3) підраховано загальну кількість домогосподарів, що вийшли з общини й утворили одноосібні господарства, проаналізовано причини низьких темпів приватизації й землевпорядкування в губернії та нерівномірності здійснення реформи в різних повітах губернії;

4) з'ясовано роль Селянського поземельного банку в здійсненні столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині;

5) висвітлено особливості переселення чернігівських селян за межі губернії, визначено його вплив на перебіг аграрної реформи в регіоні, підраховано загальну кількість переселенців з Чернігівщини за роки столипінської аграрної реформи;

6) проаналізовано конфлікти, які відбулися в селах Чернігівщини внаслідок столипінської аграрної реформи, та висвітлено настрої селянства в період проведення перетворень;

7) оцінено значення кооперативного руху та агротехнічних заходів для розвитку господарства Чернігівської губернії в роки реформи;

8) з'ясовано соціально-економічні наслідки реформування аграрних відносин в регіоні на початку ХХ ст.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані в курсах лекцій та навчальних посібниках з історії України, історії рідного краю, при створенні спеціальних і узагальнюючих праць з історії, економіки, державного управління. Висновки роботи можуть бути використані місцевими органами державної влади при розробці програм аграрних перетворень на сучасному етапі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації були темами доповідей і обговорювалися на наступних науково-практичних конференціях: IV Міжнародному науковому семінарі «Російська імперія в історичній ретроспективі» (13–14 травня 2008 р., м. Чернігів); науково-практичній конференції «Перші Фльорівські читання» (12 жовтня 2010 р., м. Чернігів); VII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України» (13 травня 2011 р., м. Ніжин); VI Міжнародному науковому семінарі

«Російська імперія в історичній ретроспективі» (18–20 травня 2011 р., м. Чернігів); Міжнародній науковій конференції «Украина и Сибирь в культурном трансфере» (1 липня 2011 р., м. Чернігів); Міжнародній науковій конференції «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (22–23 вересня 2011 р., м. Брянськ, Російська федерація); науково-практичній конференції «Другі Фльорівські читання» (12 жовтня 2011 р., м. Чернігів); VIII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (5–7 квітня 2012 р., м. Ніжин); XII Науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (29–31 травня 2013 р., м. Глухів); науково-практичній конференції «Треті Фльорівські читання» (15 жовтня 2013 р., м. Чернігів).

По темі дисертації опубліковано п'ятнадцять статей, з них дванадцять – у фахових наукових виданнях (загальний обсяг – 11,3 друкованих аркушів).

Структура роботи обумовлена логікою дослідження та відповідає поставленій меті та завданням. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатків. Обсяг роботи складає 325 сторінок машинописного тексту (основна частина – 196 сторінок), обсяг списку використаних джерел та літератури – 60 сторінок (617 найменувань), обсяг додатків – 69 сторінок (67 додатків).

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема аграрного реформування початку ХХ ст. посідає одне з чільних місць серед наукових досліджень суспільно-політичного напрямку. Зміни в аграрній сфері, які пов'язують з ім'ям П. Столипіна, не могли не привернути до себе увагу численних дослідників, причому не тільки істориків, але й економістів. Тема столипінських перетворень завжди належала до однієї з найполітизованіших та заідеологізованих, тому, крім учених, до неї часто зверталися й політичні діячі. Історіографію проблеми столипінського аграрного реформування можна умовно поділити на дорадянську, радянську та сучасну вітчизняну й зарубіжну. Кожен із зазначених етапів дослідження мав свою специфіку у вивченні проблеми реалізації й результатів аграрної реформи.

Дискусії навколо столипінської аграрної реформи розгорнулися практично з перших днів її проведення. Ще в дореволюційний час сформувалися два головних концептуальних підходи до оцінки діяльності П. Столипіна. У залежності від політичних поглядів автори розділилися на апологетів і критиків реформатора. Характерно, що такий поділ залишався незмінним упродовж усього періоду вивчення столипінських аграрних перетворень. Одним з перших, хто звернув увагу громадськості на столипінську аграрну реформу, був український вчений-економіст О. Білімович. У своїй праці він проаналізував процес утворення й перші кроки землевпорядних комісій, звернувся до проблеми переселення, ролі Селянського поземельного банку в здійсненні аграрних перетворень. Значне місце в праці О. Білімовича посідало дослідження законодавчого забезпечення аграрної реформи [343].

Однією з точок зіткнення в сфері наукових досліджень столипінських аграрних перетворень стало питання про доцільність існування общини як

соціального інституту й виправданість її руйнування урядом. Важливі відомості про перебіг і результати аграрної реформи містяться в працях одного з adeptів урядової лінії й головного реалізатора реформи А. Кофода. Общинне землеволодіння розглядалося А. Кофодом як базова причина аграрної кризи в країні. Виходом з неї він вважав створення міцного хутірського господарства [447]. Представники консервативних поглядів на аграрну реформу захищали общинне землеволодіння й гостро критикували заходи П. Столипіна. До представників цього напрямку можна віднести слов'янофілів Ф. Самаріна [536], С. Шарапова й К. Пасхалова [572]. Вони вважали, що община була прикладом господарської стабільності, а індивідуальний власник сам по собі був нестійким і беззахисним перед реаліями життя.

Система поглядів ліберального табору на аграрну реформу була представлена такими вченими, як О. Кауфман [434–436], С. Прокопович [521; 522], В. Український [556], О. Чупров [569; 570]. Ліберали критикували погляди й консерваторів і соціал-демократів, проте найбільше критичних стріл від них летіло в бік урядових заходів. Вони вважали, що община не була перешкодою на шляху реформ, оскільки мала змогу адаптуватися до нових капіталістичних умов. На думку лібералів, головні зусилля уряд повинен був спрямувати не на руйнування общинного землеволодіння, а на ліквідацію агрономічної відсталості населення.

У дореволюційний період також активно обговорювалося питання про методи реалізації земельної реформи. На думку І. Коновалова [443] й М. Огановського [491], які представляли неонародницький напрям, прагнення чиновників якомога швидше відзвітувати про «досягнення» в аграрній галузі й отримати заохочення від уряду могло звести всі позитивні задуми реформаторів до нуля, а чиновницьке свавілля й примусове руйнування общини в перспективі могло породити революцію. Інші книги М. Огановського були присвячені розвитку сільського господарства в Росії на початку ХХ ст. На думку автора, головним засобом для підвищення продуктивності землі був перехід до інтенсивних систем господарства, а гальмувало аграрний розвиток країни не

общинне землеволодіння, а селянське малоземелля [489; 490]. На збереженні общини в своїй праці наполягав і представник есерів С. Маслов [475].

Узагальнене дослідження форм реалізації й результатів аграрної реформи здійснив І. Чернишов, який на основі аналізу соціологічних даних, одержаних з анкет Вільного економічного товариства, прийшов до висновку, що в селянській свідомості закріплення землі в приватну власність зовсім не означало виходу з общини. На відміну від поглядів есерів, які вважали общину панацеєю для селян, соціал-демократ меншовик І. Чернишов визнавав необхідність руйнування общини, але не указами й розпорядженнями, а еволюційним економічним процесом [566–568].

Перебіг і результати столипінських аграрних перетворень досліджувалися також у дореволюційних працях С. Богданова [344], Б. Бруцкуса [354], П. Мозжухіна [482], О. Лосицького [468].

Професор Берлінської сільськогосподарської академії Отто Аухаген, який у 1911–1912 рр. вивчав процес здійснення російського землевпорядкування, найважливішими результатами столипінських аграрних перетворень вважав надання селянам свободи в перебудові свого господарства, інтенсифікацію виробництва, покращення агротехніки [334].

Низка дореволюційних публікацій була присвячена особі самого прем'єра-реформатора. Зокрема, О. Ізгоев по праву вважається першим біографом П. Столипіна. Висвітлюючи віхи його життєвого шляху автор одночасно аналізував і його діяльність на посаді прем'єр-міністра [416]. Особі П. Столипіна в дореволюційній літературі також були присвячені праці В. Розанова [533] й М. Шубинського [590].

Правове забезпечення реформи в дорадянський період аналізували Ю. Александровський [328], М. Волков [359], О. Леонт'єв [460]. Діяльність Селянського поземельного банку в дореволюційній історіографії детально висвітлювалася в фундаментальній праці економіста А. Зака [407]. Діяльності Селянського банку також фрагментарно торкалися в своїх загальних роботах з аграрних проблем Б. Бруцкус [353], О. Кауфман [434], М. Огановський [491]. У

праці статистика А. Дядиченка аналізувалася діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в перші роки столипінської аграрної реформи [391].

Дореволюційні роботи, які стосувалися питань розвитку кооперативного руху в роки столипінської аграрної реформи, були представлені такими теоретиками й практиками кооперації, як О. Анциферов [333], М. Гібнер [379], А. Євдокимов [395], С. Маслов [474], М. Огановський [488], О. Орлов [494], С. Прокопович [523], В. Тотоміанц [549], М. Туган-Барановський [553]. Ці дослідники зробили перші спроби узагальнити вже накопичений на той час досвід у галузі кооперації. Роботи вищеназваних авторів мали характер не стільки досліджень, скільки посібників прикладного характеру, головною метою яких була пропаганда кооперативних ідей, розкриття могутнього потенціалу, закладеного в кооперативах. Деякі з дореволюційних дослідників певний час продовжували вивчати кооперативний рух і в післяреволюційний період. До них можна віднести роботи П. Височанського [356], А. Кулижного [449], О. Меркулова [479], М. Хейсина [561], О. Челінцева [563]. В умовах сталінського режиму й оголошення курсу на суцільну колективізацію всі наукові розробки по кооперації було згорнуто.

З літератури, яка вийшла з друку до 1917 р. й була присвячена переселенській політиці уряду, можна виокремити праці В. Вошіліна [360], М. Карабанова [430], О. Кауфмана [435; 437], О. Комарова [442]. Загальний перебіг процесу переселення селян на окраїни Росії в пореформений період характеризував І. Ямзін, який проаналізував причини, наслідки й перспективи переселенського руху. Чернігівську губернію дослідник відзначав серед тих, де міграційні процеси були одними з найактивніших [598].

Окремо можна виділити низку праць В. Леніна, який розглядав економічні процеси переважно в їх відношенні до капіталізму в марксистському його розумінні. Упродовж періоду проведення земельних перетворень ленінська оцінка аграрної реформи П. Столипіна змінювалася. Спочатку він відзначав її прогресивність, а потім у статті «Столипін і революція» та інших працях став

заявляти про її безперспективність і давати їй негативну оцінку. В. Ленін стверджував, що столипінські реформи були «останнім клапаном», відкритим самодержавством для запобігання революції, спробою «в старі міхи влити нове вино», що зрештою й привело до краху столипінської політики [454–458].

Дорадянська історіографія столипінської реформи на Чернігівщині репрезентована кількома аналітичними працями. Вони були присвячені загальному економічному стану Чернігівської губернії в роки аграрної реформи, діяльності Селянського поземельного банку в регіоні, проблемам переселення чернігівських селян на Схід, створенню одноосібних господарств. В аналітичній праці статистика А. Дядиченка зверталася увага на розподіл землеволодіння губернії за категоріями власників по повітах, аналізувалася діяльність Селянського поземельного банку, наводилася кількість чернігівських переселенців на окраїни імперії в роки реформи та популярність районів оселення по повітах [391]. В іншій своїй публікації дослідник звернув увагу й на значне пожвавлення мобілізації земельної власності в Чернігівській губернії вже в перші роки столипінської реформи [392]. Спеціалісти в галузі кооперації В. Зюрюкін [412; 413], Л. Плавтов [505], М. Примак [518; 519], Г. Супрун [545], Є. Шевченко [581; 584] в своїх публікаціях давали характеристику кооперативного руху на Чернігівщині в роки столипінської реформи в його зв'язку з виникненням хутірських і відрубних господарств. У праці М. Кострова було подано результати діяльності земської комісії, яка досліджувала бюджети різних типів господарств Чернігівщини в 1914–1915 рр. [446] і відзначала продуктивність нових хутірських господарств. У дослідженні статистика Г. Кущенко давалася порівняльна характеристика господарств Суразького повіту за результатами двох переписів – 1882 і 1911 р., відзначався очевидний, хоч і не надто значний, прогрес домогосподарств повіту в процесі заміни знарядь праці на більш досконалі, а також поступ у інтенсифікації виробництва селянських господарств. При цьому автор відзначав низьку капіталізацію господарства повіту й майнову диференціацію селян [451]. У праці В. Святловського зверталася увага на різке зменшення дворянського

землеволодіння, на зростання кількості угод купівлі-продажу землі, на підвищення ціни землі вже в перші роки реалізації столипінської земельної реформи в Чернігівській губернії [537].

Отже, майже всі дорадянські дослідження, які стосувалися аграрних перетворень П. Столипіна, були написані політиками й спеціалістами з права та економіки, але не істориками. Це зрозуміло, історики своє слово сказали значно пізніше, після припинення реалізації столипінських заходів. Політики ж переважно критикували реформу, оскільки розглядали її крізь призму власних політичних програм, які нерідко розходилися з урядовими міркуваннями. Окремим аспектам перебігу реформи в Чернігівській губернії було присвячено лише декілька робіт місцевих дослідників, які, проте, не давали цілісної картини аграрних перетворень у регіоні. Тим не менше, уже в дожовтневий період було визначено основні проблеми у вивченні столипінської аграрної реформи, покладено початок дослідженню всіх її напрямків і висловлено різні точки зору на найважливіші аспекти реформи, обговорення яких у наступні роки посідало центральне місце в дослідженнях істориків і економістів.

Зміни, які відбулися в країні після подій 1917 р., певним чином наклали свій відбиток на ставленні дослідників до реформи, проте проблема аграрних перетворень не втратила актуальності. На початку 20-х років ще залишалися вчені, які відстоювали ідею ділянкових господарств, зокрема Б. Бруцкус [353], П. Першин [500], проте з середини 20-х років бере свій початок становлення марксистсько-ленінської історичної школи, яка розглядала столипінську аграрну реформу з класових позицій. У пізніших своїх працях той же П. Першин уже відстоював думку про столипінську реформу як передумову майбутніх революційних подій. Чернігівщину він відзначав як один з регіонів, де було найбільше відмов селян від виходу на хутори й відрубів [498; 499].

У післяжовтневий період, і особливо після згорання НЕПу та переходу до суцільної колективізації сільського господарства, інтерес до столипінської аграрної реформи послабився, оскільки колективізація ставила зовсім іншу ціль, ніж утворення фермерства. Висвітлюючи перебіг столипінських

перетворень, дослідники уникали позитивних сторін реформи, а стверджували, що вона проводилася винятково в інтересах поміщиків і куркулів. Подібні ідеї відстоювалися Г. Барановим [338], Г. Гордєєвим [382], М. Карповим [433], І. Литвиновим [466], О. Шестаковим [588]. Не оминув своєю увагою столипінську аграрну реформу й історик-марксист М. Покровський. У своїх працях період 1906–1917 рр. він називав не інакше як «столипінщиною». Головними результатами аграрної реформи М. Покровський визнавав розпад общини і, як наслідок, зростання прошарку дрібної буржуазії й пролетаризації селянства [510; 511]. Проте, слід зазначити, що попри загальний критичний тон, деякі вчені все таки відзначали окремі успіхи реформи, такі як інтенсифікація виробництва, зростання врожайності культур, упровадження машин у сільському господарстві. Подібні висновки висловлювалися в працях П. Єфремова [405], І. Литвинова [465], О. Шестакова [586; 587].

Одним з перших, хто звернув увагу на проведення аграрної реформи саме в українських землях, був О. Погребинський. Він підкреслював, що успішний перебіг реформи в Україні пояснювався переважанням подвірного землеволодіння, тому тут залишалося лише її юридично легалізувати. Чернігівщину автор відзначав як регіон, де реформа відбувалася мляво, і де її результати були найнижчі в порівнянні з іншим українськими губерніями [507]. О. Погребинський відзначав більшу продуктивність заможних селянських господарств, створених в роки аграрної реформи [506]. Вплив столипінської аграрної реформи на еволюцію землеволодіння на Чернігівщині відобразив у своїй публікації статистик Г. Бар. Дослідник акцентував увагу на суттєвому зменшенні поміщицького землеволодіння в роки столипінської реформи, а за рахунок цього на зростанні землеволодіння заможних селян і пролетаризації малоземельного селянства [336]. У радянській історіографії діяльності Селянського поземельного банку присвятив свою монографію Д. Батурицький. На переконання вченого, політика Селянського банку була спрямована виключно на охорону інтересів великого поміщицького землеволодіння [339].

У післявоєнний період ідея про «крах» століпінської аграрної політики залишалася домінуючою в працях радянських істориків 40–50-х рр., зокрема таких, як Є. Василевський [355], Ф. Лось [470], Є. Невяровська [484], М. Рубач [534], В. Фірстова [557].

У процесі подолання наслідків культу особи, і особливо в кінці 80-х рр., інтерес до століпінської аграрної реформи знову зріс, а науковий підхід посилювався. Крім статей і нарисів з історії аграрної реформи П. Століпіна і його діяльності було видано й значні монографічні дослідження, які розкривали проблему глибше й об'єктивніше з широким залученням нових архівних документів і матеріалів. Серед аналітичних робіт радянського періоду на особливу увагу заслуговує фундаментальне монографічне дослідження «Століпінська земельна реформа» С. Дубровського, якого вважають найавторитетнішим вченим-аграрником. Особливою цінністю книги є додатки з численними статистичними даними, які відображають результати проведення реформи. Наведені вченим узагальнюючі дані про виділення домогосподарств з общини станом на 1 січня 1916 р. в губерніях Російської імперії, включно з Чернігівською, вважаються на сьогодні найповнішими й найдостовірнішими. На думку С. Дубровського, реформа вела до зламу всього узвичаєного способу життя селян, розчищала шлях для розвитку капіталізму в сільському господарстві; у своїх висновках автор наголошує на протиріччях реформи та неминучості революції. Висловлюючи твердження про загальну невдачу реформи, автор, тим не менше, відзначає й позитивні моменти аграрної реформи, зокрема такі як розвиток кредитних відносин, агрономічної допомоги, зростання товарності сільськогосподарського виробництва, застосування удосконалених знарядь праці й машин у заможних господарствах [390].

Століпінська аграрна реформа розглядалася також у працях таких радянських вчених 60–80-х рр., як А. Аврех [326], А. Анфімов [329–332], А. Барабой [337], С. Сідельников [538–540], П. Теличук [547], С. Трапезников [550; 551]. Зокрема, П. Теличук досліджував економічні основи змін у аграрній сфері України 1917–1918 рр., названі ним «аграрною революцією». Дослідник

доводив, що ця «революція» була викликана безземеллям і крайнім зубожінням селян. Злиденним становищем селян П. Теличук пояснював і переселення українців на окраїни імперії на рубежі століть. Він наводить дані вченого-економіста К. Воблого, згідно з якими за 1885–1914 рр. з Чернігівської губернії вибуло до Сибіру й на Далекий Схід 333 211 осіб. За підрахунками автора більше в ці роки селяни виселялися лише з Полтавщини [547].

С. Трапезніков у своїх працях розглядав столипінську аграрну реформу з точки зору її відповідності ленінським постулатам. Проте вчений, як до речі й сам В. Ленін, вважав, що з економічної точки зору столипінська аграрна реформа була прогресивним явищем у історії. На його думку, переселення за сприяння держави відкрило доступ у Сибір революційно налаштованій малоземельній бідноті. Як приклад, автор наводить Чернігівську губернію, де при середньому розмірі селянської земельної ділянки в 8,2 дес. переселенці в середньому мали 3,9 дес., а в більшості повітів і того менше [550; 551].

Велику увагу вивченню актуальних проблем столипінської аграрної реформи приділяв один з корифеїв історико-аграрної науки А. Анфімов. Вчений стверджував, що столипінська реформа була задумана для того, щоби з куркуля зробити «господаря села» й, не досягнувши бажаного, лише ще більше загострила відносини селян з поміщиками, до яких ще додалися куркулі-виділенці. Реформі не вдалося подолати напівкріпосницькі виробничі відносини в багатьох регіонах, до яких дослідник відніс і Чернігівщину [329]. Разом з І. Макаровим А. Анфімов дослідив і опублікував дані щодо змін у землеволодінні, які відбулися за 1906–1916 рр., відзначивши той факт, що за роки аграрної реформи суттєво зменшилося дворянське землеволодіння. Наводять у публікації вчені й підсумкові дані по Чернігівщині, зокрема щодо кількості угод купівлі-продажу землі в губернії за роки реформи [330].

С. Сідельніков у праці «Аграрна реформа Столипіна» навів статистичні матеріали, які стосувалися землевпорядкування, переселенської політики й діяльності Селянського банку в роки реформи. У збірці вміщено також документи, які стосувалися реалізації реформи на теренах Чернігівської

губернії [539]. У монографії «Аграрна політика самодержавства в період імперіалізму» вчений відзначав, що найбільшого успіху реформа досягла саме в Україні, хоч і виокремлював Полтавську й Чернігівську губернію, де утворення хутірських і відрубних господарств відбувалося повільними темпами. Чернігівщину автор також згадує як регіон, де спостерігалася значна кількість селянських відмов від початкового рішення про землевпорядкування й відбувалися активні селянські протести проти землевпорядної політики [538].

Діяльність Селянського поземельного банку в Україні та на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи в радянський період досліджували А. Опря й Д. Пойда, які вважали, що позики в Банку були доступні лише заможним селянам; незаможні ж, ризикуючи брати позику, були приречені на зубожіння. Автори були переконані, що політика Селянського банку викликала невдоволення в частини селян і спонукала їх до протестів [508].

Помітною подією в радянській історіографії 60-х рр. став вихід із друку двотомного видання Інституту історії АН УРСР «Історія селянства Української РСР». Ця праця стала результатом колективних зусиль співробітників Інституту, а також провідних спеціалістів інших наукових установ та вузів України. Проведення столипінської аграрної реформи в Україні висвітлено в першому томі видання. Чимало місця на сторінках праці відведено реалізації реформи на Чернігівщині: відзначалися скромні результати виходу чернігівських селян на хутори й відруби до 1911 р. (4,5 %) та значні масштаби переселенського руху з Чернігівської губернії. Не оминули увагою автори праці й слабке технічне оснащення селянських господарств Чернігівщини в період аграрної реформи [421]. Набір фактичного матеріалу й концептуальна основа двотомника лягли в основу відповідних розділів багатотомної «Історії УРСР» (70-і рр. – україномовний і в 1 половині 80-х рр. – російськомовний варіант), а також тритомної «Історії народного господарства УРСР». У розділах, присвячених столипінській аграрній реформі, автори «Історії УРСР» наводять дані щодо результатів реформи на Чернігівщині станом на 1911 р., відзначають активну діяльність Селянського банку в

губернії, наводять приклади виступів чернігівських селян проти куркулів і столипінського землевпорядкування [423; 424]. Автори «Історії народного господарства» конкретно по Чернігівщині дані не наводили, вказали лише, що губернія в економічному відношенні була найвідсталішою в Україні [420].

У радянській історіографії ще з 1930–1950-х рр. міцно утвердилася думка про повний крах переселенської політики П. Столипіна. На підтвердження наводився «ленінський» аргумент про масове повернення переселенців із Сибіру. У подальшому апеляція до високої частки зворотніх переселенців стала типовою для радянських дослідників переселенського руху, зокрема В. Тюкавкіна [555], М. Якименка [591]. Аналогічну оцінку переселенню давав і Л. Складов, у монографії якого найповніше з усіх радянських істориків висвітлена історія заселення Сибіру й Далекого Сходу в роки столипінської аграрної реформи. Дослідник відзначав значні масштаби переселення з Чернігівщини [542]. Російський вчений В. Покшишевський на початку 50-х рр. у своєму історико-географічному огляді описав процес заселення Сибіру й відзначав роль Чернігівщини в освоєнні віддалених окраїн Росії, особливо після реформи 1861 р. Причини такої активності чернігівських селян вчений вбачав у схожості лісостепових природних умов Чернігівщини й Сибіру а також у наявності подвірного землеволодіння, яке полегшувало процес виселення й продажу землі [512]. І. Лобода головною причиною значних селянських міграцій з Полтавської й Чернігівської губерній на початку ХХ ст. вважав перенаселення, яке не давало можливості селянам ефективно застосувати робочі руки [467]. До проблем міграцій українського й чернігівського селянства на рубежі ХІХ–ХХ ст. зверталися в своїх дослідженнях С. Брук і В. Кабузан [351; 352; 427; 428]. В українській історіографії радянського періоду міграціям українських селян найбільшу увагу було приділено в працях М. Якименка. Дослідник відзначав зв'язок між інтенсивністю цього процесу та аграрним перенаселенням в Україні [592; 593; 595].

У працях Г. Герасименка [362; 364; 365], В. Горякіної [384], А. Дорохової [389], А. Ієрусалимського [415], Ф. Лося та О. Михайлюка [469], Н. Мальцевої

[472] досліджувалася класова боротьба в роки реформи, підкреслювалася невдоволеність малоземельної частини селянства новими аграрними перетвореннями. Ф. Лось та О. Михайлюк надали значний фактичний матеріал, який стосувався селянських виступів на Чернігівщині в роки аграрної реформи [469]. Питання ставлення чернігівських селян до столипінських перетворень розглядалося також у працях П. Лаврова [452] й О. Шестакова [588].

Бурхливий розвиток кооперації в роки столипінської аграрної реформи відзначали в своїх працях А. Корелін [444] і С. Трапезніков [551]. Чернігівщину С. Трапезніков виокремлював серед регіонів, де кооперація здійснила в роки реформи значний поступ [550].

Проведення в країні «перебудови» в 2 половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., продовольча криза й проблеми в сільському господарстві знову зробили питання аграрного реформування надзвичайно актуальним. Обговорення аграрних проблем супроводжувалося появою значної кількості статей і публіцистичних праць, присвячених столипінській аграрній реформі. Остаточо не відкидаючи ленінських положень про невдачі реформи, у роботах і статтях таких істориків як А. Авреха [327], А. Глаголева [380], В. Д'якіна [393], І. Д'якова [394], П. Зирянова [408–411], В. Казарезова [429], І. Ковальченка [441], М. Румянцева [535] було зроблено спробу вийти за межі ідеологічних рамок і змінити ставлення до цілей та завдань реформи, звернути більшу увагу на її позитивні наслідки, дати об'єктивнішу оцінку діяльності самого П. Столипіна. У праці П. Зирянова «Селянська община Європейської Росії в 1907–1914 рр.» на основі архівних матеріалів подається глибокий аналіз общинного землеволодіння Європейської Росії в роки столипінської аграрної реформи. Дослідник наводить статистичні дані площі общинного землеволодіння в Чернігівській губернії, відзначає «скромні» показники приватизації земель у регіоні, пояснюючи їх майже повною відсутністю тут загальних земельних переділів. Провідні позиції в П. Зирянова займала Чернігівщина за кількістю домогосподарств, які виселилися в 1907–1914 рр. за межі губернії. Наводить вчений і дані кількості всіх хуторів і відрубів,

створених у Чернігівській губернії в роки реформи [408]. До характеристики особи П. Столипіна і його діяльності зверталися й українські вчені, зокрема, В. Волковинський і Ю. Левенець. Вчені дійшли висновку, що найочевидніші результати аграрна реформа дала саме в українських губерніях. Дослідники визначили, що найуспішніше в Україні реформа проходила на Київщині, а найменш вдало – на Лівобережжі, включно з Чернігівщиною [358].

Отже, радянська історіографія аграрних проблем початку ХХ ст. визначалася ленінською концепцією про «крах» столипінських перетворень і сталінськими положеннями, які часто відображалися в партійних рішеннях. Історики, економісти не могли відступити від ленінських оцінок, оскільки це тягнуло за собою репресії, адміністративні покарання, відсторонення від науки. Їх увага акцентувалася на невдачах аграрних перетворень і замовчувалися позитивні сторони. Лише в роки «перебудови» в умовах аграрної кризи історики та економісти почали робити спроби позбавитися ідеологічних штампів і по-іншому поглянути на цілі, завдання та результати земельної реформи. У своїх працях як українські, так і російські вчені лише згадували Чернігівщину в загальноімперському контексті й відзначали губернію лише як регіон з низькими темпами проведення приватизації й землевпорядкування та значними масштабами переселення на східні окраїни Росії.

У перші роки післяперебудовного періоду, коли дослідники остаточно звільнилися від лещат ленінських положень про П. Столипіна як «приказчика» самодержавства, виходить низка публікацій, в яких їх автори починають розглядати реформаторську діяльність П. Столипіна всебічно й об'єктивно, відкинувши колишню заполітизованість проблеми. Аграрну реформу вивчали такі дослідники як Р. Белоусов [341], А. Бородін [347; 348], Г. Герасименко [363], Ю. Єгоров [397], А. Єрьомін [402], Л. Зайцева [406], Л. Ігнатова [414], А. Іскандеров [417], В. Кабанов [425; 426], М. Якименко [594; 597].

Належну увагу проведенню столипінської аграрної реформи в Україні та на Чернігівщині було відведено авторами навчальних посібників, підручників та довідників [418; 453; 464; 495; 497; 517; 529; 552; 564]. Зокрема, одна з

останніх таких праць авторів В. Перевозчикова та О. Тимчика містить численні статистичні дані по підсумках реформи в українських губерніях. Якщо з більшістю показників можна погодитися, то твердження дослідників щодо 70 % зворотних переселенців явно перебільшене [497, с. 392]. Група авторів вивчала окремі аспекти проблеми реалізації столипінської аграрної реформи в Україні на рівні дисертаційних досліджень. Зокрема, загальний перебіг аграрної реформи П. Столипіна на теренах українських губерній було відображено в дисертації Л. Ігнатової, проте Чернігівщина в роботі лише згадується й підсумкові дані по землевпорядкуванню в губернії наведені станом на 1911 р. [602]. Проведення столипінської аграрної реформи в регіонах України було висвітлено в дисертаціях В. Бочарова [599], І. Власюка [600], В. Майстренка [603], О. Овдіна [604], О. Примака [606]. Окремі аспекти столипінської аграрної реформи в Україні були відображені в дисертаціях Ю. Вовка [601], А. Опрі [605], Д. Селіхова [607], В. Терещенка [608], М. Якименка [609; 610].

В останні роки в зв'язку з актуальністю реформ у аграрній сфері господарства України й Росії праці вітчизняних і російських істориків не лише реабілітували столипінські аграрні перетворення, а й поставили їх вивчення на якісно новий рівень. У 1990 – на початку 2000 рр. у історичній науці з'явилися альтернативні оцінки підсумків столипінських реформ. Так, В. Тюкавкін на противагу своїм минулим поглядам однозначно став стверджувати, що реформа була прогресивною й підтвердив свої висновки численними фактами й даними статистики [554]. В. Шелохаєв розвінчав твердження, що політика П. Столипіна спричинила революцію й привела до розвалу імперії та зростання національного руху [585]. Заперечуючи йому, публіцист С. Кара-Мурза вважає, що роль П. Столипіна в історії далеко не однозначна, а його реальний образ далекий від ідеалу. На основі документальних матеріалів автор доводить, що при реалізації аграрної реформи було вчинено багато помилок, результатом яких стали трагічні події 1917 й наступних років [431; 432].

Змінився погляд дослідників і на переселенську політику уряду. Відмінні від «ленінських» висновки щодо переселення селян на окраїни висловили в

своїх публікаціях Д. Белянін [342], Л. Бородкін [350], О. Герасименко [366], В. Казарєзов [429], С. Раєвський [527], які відзначали переселення на окраїни імперії на початку ХХ ст. як приклад вдалої ідеї й її вмілого втілення в життя.

На рубежі століть з друку вийшли праці А. Бородіна [349], С. Рибаса [530], Д. Табачника й В. Вороніна [546], Б. Федорова [559], в яких було дано характеристику постаті П. Столипіна. Реалізації столипінських задумів були присвячені праці О. Вронського [361], І. Кліміна [440], Н. Рогаліної [531; 532]. Окремі аспекти столипінських перетворень було відображено в публікаціях М. Давидова [385], А. Єфременка [404], А. Медушевського [477], Л. Нізової [486], В. Пилипенка [504], А. Решетнікова [528]. До питання діяльності Селянського поземельного банку як установи, що відіграла важливу роль у фінансовому забезпеченні столипінської аграрної реформи, зверталися в своїх працях О. Краснікова [448], А. Опря [493], Н. Проскуракова [524–526].

У 2006 р. з друку вийшла нова двотомна «Історія селянства України», в якій на відміну від видання 60-х рр. висвітлення історії селянства було позбавлене фальшивої риторики й апологетики колгоспного ладу. Розділ про столипінську аграрну реформу в Україні в праці написаний О. Реєнтом і О. Сердюком [422]. Чернігівщина тут згадується як регіон, де реформа відбувалася дуже повільно й під адміністративним тиском, що й спричинило її скромні результати. Матеріал «Історії селянства», який стосувався столипінської аграрної реформи, частково перейшов у видане в 2011 р. двотомне видання «Економічної історії України», де розділ про розвиток українських земель на початку ХХ ст. написаний О. Реєнтом спільно з В. Молчановим і В. Шевченком [400].

Важливий внесок у вивчення столипінської аграрної реформи на Чернігівщині зробив В. Шевченко. У своїх роботах він досліджував питання землеволодіння й землекористування на Лівобережжі, і на Чернігівщині зокрема, аналізував розвиток земельного ринку в 1861–1917 рр. [575; 577; 578]. Звертав увагу В. Шевченко й на ставлення чернігівських селян до аграрних перетворень П. Столипіна [574]. Це питання розглядалося також у публікації

О. Герасименко, яка, на відміну від О. Шестакова, не вважала Чернігівщину в роки столипінської аграрної реформи «тихою» губернією [367].

Дослідженню кооперативного руху на Чернігівщині були присвячені роботи В. Власенка [357], С. Горохова [383], О. Дмитренка [388], В. Марочка [473], В. Половця [513–516], О. Сидоровича [541]. У монографіях В. Половця досліджується історія розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні. Належне місце в працях вченого посідає розвиток кооперації на Чернігівщині в роки столипінських аграрних перетворень: показано структуру агрономічної служби в губернії, охарактеризовано участь держави й діяльність чернігівського земства по організації кооперативних і агрономічних курсів [514; 515]. У монографії В. Марочка один з розділів присвячений розвитку української кооперації в роки столипінської аграрної реформи. Чернігівщину автор згадує як регіон, де сільськогосподарська кооперація в роки реформи жваво розвивалася, де виникали товариства по спільному обробітку землі, сільськогосподарські виробничі артілі й сільськогосподарські громади [473].

Поряд з вітчизняними, значний внесок у розробку проблеми проведення столипінської аграрної реформи зробили іноземні дослідники Д. Байрау [335], К. Мацузато [476], Д. Мейсі [478], Дж. Пеллот [496], С. Хок [562], М. Харінгтон [560]. Д. Байрау, професор університету І. Гете (Франкфурт-на-Майні, Німеччина) відзначав, що головною метою столипінських аграрних перетворень була модернізація селянського господарства й посилення товарності сільського господарства [335]. Японський вчений із Центру слов'янських досліджень при університеті Хоккайдо К. Мацузато вважає, що аграрна реформа лише трохи струснула общину, але не зруйнувала її. Найвизначнішим результатом реформи на думку вченого була технічна модернізація російського села, яку він назвав «агротехнологічною революцією» [476]. Д. Мейсі, професор російської історії, директор російських і радянських досліджень у Міддлбері коледжі (Вермонт, США) переконаний, що аграрна реформа П. Столипіна була частиною широкої соціально-політичної і економічної програми й спрямовувалася на те, щоб започаткувати культурну

революцію на селі, яка б розворушила населення, стимулювала б його приватну й колективну підприємливість і наблизила б країну до західної моделі господарювання [478]. Викладач історичної географії Оксфордського університету Дж. Пеллот провела ґрунтовне дослідження взаємодії селян і влади в ході реалізації аграрної реформи й прийшла до висновку, що при закріпленні землі в приватну власність і утворенні одноосібних господарств у переважній більшості селяни не бажали остаточно поривати з общиною. Звідси й плутанина в звітних даних щодо кількості одноосібних господарств, наявність численних «фіктивних хуторів» [496]. Професор історії з Університету штату Айова (США) С. Хок досліджував рівень життя в Росії в період 1861–1914 рр. Аналізуючи тривалість життя російського селянина, він узяв за основу Борзнянський повіт Чернігівської губернії й дійшов до висновку, що реформи самодержавства, розпочаті в 1861 й 1906 р., позитивно вплинули на динаміку рівня народжуваності й смертності селян [562]. Політолог із США М. Харінгтон переконаний, що П. Столипін своєю реформою сподівався створити клас землевласників, який би був лояльним до царської влади [560].

Отже, на відміну від радянської, для сучасної історіографії столипінських аграрних перетворень характерний об'єктивніший і неупереджений погляд на їх реалізацію, різноманітність поглядів і відсутність ідеологічних обмежень у дослідженні даної проблеми. Проте, попри очевидну актуальність питання, поліський регіон України так і не став об'єктом належної уваги дослідників аграрної історії, фундаментальних досліджень перебігу столипінської аграрної реформи на Чернігівщині так і не з'явилося.

Таким чином, загальний аналіз історіографії з обраної теми дозволяє зробити висновок, що дослідження реалізації столипінської аграрної реформи в Російській імперії загалом, і в Чернігівській губернії зокрема, відбувалося впродовж трьох основних етапів:

1) 1906–1917 рр. – дорадянська історіографія, яка започаткувала вивчення реалізації столипінських реформ. Для цього періоду було характерним те, що більшість досліджень мала загальноімперський характер. Лише кілька робіт

місцевих дослідників стосувалися окремих аспектів реформи на Чернігівщині. Варто вказати, що дореволюційними дослідниками було накопичено велику кількість фактичного матеріалу, який на сьогодні становить значну цінність;

2) 1917–1991-і рр. – радянська історіографія, яка характеризувалася упередженим підходом до висвітлення реформаторської діяльності П. Столипіна, виходячи з ленінських постулатів про «крах» аграрної реформи. Суворо дотримуючись ленінських висновків, радянські дослідники акцентували увагу на негараздах аграрної реформи 1906–1917 рр. і водночас підкреслювали значення революції 1917 р., яка дала селянам звільнення від поміщиків. У цьому періоді можна виокремити радянську історіографію років «перебудови» (1985–1991 рр.), коли відбувалися переосмислення ролі особи П. Столипіна в історії, відхід від марксистсько-ленінської ідеології й перехід до об'єктивної оцінки значення аграрних перетворень початку ХХ ст. Чернігівщину в своїх працях радянські вчені лише іноді згадували в загальноімперському контексті;

3) 1991 р. – початок ХХІ ст. – сучасна історіографія, для якої характерним є відродження інтересу до аграрних проблем. Питання аграрних реформ набуло тим більшої актуальності, що в 90-х рр. у незалежній Україні почалися перетворення в аграрній галузі, подібні до тих, які відбувалися сторіччя тому. Окремі аспекти столипінської реформи в регіонах України розглядалися в дисертаційних дослідженнях сучасних істориків, монографіях, навчальних посібниках та публікаціях, однак аграрна реформа на Чернігівщині не була предметом окремого дослідження. Віддаючи належне цим науковцям, відзначимо, що висвітлення процесу реалізації столипінської реформи на Чернігівщині в їх працях важко назвати навіть фрагментарним. Скоріше це були лише згадки про чернігівський регіон, окремі статистичні дані, які не давали чіткого розуміння загального стану змін у аграрному секторі Чернігівщини на початку ХХ ст. Наразі відсутні роботи, в яких було б цілісно та всебічно проаналізовано перебіг реалізації аграрної реформи в Чернігівській губернії і її повітах, виокремлено особливості регіону серед інших губерній України та Європейської Росії.

1.2. Характеристика джерел та методологічні засади дослідження

В основу дисертаційного дослідження покладено джерела, які стосуються відповідного періоду аграрної історії Чернігівської губернії. За формальною ознакою джерела з історії столипінської аграрної реформи на Чернігівщині можна поділити на опубліковані та архівні. Ці групи репрезентовані наступними видами джерел: законодавчими актами, діловодною документацією, статистичними матеріалами, документацією земських установ, центральною й місцевою періодикою та джерелами особового походження (нарративними), до яких входять спогади, епістолярна спадщина та твори публіцистичного характеру.

Архівні джерела, до яких насамперед відносяться матеріали фондів Державного архіву Чернігівської області (Держархіву Чернігівської області), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) стали основою джерельної бази даної дисертації.

Актові документи та матеріали державних органів і установ належать до першої значної групи джерел, які розкривають суть столипінської аграрної реформи. Вони поділяються на законопроекти, законодавчі пропозиції, акти установ і організацій-виконавців реформи та публічно-правові акти. Основними типами законопроектів, пов'язаних з аграрною політикою царизму в 1906–1917 рр., були укази та закони. Сюди відносяться, передусім, законодавчі акти, які містяться в «Повному зібранні законів Російської імперії» (тт. XXVI, XXX–XXXI) [256–258]. Вони надають можливість детально ознайомитися з юридичною базою реформи. Законодавчу базу столипінської аграрної реформи відображають також правові акти, розміщені в збірниках документів, які видані вже в наш час [159; 244; 616].

До групи законодавчих пропозицій належать документи губернських та повітових комітетів Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості. Законодавчі пропозиції були надруковані окремими збірками по

кожній з губерній Європейської Росії, включно з Чернігівщиною. У сорок восьмому томі цього багатотомного видання вміщено протоколи засідань губернського й повітових комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості. Там же було опубліковано й низку так званих «записок», де пропонувалися шляхи вирішення аграрних проблем, як на губернському, так і на загальноімперському рівнях [319].

Значна частина документів і матеріалів державних установ міститься в архівах. Вони, зокрема, стосуються підготовчої стадії реформи та оформлення її юридичної й адміністративної бази. Документи, які видавалися центральними органами влади, надсилалися в губернські органи управління, звідки вони надходили безпосередньо на місця здійснення аграрних перетворень. До таких джерел належать документи й матеріали державних установ України (ЦДІАК, ф. КМФ-12), Чернігівського губернського правління (ф. 127), губернської та повітових землевпорядних комісій (фф. 927, 975, 1336), Чернігівського губернського присутствія (ф. 147), фондів земських начальників (фф. 195, 350, 1205, 1207), Чернігівського губернського в земських і міських справах присутствія (ф. 145) Держархіву Чернігівської області. У них містяться укази імператора [23; 75; 83; 176], закони й законопроекти [1; 3; 36], накази й правила, які розроблялися Комітетом у землевпорядних справах і стосувалися роботи землевпорядних комісій [79; 84], роз'яснення до виданих законодавчих актів щодо правильного їх застосування місцевими органами влади [84; 96], інструкції та інші документи центральних органів влади, які спрямовувалися до землевпорядних комісій і земських начальників та стосувалися врегулювання порядку виходу з общини [58; 83].

Робота державних установ у XIX – на початку XX ст. супроводжувалася формуванням матеріалів діловодства. Матеріали діловодства складають другу значну групу джерел столипінської аграрної реформи на Чернігівщині.

Циркуляри Міністерства внутрішніх справ, Головного управління землевпорядкування й землеробства, а також інших органів центральної державної влади відображають ту роботу державних установ, яку вони

проводили під час підготовки й реалізації столипінської аграрної реформи. Ці документи знаходяться в Держархіві Чернігівської області (фф. 127, 1205, 1207, 195, 1336, 145) і в них містяться записки канцелярії Комітету в землевпорядних справах [87], циркуляри Департаменту державних земельних маєтностей [79], циркуляри міністра внутрішніх справ губернатору й земським начальникам щодо виходу з общини [75; 84], інструкції, циркуляри й розпорядження ГУЗіЗ повітовим землевпорядним комісіям і земським начальникам з приводу здійснення заходів по переселенню в Сибір та на Далекий Схід [35; 78; 83; 84; 89; 111], накази Переселенського управління [87].

У матеріалах центральних і місцевих архівів відображена діяльність місцевих органів влади при проведенні столипінської аграрної реформи на Чернігівщині. Щодо перших, то в фондах документів і матеріалів з історії державних установ України, фонді канцелярії Київського, Подільського й Волинського губернаторів (ЦДІАК, фф. КМФ-12, 442) зберігаються документи, в яких містяться дані, які відображають результати діяльності центральних і місцевих органів влади на території України, включно з Чернігівщиною [4–8]. У фонді Чернігівського губернського жандармського управління (ЦДІАК, ф. 1439) зберігаються документи, які показують ставлення чернігівського селянства до столипінського землевпорядкування й діяльність влади щодо врегулювання цих питань. Це зокрема донесення повітових урядників у Чернігівське губернське жандармське управління про настрої населення й прояви селянських протестів проти столипінського землевпорядкування, агентурні свідчення про агітацію проти виходів на хутори та відруби [10–16]. Документи, які стосуються діяльності органів місцевої влади при здійсненні столипінської аграрної реформи, зберігаються також і в фондах Держархіву Чернігівської області (фф. 127, 145, 147; 185; 195, 806, 1205, 1207, 214, Р-503). До них відносяться, у першу чергу, розпорядчі акти губернських органів влади, а саме: циркуляри чернігівського губернатора повітовим землевпорядним комісіям щодо порядку проведення землевпорядних робіт [35; 81; 83; 84; 88; 102; 106; 107; 111], циркуляри губернатора повітовим землевпорядним комісіям

щодо ведення переселенської політики [35; 83; 84; 78; 101; 104; 111], циркуляри Чернігівського губернського правління поліцейському правлінню щодо надання допомоги поліції в проведенні землевпорядкування [21; 28; 29; 32], протоколи зборів загального присутствія губернського правління [28; 29], журнали засідань Чернігівського губернського присутствія, на яких розглядалися питання аграрних перетворень у губернії [84], доповіді повітових урядників у губернське присутствіє щодо сприяння поліції перебігу землевпорядкування [43]. У фонді Чернігівського повітового в селянських справах присутствія (ф. 185) містяться документи, що відображають роботу місцевих органів влади по переселенню з Чернігівщини в інші регіони напередодні столипінської аграрної реформи. Ці документи містять списки переселенців, відомості про майновий стан переселенців [49; 51–53; 55–57], умови надання дозволів на переселення [49; 50; 55; 57].

До другої черги документів, що відображають діяльність місцевих органів влади, відноситься діловодна документація, яка пов'язана з діяльністю землевпорядних комісій як основних органів державної влади, що відповідали за реалізацію столипінських аграрних перетворень на місцях. Значне місце в діловодному комплексі належить звітній документації, яка охоплює звіти й доповідні записки. Вони містяться в фондах губернської й повітових землевпорядних комісій Держархіву Чернігівської області (фф. 975, 927, 1336). Це доповідні записки повітових землевпорядних комісій у губернські землевпорядні комісії про свою роботу [100; 94]; особисті доповіді неодмінних членів землевпорядних комісій губернатору, землевпорядним комісіям та на засіданнях губернських і повітових землевпорядних комісій [38; 71; 73; 74; 89; 93; 97; 98; 106; 115], на повітових зборах щодо стану землевпорядкування в повітах губернії, кооперативного руху та надання агрономічної допомоги селянам [38]; журнали засідань губернської та повітових землевпорядних комісій [73; 85–87; 96; 108; 109; 116]; протоколи засідань повітових землевпорядних комісій [74; 96; 87]; протоколи місцевого огляду ділянок землевпорядними комісіями перед здійсненням землевпорядкування [73];

документація повітових землевпорядних комісій по переселенню в Сибір та Європейську Росію [89; 94; 95; 104]. До третьої черги документів місцевих органів влади можна віднести документи, що відображають діяльність безпосередніх учасників землевпорядкування (землемірів, помічників землемірів і землевпорядників, агрономів) [30; 32; 34; 36; 37; 105].

До особливої групи діловодної документації належать матеріали установ і організацій, зокрема документи, які відображають діяльність Селянського поземельного банку й Південноросійської переселенської організації. Вони зберігаються в фондах Чернігівського відділення Селянського поземельного банку (ф. 214), земських начальників (фф. 1205, 1207, 350), землевпорядних комісій (ф. 1336), Чернігівського губернського правління (ф. 127) Держархіву Чернігівської області. Це звіти, інструкції, правила, постанови, угоди Селянського поземельного банку [31; 59; 65–67; 84; 109; 112]. Сюди відносяться й документи, що відображають конкретну діяльність Банку по наданню позик і забезпеченню їх повернення, справи про «ліквідацію» банківських маєтностей [59–64; 80; 85]; звернення Селянського банку до місцевої влади щодо сприяння в поверненні боргу селянами [70]; посімейні списки селян-власників, які купили землю за сприяння Банку з даними про їхнє матеріальне становище [65]; відмовні записки селян від володіння землею й справи про передачі їх прав іншим селянам [65; 68]. Документи, що відображають діяльність Південноросійської переселенської організації, містяться в фонді Ніжинської землевпорядної комісії (ф. 1336) Держархіву Чернігівської області й висвітлюють функції, роль і значення даного міжгубернського об'єднання в переселенському русі [89; 101].

Особливе місце серед джерел, які відображають реалізацію столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, посідає діловодна документація, що показує відносини органів влади й населення в процесі проведення землевпорядкування, здійснення переселенської політики, надання селянам агротехнічної допомоги. Ці документи зберігаються в фондах Держархіву Чернігівської області (фф. 127, 342, 806, 975, 927, 1336, 1205, 185). До них

відносяться: списки селян-общинників [72–74]; прохання селян до повітових землевпорядних комісій про розподіл земель на хутори та відруби [112; 116–124]; вироки сільських сходів, заяви селян до землевпорядних комісій про зміну землеволодіння, купівлю-продаж землі, видачу посвідчувальних актів [73; 77; 83; 110]; заяви від селян про переселення на східні окраїни напередодні реформи [49–55; 57] та під час її проведення [86; 89; 95; 104]; прохання самопереселенців до повітових землевпорядних комісій про легалізацію їх становища [89; 95].

Документи, які відображають діяльність влади, як реакцію на невдоволення селян своїм становищем у роки столипінської аграрної реформи, містяться також у опублікованих збірниках документів: «Селянський рух в Росії. Червень 1907 – липень 1914 рр.» [205], «Селянський рух у Росії в роки Першої світової війни. Липень 1914 р. – лютий 1917 р.» [204].

Важливою групою діловодної документації є матеріали офіційного листування. Офіційне листування губернського та повітового чиновництва між собою, з чиновниками інших губерній та з центральною владою, котре зберігається в фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (фф. КМФ-12, 1439) та фондах державних та місцевих органів влади Чернігівської губернії Держархіву Чернігівської області (фф. 127, 350, 1336, 1207, 145, 147), доповнює картину особливостей реалізації столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині. Це телеграми міністра внутрішніх справ чернігівському губернатору й повітовим предводителям дворянства щодо проведення реформи та надання агрономічної допомоги населенню [38; 39; 84], телеграми ГУЗіЗ губернаторам [84], телеграфні повідомлення губернаторів до Міністерства внутрішніх справ про перебіг реформи в губерніях, листування губернатора з П. Столипіним, Міністерством внутрішніх справ, губернським у земських і міських справах присутствієм, земськими начальниками [5; 42; 78; 82]; переписка губернського присутствія з повітовими з'їздами й земськими начальниками [43], переписка членів землевпорядних комісій із землемірами [36; 105], волосними правліннями [99; 100; 114]; переписка чиновників

Селянського поземельного банку з волосними правліннями, земськими начальниками й повітовими землевпорядними комісіями [65; 70; 80; 83; 85]; листи агентів з переселення до повітових землевпорядних комісій [78; 82].

Найчисленнішою групою джерел, які дають змогу за допомогою цифрових даних проаналізувати різні аспекти столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині, є статистичні матеріали. У Російській імперії в 2 половині XIX – на початку XX ст. поступово формувалися напрямки статистики, орієнтовані на забезпечення потреб окремих міністерств. Усі ці дані зводилися в «Статистичний щорічник Росії», де в окремих розділах і були представлені зведені статистичні показники по губерніях Росії [308–311]. Статистичні дані кількості населення Чернігівщини, площі земель по повітах Чернігівської губернії напередодні реформи вміщено в 47 томі «Першого всезагального перепису населення Російської імперії», який вийшов з друку в 1905 р. [245]. Проаналізувати общинне й подвірне землеволодіння та землекористування напередодні реформи допомагають збірники «Статистика землеволодіння. 1905 рік. Звід даних по 50 губерніях Європейської Росії» [307] та «Статистика землеволодіння 1905 р. Випуск 47. Чернігівська губернія» ЦСК МВС [396]. Статистичний збірник «Росія 1913 р. Статистико-документальний довідник», виданий у 1995 р., є узагальненим виданням, в якому містяться дані з дореволюційних джерел, один з розділів якого присвячений аграрній статистиці початку XX ст. [279]. Статистичні дані, які відображали діяльність землевпорядних комісій, уміщувалися в «Оглядах діяльності» та «Звітах про діяльність» землевпорядних комісій за 1907–1916 рр. ЦСК МВС. До цих «Оглядів» і «Звітів» додавалися статистичні таблиці, плани й списки новостворених хуторів [163; 240]. Діяльність Комітету в землевпорядних справах за 1906–1916 рр. знайшла своє відображення в спеціальному виданні – «Росія. Комітет у землевпорядних справах. Короткий нарис за 10-ліття», яке вийшло з друку в 1916 р. [278]. Плани й підсумки діяльності губернської та повітових землевпорядних комісій містилися також у спеціальних виданнях губернської землевпорядної комісії – «Планах землеустрійних робіт по Чернігівській губернії» на 1914 та 1915 р. [103; 252].

В архівних фондах зберігається чимало статистичних джерел, що показують перебіг і результати столипінської аграрної реформи на теренах Чернігівської губернії в 1906–1917 рр. Так, у фондах документів і матеріалів з історії державних установ України, канцелярії Київського, Подільського й Волинського губернаторів (ЦДІАК, фф. КМФ-12, 442) зберігаються документи, в яких містяться дані, що відображають цифрові результати реалізації столипінської аграрної реформи на території України, включно з Чернігівщиною. Це телеграфні свідчення губернаторів у Міністерство внутрішніх справ щодо перебігу аграрної реформи в губерніях, дані про кількість домогосподарств Чернігівської губернії, які вийшли з общини, і площі їх земельних наділів, кількість виданих чернігівським селянам посвідчувальних актів на земельні ділянки, кількість сіл і селищ, розверстаних на хутори й відрубви та домогосподарів у них, кількість домогосподарств Чернігівщини, які закріпили землю в індивідуальну власність, результати роботи землевпорядних комісій щодо здійснення виділів, розверстання, усунення черезсмужжя на надільних і казенних землях, дані про кількість заяв на вихід з общини, їх задоволення та відхилення, продаж і купівлю землі [4–8].

У фонді Міністерства земельних справ української держави (ЦДАВО України, ф. 1061) зберігаються статистичні документи, які були необхідні владі для проведення нової земельної реформи. Це статистика кількості селянських і поміщицьких господарств, площі їх земель, посівних площ у загальних (дрібновласницьких) і приватновласницьких (середніх і великих, переважно поміщицьких) господарствах по повітах Чернігівської губернії за результатами сільськогосподарського перепису 1916 р. [19].

У фонді Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів, Української комуністичної партії (боротьбистів) і місцевих організацій (ЦДАГО України, ф. 43) містяться рукописи розділів статей вченого-економіста Г. Клуного «Землеволодіння» й «Селянське господарство (на Україні)», в яких наводиться низка статистичних матеріалів, які відображають підготовку й результати столипінської аграрної реформи на

Чернігівщині – площі общинного й подвірного землеволодіння, закріплення землі в приватній власності, переселення в роки реформи з українських губерній [20; 21].

Статистичні дані фондів державних та місцевих органів влади Чернігівської губернії (фф. 127, 195, 1336, 1205, 1207, 145, 147, Р-503) та Чернігівського відділення Селянського поземельного банку (ф. 214) Держархіву Чернігівської області допомагають уявити чітку картину й зрозуміти особливості реалізації столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині. Так, у фондах землевпорядних комісій та земських начальників (фф. 1336, 1205, 1207, 195) зберігаються документи, які містять дані про результати діяльності губернської та повітових землевпорядних комісій при проведенні землеустрійних робіт [76; 97; 103; 113; 115]; відомості про кількість новостворених хуторів і відрубів у повітах губернії [105]; дані про продажі закріплених земель [81; 84]; про виконання планів землевпорядних та гідротехнічних робіт [76; 90; 92; 103; 113]; про кількість переселенців [78; 89]. У фонді Чернігівського губернського правління (ф. 127) містяться статистичні дані про виконання межових робіт губернськими й повітовими землемірами та їхніми помічниками [30; 34; 36; 37]. У фонді Чернігівського губернського земельного управління (ф. Р-503) містяться дані про кількість селянської й приватновласницької землі в Чернігівській губернії за категоріями угідь і власників у 1917 р. [71]. У фонді Чернігівського губернського присутствія (ф. 147) є дані про переселення з губернії в 1906 р. по місяцях та з вказівкою місць поселення [41]. У фонді Чернігівського відділення Селянського поземельного банку (ф. 214) містяться статистичні дані про кількість землі, придбаної чернігівськими селянами в інших власників за сприяння Банку в роки реформи, площу земельного фонду Банку в губернії, кількість проданої селянам банківської землі, кількість наданих Банком позик [66; 67]. Статистичні відомості про діяльність Селянського поземельного банку також подані в його «Звітах» за 1912 і 1914 р. [66; 67] та в «Планах землевпорядних робіт» по Чернігівській губернії на 1914 та 1915 р. [103; 252].

Важливе значення для розкриття об'єктивної картини реалізації столипінських аграрних перетворень мала земська статистика. Земські статистичні дані щодо землеволодіння на Чернігівщині напередодні столипінських аграрних перетворень відобразив у першому томі свого «Опису Чернігівської губернії» чернігівський статистик О. Русов [280]. Дані земства про переселення з Чернігівської губернії на окраїни Росії в 1906–1911 р. містяться також у виданнях чернігівського земства: «Переселення до Сибіру з Чернігівської губернії в 1906–1908 рр.» [246], «Переселення до Сибіру з Чернігівської губернії в 1909–1911 рр.» [247], «Ліквідація землеволодіння в чернігівських селян та козаків, які переселяються до Сибіру в 1909 р.» [208]. Показники врожайності основних культур, ціни на землю в повітах губернії вміщувалися земством у спеціальних щорічних (із 1904 р.) «Сільськогосподарських оглядах по Чернігівській губернії» [293–295].

Земська статистика міститься також у фондах повітових земських управ, земських начальників, губернського в земських і міських справах присутствія, землевпорядних комісій (фф. 145, 342, 806, 1336, 1205, 1207, 195) Держархіву Чернігівської області. Дані земства містяться в звітах земських начальників губернатору; доповідях волосних управлінь земським начальникам; відомостях земських начальників про продаж землі на їх ділянцях; доповідях земських агрономів на агрономічних нарадах про кількість одноосібних господарств та агрономічну допомогу; доповідях губернської земської управи на губернських зборах про перебіг землевпорядних робіт; доповідях повітових земських управ про агрономічну допомогу; переписці земських начальників і Чернігівського відділення Селянського банку [38; 70; 76; 79; 81; 93; 108].

Найповніше й найдетальніше статистику переселення до початку столипінської аграрної реформи й у роки її здійснення (до 1914 р.) було відображено в двох книгах «Підсумків переселенського руху», які були складені чиновниками Переселенського управління М. Турчаніновим і О. Домрачевим на основі опитування переселенців на Челябінському й Сизранському переселенських пунктах. Видання містять численні таблиці з

погубернськими статистичними даними, які яскраво ілюструють процес переселення й показують масштабність переселенської політики уряду [177; 178]. Достовірним цінним інформативним джерелом є звіти Переселенського управління Головного управління землевпорядкування й землеробства під загальної назвою «Переселення й землеустрій за Уралом», в яких містилися численні статистичні дані й описи землевпорядних і гідротехнічних робіт у Сибіру та на Далекому Сході за роки реформи. Останній із «Звітів» Переселенського управління вийшов з друку в 1915 р. [248; 249].

Четверту групу джерел столипінської аграрної реформи на Чернігівщині становлять матеріали земських установ, які брали активну участь у реалізації земельних перетворень. Особливо значну роль відігравали земства в переселенській справі й наданні агротехнічної допомоги населенню. Земські начальники мали значні повноваження при прийнятті селянами рішень щодо виходу з общини. Відомості про діяльність земств у процесі реалізації столипінської аграрної реформи можна почерпнути з журналів засідань губернських [151; 152] та повітових земських зборів [153–157], губернської економічної ради при земській управі [150], які виходили окремими щорічними виданнями як по губернії, так і по повітах, і які розкривають функції земських установ при проведенні аграрних перетворень. Джерела, які розкривають зміст діяльності земських установ у процесі столипінських аграрних перетворень, зберігаються також у Держархіві Чернігівської області в фондах земських начальників (фф. 195, 350, 1205, 1207), земських управ (фф. 806, 342), фонді Чернігівського губернського правління (ф. 127), Чернігівського губернського в земських і міських справах присутствія (ф. 145), Чернігівського губернського присутствія (ф. 147), землевпорядних комісій (ф. 1336). Сюди відносяться циркуляри чернігівського губернатора земським начальникам [21; 35; 75–77; 79]; протоколи засідань повітових земських зборів [38]; звіти земських начальників про виконання указу від 9 листопада 1906 р. [58; 76]; про надання прав власності на земельні ділянки [77]; про продажі надільних земель у 1906–1909 рр. [76; 81]; доповіді й звіти земських начальників губернатору [44; 81];

протоколи земських начальників про відмови сільських сходів надавати виділи односельцям [84]. Діяльність земств у сфері надання агротехнічної допомоги населенню Чернігівщини в роки аграрної реформи відображена в доповідях повітових земських управ про агрономічну допомогу; доповідях агрономів і завідувачів агрономічною допомогою повітових земських управ на агрономічних нарадах; протоколах обговорень у повітових земських зборах телеграми П. Столипіна щодо участі земств у наданні агротехнічної допомоги й пропозиціях та рішеннях повітових земських зборів щодо видів агротехнічної допомоги [38; 39].

Картографічні пам'ятки, використані в дисертаційному дослідженні, репрезентовані картами Чернігівської губернії з позначеннями регіонів землевпорядкування, а також кресленнями проектів, планами й схемами розверстання общинних наділів або виділів з них хуторів та відрубів [76; 103; 112; 116; 118; 120]. Переважна більшість цих джерел зберігається в фондах повітових землевпорядних комісій та земських начальників Держархіву Чернігівської області. Карти, плани й схеми розверстань та виділів дозволяють виділити типологію та форми землевпорядних робіт у регіонах і дають наочне уявлення про зміни в селянському землеволодінні й землекористуванні. Карти розселення чернігівських селян у Сибіру, Степовому краї та Середній Азії в 1906–1911 рр. уміщено у виданнях чернігівського земства, присвячених переселенню з губернії [246; 247].

Досить значну й водночас цілісну специфічну групу організованих за певними формами джерел та матеріалів, які мають суспільне призначення й соціально-культурне функціонування, утворює періодика (преса), тобто сукупність журналів і газет. На шпальтах таких чернігівських газет, як «Черниговские губернские ведомости», «Черниговское слово», «Черниговская земская неделя», «Черниговская земская газета» вміщувалися відомості про хід аграрної реформи в губернії, наводилися дані про результати реформи й зміни в економічному становищі чернігівських селян. Висвітлення перебігу столипінської аграрної реформи на Чернігівщині ми знаходимо й на сторінках чернігівських часописів,

таких як «Селянин», «Земский сборник Черниговской губернии», «Крестьянское дело».

З початком аграрної реформи в чернігівській пресі публікувалися відомості про процес виходу селян з общини, причому не лише загалом по губернії, а навіть і по повітах. На сторінках газет вміщувалися також дані про ціни на землю, про продажі Селянським банком земель селянам, переселення чернігівського селянства до Сибіру та Середньої Азії, кількість кооперативів, прокатних пунктів машин, фінансування реформи урядом. Порівнюючи дані, які були представлені періодичними виданнями, з офіційними відомостями з архівних джерел можна скласти детальнішу й достовірнішу картину реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині. Завдяки газетним публікаціям, особливо дописам власних кореспондентів, можна чіткіше побачити процес сприйняття реформи самими селянами, бо до газетних публікацій потрапляли як позитивна, так і негативна реакції на процес проведення аграрної реформи.

У тогочасній пресі склалося кілька журнально-газетних жанрів з характерними ознаками розкриття тих чи інших реальних фактів: стаття, передова стаття, нарис, огляд, фельєтон, бібліографія (рецензії), кореспонденція, судовий звіт та ін. У найзначніших і найвпливовіших періодичних виданнях передові й наукові статті впродовж багатьох років писалися чітко окресленим колом авторів, які вважалися спеціалістами в певному жанрі. Так, постійними дописувачами губернських періодичних видань періоду столипінської аграрної реформи були земські діячі П. Коробка [191], Л. Радченко [272], М. Савченко-Бельський [283], інспектор сільського господарства К. Тархов [314], губернський агроном А. Гаршин [140], повітові агрономи Г. Мікрін [214], Л. Мінін [215], діячі кооперативного руху В. Курочкін [148], М. Примак [263–265; 267; 268], А. Савич [281; 282], П. Шимановський [322; 323].

Нарешті, для написання дисертаційного дослідження були залучені джерела особового походження (нарративні). Сюди варто віднести мемуари С. Вітте [612], А. Кофода [616], І. Петрункевича [614], керівника канцелярії

Міністерства землеробства І. Тхоржевського [617], доньки П. Столипіна М. Бок [611], спогади посла Франції в Росії Моріса Палеолога [613], промови П. Столипіна в Державній Думі й Державній Раді [615]. Спогади сучасників допомагають відтворити атмосферу бурхливої епохи, у них знаходимо унікальну фактографічну інформацію про процеси, події й явища, які не відбилися в інших джерелах.

Методологічною основою дисертації слугує комплекс загальнонаукових принципів, провідним з яких є принцип історизму, який передбачає дослідження процесу реалізації столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії в її розвитку, виокремлення її основних етапів, якісних зрушень і кінцевих результатів. При аналізі джерел і історіографії, прагнучи на документальній основі досягти історичної достовірності, було дотримано принципів науковості, неупередженості й об'єктивності.

Вищеназвані принципи потребували від автора застосування методу системно-функціонального аналізу, який передбачає вивчення будь-якого історичного явища як певної динамічної системи, яка має відповідну структуру й функціональне призначення. Метод базується на багатофакторному поясненні подій, явищ, процесів, за якого їх походження й розвиток розглядаються як результат взаємодії комплексу різних чинників суспільного життя. У даному випадку таким явищем є сама столипінська аграрна реформа на Чернігівщині й чинники, які викликали її необхідність і вплинули на її наслідки.

Для досягнення поставленої мети дисертації було використано широкий спектр інших методів. Багатогранність досліджуваної теми обумовила вибір проблемно-хронологічного підходу у викладі змісту дослідження. У цьому відношенні провідним методом при написанні дисертації слугував конкретно-історичний метод, за якого дослідження проблеми проводилося з урахуванням історичної обстановки на Чернігівщині, в якій відбувалися розглядувані події.

Чільне місце в дослідженні посіли статистико-аналітичний та порівняльний методи, за допомогою яких автор визначив обсяги змін у сільському господарстві Чернігівщини, що відбулися впродовж здійснення

аграрної реформи в 1906–1917 рр., а також особливості реалізації перетворень у губернії в порівнянні з аналогічними в інших регіонах.

Враховуючи специфічність теми, тобто її тісний зв'язок з економікою, автором було застосовано метод математичного моделювання, який полягає в побудові на основі одержаних даних таблиць, графіків і діаграм, що відображають динаміку й результати аграрної реформи на Чернігівщині.

Для дотримання принципу об'єктивності було використано метод світоглядного плюралізму, який полягає у визнанні можливості існування різних точок зору на процес проведення й наслідки аграрних перетворень у сільському господарстві Чернігівської губернії на початку ХХ ст., зокрема в аналізі й оцінці їх позитивних та негативних сторін.

Таким чином, джерельна база дослідження столипінської аграрної реформи на Чернігівщині репрезентована наступними видами джерел: актовими, діловодними, статистичними, наративними. За допомогою аналізу законодавчих актів визначаємо зміст та сутність столипінської аграрної реформи, її ідеологічні засади, соціальну спрямованість. Завдяки документам діловодства ми дізнаємося про методи її здійснення державними органами-реалізаторами реформи. На підставі статистичних джерел ми робимо висновки про перебіг та результати реформи як на Чернігівщині в цілому, так і на території кожного з її повітів. Наративні джерела допомагають збагнути суспільну атмосферу, яка панувала в роки проведення столипінських перетворень. Враховуючи те, що мемуари, промови, листи, газетні публікації мають суб'єктивний характер, уміщена в них інформація була перевірена й доповнена матеріалами з інших видів джерел. Спираючись на вищезгадані джерела, автор прагнув створити цілісну картину складного процесу реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині.

* * *

Загалом, аналіз історіографії та джерельної бази дисертаційного дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1) за тривалий час вивчення столипінської аграрної реформи нагромаджено значну кількість наукових робіт, які стосуються різних аспектів цієї проблеми. Процес вивчення столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині пройшов три етапи: дорадянський, радянський і сучасний. Однак процес реалізації реформи в Чернігівській губернії залишається недостатньо вивченим. Нерозкритими залишилися питання підготовки аграрної реформи в губернії на рівні повітів, дискусії й точки зору щодо її доцільності та методів проведення в регіоні. Відсутні дослідження агротехнічного аспекту столипінських перетворень у Чернігівській губернії. Недостатньо висвітлений процес розвитку кооперації на Чернігівщині в роки аграрної реформи. Подальшого дослідження потребують такі проблеми, як: діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині; відношення мешканців регіону до реалізації реформи; вплив столипінських аграрних перетворень на подальшу долю чернігівського селянства;

2) наявна джерельна база дозволяє з достатньою повнотою висвітлити передумови й перебіг столипінської аграрної реформи в регіоні, а предмет дослідження дозволив увести в науковий обіг нові архівні матеріали, які не були опубліковані й раніше не використовувалися в наукових дослідженнях. Використаний у дисертації комплекс джерел відзначається видовою різноманітністю. Прагнучи на документальній основі досягти історичної достовірності, при аналізі джерел і історіографії автор дотримувався принципів науковості, неупередженості й об'єктивності. Методи та наукові принципи пізнання, використані в даному дослідженні, допомагають комплексному вивченню причин, характеру та наслідків аграрного реформування сільського господарства досліджуваного періоду на Чернігівщині. Інформативний потенціал використаних першоджерел дає змогу повною мірою вирішити основні завдання дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ЕКОНОМІЧНЕ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕРНІГІВЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

2.1. Землеустрій Чернігівської губернії напередодні аграрної реформи

У другій половині XIX ст. життя селян Чернігівської губернії визначалося прийняттям акту про звільнення селянства від кріпацтва в 1861 р. Реформа надала селянам особисту свободу й право розпоряджатися своїм майном, займатися торгово-промисловою діяльністю. Проте, земельне законодавство 1861 р. не вирішило всіх селянських проблем. Частина селян губернії землі не отримала взагалі. Звільнивши селян від кріпосної залежності, реформа зробила їх залежними від сільської общини. Землею наділялася община, яка періодично розподіляла її між окремими господарствами. Без згоди общини селянин не мав права продати або передати свою землю, піти з села. Община несла кругову поруку за сплату податків кожним селянином [398, с. 83]. Міністр фінансів С. Вітте в своїх «Спогадах» писав: «Поклоніння общині відбувалося не стільки з аграрних міркувань, скільки з міркувань поліцейських, оскільки безсумнівно, що найзручніший спосіб управління домашніми тваринами є управління на основі табунного принципу». Далі він зазначав: «Кругова порука щодо внесення прямих податків була запроваджена з метою фіскальною в силу розуміння того, що легше керувати табунами, чим одиницями населення. По суті, це відповідальність відповідальних за безвідповідальних, працюючих за ледарів, тверезих за п'яних, одним словом, величезна несправедливість, деморалізація населення й знищення в корені поняття про право й цивільну відповідальність» [612, с. 509, 529]. Уже з кінця 60-х років XIX ст. в суспільстві знову заговорили про «аграрне питання» й підготовку нових законопроектів. Що ж спричинило появу нових аграрних проблем і необхідність їх вирішення? Чи стосувалися вони Чернігівщини і якою мірою? Щоб отримати відповіді на ці

питання необхідно провести дослідження соціально-економічного становища Чернігівщини на межі XIX–XX ст.

Для кращого розуміння специфіки господарства регіону доцільно дати коротку характеристику природно-географічних умов краю. Кордони сучасної Чернігівської області лише на північному заході співпадають з колишніми межами Чернігівської губернії. Площа Чернігівської губернії на початку XX ст. була значно більшою за нинішню територію Чернігівської області й за даними перепису 1897 р. становила 46 042,3 кв. верст, тобто 52,4 тис. км² (нинішня площа Чернігівської області 31,9 тис. км²) [245, с. 1; 564, с. 5]. На рубежі XIX–XX ст. Чернігівська губернія межувала: на півночі – з Могильовською, Смоленською й Орловською; на сході – з Орловською й Курською; на півдні – з Полтавською; на заході – з Київською, Мінською й Могильовською губерніями [189, с. 1].

Територія Чернігівської губернії була похилою рівнинною поверхнею, яка спускалася до течії Дніпра. Місцями рівнинна поверхня губернії перетиналася рядами пагорбів і височин, місцями була заболочена й порізана ярами та долинами річок. Річками Десною й Сеймом ґрунти губернії ділилися на три групи. Лівий бік – чорноземний, правий – суглинистий і супіщаний та землі між правим берегом Сейму й лівим берегом Десни, які містили значні добавки крейди й вапна. Найкращі чорноземи знаходилися в південних повітах, які прилягали до Полтавської губернії [179, с. 243–245]. Особливістю географічного положення Чернігівської губернії було те, що чималі площі губернії займали ліси й болота. Площа боліт у регіоні становила 354 743 дес., тобто приблизно 7,5 % території губернії. Заболочені території частково використовувалися як луки й пасовища [135, с. 7]. Більше 10 % заболоченої території припадало на Ніжинський (11,4 %), Городнянський (11,2 %), Козелецький (10,8 %) повіти [303, с. 10]. Ліси на Чернігівщині займали 638 681 дес. і становили 14,1 % території. Найбільше залісненими були Остерський (82 840 дес.), Новгород-Сіверський (80 902 дес.), Мглинський (80 336 дес.) повіти [299, с. 5].

Клімат губернії на всій території Чернігівської губернії був помірно континентальним, без значних коливань у рівнях опадів і температури. Отже, можна зробити висновок, що природно-кліматичні умови Чернігівщини були сприятливими для ведення землеробства. Управляючий Чернігівською казенною палатою О.Рождественський у своїй «Записці про стан сільськогосподарської промисловості в Чернігівській губернії» в 1903 р. зазначав: «Губернія за своїми ґрунтовими й кліматичними умовами становить багаті задатки для стійкого й прогресивного розвитку сільського господарства, а отже й добробуту населення... Природні умови разом з працьовитим населенням немало сприяли розквіту губернії, яка входила до складу «благословенної Малоросії», і дійсно губернія з надлишком забезпечувала власному населенню предмети харчування. Але в другій половині минулого століття в побуті Чернігівської губернії відбулися різкі зміни, які суттєво змінили її добробут; губернія втратила своє багатство, від якого залишилися лише слабкі залишки, а населення наростаючим потоком прагне у віддалені місцевості Сибіру (на Амур), несучи зі своєї батьківщини важкі спогади про труднощі існування в ній» [319, с. 57–58].

Що ж стало причиною такого різкого погіршення стану господарства губернії за порівняно невеликий період? Прихильники аграрних реформ початку ХХ ст. вважали, що кризовий стан справ у сільському господарстві був спричинений існуванням общинного землеволодіння, яке стримувало ініціативу селян і заважало впровадженню прогресивних технологій обробітку землі. Посол Франції в Росії Моріс Палеолог з приводу існування общинного землеволодіння пізніше писав: «Не можна собі дійсно уявити порядку користування землею і її обробітку суперечливішого агрономії й менш заохочувального для індивідуальної енергії та ініціативи» [613, с. 50]. Та чи так це було насправді, зокрема в Чернігівській губернії?

Поліський регіон (зокрема Чернігівщина й Волинь) на початку ХХ ст. був у господарчому відношенні найвідсталішим районом в Україні. Великих промислових підприємств у Чернігівській губернії не було, а з підприємств

агропромислового комплексу найзначнішими були 16 цукрових заводів. Інші галузі сільськогосподарської промисловості були представлені 8 пивоварнями, 106 винокурнями й 20 борошномельними заводами [145, с. 4; 381, с. 273].

За даними перепису 1897 р. наявне населення Чернігівської губернії становило 2 297 854 душ. Мешканці регіону жили переважно в сільській місцевості (91 %), у містах проживало близько 200 тис. жителів (у Чернігові – 27 716, у Ніжині – 32 113 осіб). Найзаселенішими були Ніжинський і Конотопський, а найменше залюдненими – Остерський і Мглинський повіти [245, с. 1, 9]. За даними Губернського статистичного комітету в 1896 р. постійного населення в губернії було 2 321 900 осіб (чоловіків – 1 140 105, жінок – 1 181 795, у містах проживало 207 390 душ) [280, с. 8]. Як бачимо, статистичні дані місцевих і центральних установ майже співпадають.

У 1904 р. за даними Губернського статистичного комітету населення губернії зросло до 2 619 390 осіб (чоловіків – 1 320 289, жінок – 1 299 101 душ), а густота населення склала 56,8 осіб на кв. версту (у 1897 р. – 49,9 осіб на кв. версту), що свідчило про активний приріст населення Чернігівщини на межі XIX–XX ст. [179, с. 235]. У середньому по губернії природний приріст населення коливався від 26 % у Кролевецькому до 52 % у Ніжинському повіті. Такий досить високий рівень природного приросту населення впливав і на земельні відносини, адже вів до подрібнення селянських наділів, до інтенсивнішого обробітку землі, її виснаження й зниження врожайності [576, с. 49]. Дочка П. Столипіна М. Бок у своїх «Спогадах» писала: «За общинного землеволодіння селянин був лише тимчасовим експлуататором наданої йому общиною земельної ділянки. Останні разом з приростом общини подрібнювалися внаслідок народжуваності на дрібніші ділянки. Селянин, як тимчасовий власник своєї ділянки, звичайно, прагнув не покращити, а навпаки виснажити землю. Крім цього, завдяки скупченості життя в селі ділянки часто знаходилися на досить значних відстанях від будинку тимчасового власника, відстані досягали іноді до десяти, двадцяти верст. Усе це становило величезні незручності для селян і значні зручності для революційних агітаторів» [611,

с. 145]. Порятунком від малоземелля чернігівські селяни шукали в переселеннях на інші землі та в заробітках за межами губернії. За даними земської статистики за 1883–1905 рр. з Чернігівщини виїхало 147 тис. осіб, а на заробітки з губернії щороку вирушало близько 140 тис. осіб [246, с. 1; 419, с. 27].

Маючи сприятливі для землеробства ґрунти (включно зі значними площами чорноземів), Чернігівщина була майже винятково землеробською і в аграрному відношенні її можна було умовно розділити на три частини:

1) південну, де хліборобство становило головне джерело добробуту населення. На півдні Чернігівської губернії, крім зернових культур, також було поширене вирощування тютюну, за обсягами виробництва якого Чернігівщина посідала перше місце в Російській імперії; 2) центральні райони, де поряд із зерновим виробництвом вирощували цукрові буряки; 3) північну, де зернове виробництво було розвинуте слабо, а вирощували технічні культури, зокрема льон і коноплі [179, с. 252]. У своїй «Записці» вже згадуваний управляючий Чернігівською казенною палатою О. Рождественський зазначав: «З огляду на наявні в губернії системи землеробства необхідно зробити висновок, що якою б низькою не здавалася тут сільськогосподарська культура, вона знаходиться в суворій відповідності з ґрунтовими умовами з однієї сторони, і з умовами ринку для збуту сільськогосподарських продуктів – з іншої» [319, с. 63].

Розглянемо тепер районування Чернігівської губернії за системами селянського землекористування. Общинне землеволодіння на Чернігівщині переважало в тих повітах, які знаходилися на півночі регіону – Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Глухівському, Сосницькому й Новгород-Сіверському. У центральних і південних повітах переважало подвірне або ділянкове землеволодіння, тобто така форма землеволодіння, за якої домогосподар одержував раз і назавжди земельну ділянку, яка потім передавалася по спадковості. Така земля носила обмежено приватний характер, оскільки не могла бути продана нікому, крім селян, її також не можна було віддати в заставу. Подвірне землеволодіння могло поєднуватися зі спільним користуванням неорними землями (луками, пасовищами, лісом, «незручними»

землями). Існувало в губернії й хутірське землеволодіння. Слід відзначити, що хутори здавна були типовою формою господарського устрою як України, так зокрема й Чернігівщини, ще з 2 половини XVIII ст. У повітах Чернігівського намісництва до 1785 р. в середньому від 25 до 40 % поселень складали саме хутори, а в південних повітах регіону їх було ще більше – від 67 до 80 % [319, с. 68; 503, с. 225–226].

Порівняння умов господарської діяльності в різних місцевостях Чернігівської губернії показує, що в регіоні тип землекористування значною мірою не впливав на ефективність сільськогосподарського виробництва [371, с. 38–40]. Характерною рисою господарювання в різних повітах було те, що на півночі губернії з її бідними ґрунтами й общинним землеволодінням проживало найпідприємливіше населення. Так, у Суразькому повіті існував такий промисловий центр як Клинци, де була зосереджена значна кількість фабрик і заводів, що славилися своїми виробами далеко за межами Чернігівщини. У Мглинському повіті, який був одним з найгірших у губернії за своїми ґрунтами, успішно вирощували тютюн і картоплю [319, с. 69]. У ґрунтовому відношенні серед північних повітів виділявся тільки Стародубський, який мав у цьому регіоні найродючіші чорноземи [305, с. 14]. Сосницький, Глухівський і Новгород-Сіверський повіти, в яких також була значна частка общинного землеволодіння, належали до промислових і найбагатших районів губернії й до того ж мали задовільні ґрунтові умови. Населення Новозибківського й Суразького повітів, які розміщувалися майже суцільно на одних пісках, засоби для існування здобували, займаючись окрім землеробства різними кустарними промислами й відхожим виробництвом [451, с. 20].

Більше трьох чвертей населення Чернігівщини (78,97 %) напередодні аграрних перетворень початку XX ст. жило за рахунок сільського господарства. Інші мешканці губернії засоби для існування добували в промисловості, торгівлі, візничому промислі й службі в приватних осіб [245, с. 21–23]. Отже, Чернігівська губернія на рубежі XIX–XX ст. була аграрним регіоном, населення якого проживало переважно в сільській місцевості. Однак ні сприятливі

грунтово-кліматичні умови, ні достатня кількість населення не дозволили Чернігівщині уникнути проблем, які були характерні для всього аграрного сектору економіки Російської імперії на початку ХХ ст.

Щоб дати вичерпну відповідь на питання щодо того, наскільки аграрні проблеми були актуальними в той час для Чернігівщини, необхідно провести дослідження землеустрою регіону напередодні масових змін у землекористуванні на рубежі ХІХ–ХХ ст. Іншими словами, слід встановити, які категорії земель і скільки їх було в наявності на території губернії, а також які верстви населення володіли й користувалися ними.

Чернігівська губернія поділялася на 15 повітів і 174 волості. Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської губернії й площу повітів показано в додатку А [245, с. 1; 280, с. 47, 85–97]. Згідно даних додатку найбільші площі земель у губернії мали Остерський і північні повіти Чернігівщини. У північних повітах була й більша кількість населених пунктів.

У земельному відношенні Чернігівська губернія мала певні особливості, які дозволяють виділити її з маси інших регіонів Російської імперії. Зокрема, необхідно відзначити, що в результаті розмежування останньої чверті ХІХ ст. в губернії було частково усунуто таку перепону на шляху ефективного ведення господарства як черезсмужжя [319, с. 53]. При черезсмужжі ділянка землі, що належала одному господареві, складала не одне ціле, а кілька дрібніших ділянок, розташованих на різних за якістю ґрунтах. До розмежування за масштабами черезсмужжя Чернігівська губернія займала одне з чільних місць серед губерній Російської імперії [573, с. 22–24]. Завдяки розмежуванню в губернії значну частину земель у кількості більше ніж 1,5 млн. дес. було виведено з черезсмужжя й переведено до розряду «відрубних» ділянок, нічим не стиснутих у відношенні землекористування й, відповідно, придатних для застосування наукових методів агрокультури. Згідно з «Положенням про розмежування» 1859 р. у черезсмужжі залишалися лише власники земельних ділянок розміром менше 50 дес. [259, с. 30].

Іншою особливістю Чернігівської губернії було те, що досить значна кількість сільського населення регіону ще до реформи 1861 р. була переважно вільна від кріпосного права, оскільки його дія не поширювалася ні на козаків, які належали до вільних сільських станів, ні на колишніх державних селян, а саме ці дві групи переважали в складі сільського населення губернії. Козаки як до 1861 року, так і після скасування кріпосного права за законом 1893 р. були станом особистих власників, які володіли землею на правах повної власності поруч з іншими приватними землевласниками з тією різницею, що землі козаків могли продаватися особам лише того ж козацького стану [319, с. 53]. Офіційна статистика землеволодіння 1877, 1905 років не виділяла козаків у окрему категорію землевласників [306, с. 10–13]. На думку чернігівського статистика О. Русова козацькі громади у виданнях Центрального статистичного комітету 1877 і 1887 років було віднесено до колишніх державних селян. Найбільше земель мали козаки в південних повітах губернії – Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, а найменше їх було в Суразькому й Новозибківському повітах. Землі, які належали козакам, становили близько 30 % від усієї площі земель Чернігівської губернії [280, с. 4–5, 208; 306, с. 42].

Важливу роль у аграрній реформі початку ХХ ст. відводили продажу вільних казенних земель. Кількість таких державних земель у повітах Чернігівської губернії подаємо в додатку Б [306, с. 40–41]. Дані додатку показують, що вільні казенні землі в губернії станом на 1905 р. становили близько 2 % загальної площі. За своєю категорією це були переважно лісові масиви й більшість їх знаходилася в Остерському повіті.

Розподіл надільних земель по повітах Чернігівської губернії показаний у додатку В [306, с. 10, 30–40; 308, с. 9]. Дані додатку свідчать, що надільні землі охоплювали на Чернігівщині 53,1 % площі земель губернії. Найбільшу площу надільні землі займали в Суразькому повіті (70,9 % площі повіту), найменшу – у Глухівському (38,1 %). Надільні селянські двори в Чернігівській губернії належали майже порівну колишнім державним (50,8 %) і колишнім поміщицьким (49,1 %), кількість дворів колишніх удільних селян була мізерною

(0,1 %). Колишні державні селяни володіли більшою частиною надільної землі – 61,9 % її площі; площа надільної землі колишніх поміщицьких селян за майже однакової з державними кількості дворів складала лише 37,9 % [306, с. 40].

В общинному землеволодінні на Чернігівщині перебувало 53,6 % усіх надільних земель (28,5 % від загальної площі земель). Розподіл общинного землеволодіння по повітах міститься в додатку Д [306, с. 10, 30–40; 308, с. 9]. Дані додатку свідчать, що общинне землеволодіння в Чернігівській губернії розміщувалося нерівномірно. Найбільші площі общинне землеволодіння охоплювало в північних повітах губернії – Суразькому, Мглинському, Новозибківському, Стародубському, а найменші – у Ніжинському й Козелецькому. У Борзнянському й Конотопському повітах общинне землеволодіння було взагалі відсутнє.

Тепер поглянемо, яке місце за наявністю общинного землеволодіння посідала Чернігівська губернія перед початком столипінських аграрних перетворень серед інших українських губерній (додаток Е) [21, арк. 4; 390, с. 570–573]. Дані додатку свідчать, що за площею общинного землеволодіння Чернігівщина перебувала серед українських губерній у проміжному становищі. Чотири губернії (Катеринославська, Харківська, Таврійська, Херсонська) мали даний показник значно вищий, ніж у Чернігівській губернії (більше 79 %), а чотири (Волинська, Київська, Подільська, Полтавська) – значно менший (менше 15 %). У середньому по українських губерніях у общині перебувало 51,1 % надільних земель [307, с. 22, 33]. Общинне землеробство в Європейській частині Російської імперії на початку ХХ ст. становило 83,4 %, причому власне російські землі була майже винятково общинними [422, с. 390].

Економіст Г. Клунний у своїй статті «Землеволодіння» стверджував, що якби пов'язати форми землеволодіння з національним складом українських губерній, то можна спостерігати, що найбільше приватна власність була поширена там, де був найбільший відсоток українського населення [21, арк. 6]. Цю ж закономірність ми можемо побачити й у Чернігівській губернії, де общинне землеволодіння переважало в північних повітах з найбільшою

часткою білоруського й російського населення. Г. Клуний зауважував, що після падіння кріпосного права община в Україні не відігравала такої ролі, як у Великоросії, а в період столипінської аграрної реформи ніде в Російській імперії закріплення землі в приватну власність не відбувалося так успішно, як в Україні [20, арк. 20–21].

Необхідно також зазначити, що наділення колишніх поміщицьких селян землею на Чернігівщині після реформи 1861 р. в одних повітах відбувалося на підставі Великоросійського, а в інших – Малоросійського положення. За першим землею віддавали в розпорядження громади (в общинне володіння), яка могла переділяти її за будь-якою ознакою: за кількістю їдців, робітників, наявних чоловічих душ, ревізьких душ, прагнучи при цьому досягти рівновелику для всіх господарств за розміром, складом і кількістю угідь величину. Великоросійське положення застосовувалося в Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Стародубському, частково в Новгород-Сіверському та Глухівському повітах. Малоросійське положення за кожним господарством залишало те, чим воно володіло за кріпосного права (подвірне землеволодіння), закріплюючи таким чином всю ту різноманітність у забезпеченні землею, яка була за кріпацтва всередині одного й того ж товариства [391, с. 39–40]. Подвірне землеволодіння на Чернігівщині становило 46,9 % площі всіх надільних земель. У Борзнянському й Конотопському повітах усі селяни володіли надільними землями подвірно [306, с. 10, 30–40; 308, с. 9].

Неважко помітити, що общинне землеволодіння було поширеним у повітах, які не могли похвалитися розвинутим сільськогосподарським виробництвом унаслідок гірших ґрунтів, кліматичних умов, а також лісистості місцевості. Тому стверджувати, що саме общинне землеволодіння було причиною погіршення стану справ у сільському господарстві Чернігівщини, яке мало місце в кінці XIX – на початку XX ст., неправомірно, оскільки хоча воно й було поширене майже в половині повітів губернії, але ці повіти були слаборозвинуті в сільськогосподарському відношенні.

Розглядаючи кількість селянських подвір'їв, які володіли різними за розмірами ділянками по повітах губернії, одержуємо картину, показану в додатку Ж [306, с. 54–55]. Згідно з додатком, найбільшу групу подвір'їв у Чернігівській губернії в 1905 р. становили ті, в яких було від 5 до 10 дес. землі (50,8 %), приблизно третина володіла ділянками розміром до 5 дес. (39,3 %) і лише 9,9 % подвір'їв володіли ділянками більшими за 10 десятин.

Середній селянський наділ для більшої частини України в 5–6 дес. на той час був фактично межею злиденності. Для бездефіцитного селянського бюджету в Україні необхідно було мати щонайменше 6–9 дес., а в Росії – близько 15 дес. землі [461, с. 56; 538, с. 31; 597, с. 4–5]. Виходячи з цих норм, можна зробити висновок, що принаймні 90 % селянських господарств Чернігівщини в означений період перебували на межі бідності.

На Чернігівщині чимало селянських дворів на початку ХХ ст. мали наділи, які не досягали й однієї десятини. [439, с. 23]. У Конотопському повіті таких було 3 928, Кролевецькому – 1 529, Городнянському – 1 264, Борзнянському – 709, Козелецькому – 521, Ніжинському – 488, Мглинському – 453. Найменше таких дворів було в тих місцевостях, де переважало общинне землеволодіння (Суразький, Стародубський, Новозибківський, Глухівський повіти). Найдрібнішим селянське землеволодіння на Чернігівщині було в повітах: Козелецькому, Остерському, Борзнянському, Конотопському й Чернігівському. Середніми володіннями відзначалися Новозибківський, Стародубський, Суразький, Чернігівський, а великими – Новгород-Сіверський, Суразький, Новозибківський, Мглинський, Сосницький, Глухівський повіти [306, с. 52, 57].

Крім надільних земель, у Чернігівській губернії частина селянських земель перебувала в особистій приватній власності селянських громад і товариств, а також окремих селян. Порівняно з надільними землями (2 325 104 дес.) на початку ХХ ст. частка цих земель у губернії була невеликою – 696 197 дес. (близько 15 % від площі всіх земель). Більшу частину приватних селянських земель становили землі селян-одноосібників (57 %). Вони володіли переважно земельними ділянками середнього розміру (5–10 дес.) [306, с. 10–13, 44].

Серед особистих власників у губернії в 1905 р. головне місце посідали дворяни, які володіли 789,4 тис. дес. землі, що становило 18 % всієї площі губернії. У 1905 р. середній розмір поміщицького землеволодіння на Чернігівщині становив 101,4 дес., купецького – 97,2 дес., хоча деякі поміщики й купці (переважно в північних повітах) володіли ділянками, що перевищували 1 тис. дес. [26, арк. 1; 27, арк. 10; 306, с. 10; 419, с. 26]. Найбільша частка дворянського землеволодіння (більше 20 %) була в повітах: Глухівському (27,6 %), Мглинському (26,0 %), Новгород-Сіверському (24,2 %) й Стародубському (21,5 %), а найменша – в Новозибківському (12,2 %), Суразькому (11,2 %), Остерському (6,3 %) [306, с. 46].

За дворянами наступними були одноосібні селяни, які мали 396,6 тис. дес. землі (9,1 %), а потім купці, яким належало 135,4 тис. дес. (3,1 %), і міщани (101,5 тис. дес., 2,3 % всієї площі). Якщо порівняти ці дані з даними 1877 р., то побачимо, що співвідношення володінь особистих власників за цей період змінилося: поміщицьке землеволодіння невпинно скорочувалося, а селянське зростало, що свідчило про перетворення землі в товар [306, с. 10–11, 44]. Помітно сприяло цьому процесу відкриття Селянського (1882) та Дворянського (1885) поземельних банків. Упродовж 1862–1905 рр. землі дворян скоротилися загалом по губернії майже на 600 тис. дес. Земля від поміщиків переходила до інших станів, а також до різноманітних товариств і громад [580, с. 113].

До особливостей Чернігівської губернії початку ХХ ст., окрім переважання в її складі дрібних господарств, необхідно віднести також і прогресуючу роздрібненість землеволодіння. За період 1859–1905 рр. населення в Чернігівській губернії зросло з 1 461 500 до 2 619 390 осіб, тобто на 1 157 890 душ [245, с. 1; 179, с. 235]. Площа ж землекористування за 1877–1905 рр. зросла на 578 823 дес., тобто на одного доданого жителя припало 0,5 дес. новоосвоєної землі. Подрібнення (парцеляцію) земельних ділянок можна простежити, порівнявши їх подвірні розміри в 1877 і 1905 р. У 1877 р. середній наділ колишніх поміщицьких селян в Чернігівській губернії становив 6,9 дес. на двір, а колишніх державних селян – 8,1 дес. на двір. У 1905 р.

середній наділ колишніх поміщицьких селян на Чернігівщині вже становив 4,9 дес. на двір і 7,7 дес. на двір для колишніх державних селян, що свідчило про поступове обезземелення селян Чернігівщини [306, с. 53–55].

Зрозуміло, що середні величини земельних ділянок не повною мірою відображають фактичний стан справ у сільському господарстві губернії. Дані перепису коней 1900 р. показують, що на Чернігівщині з 307,2 тис. селянських дворів 86,7 тис., або 28,2 %, взагалі не мали коней [492, с. 20]. Однією з найголовніших причин недостатнього забезпечення селянських господарств худобою була відсутність необхідних для її утримання пасовищ і сіножатей та висока вартість худоби [471, с. 26].

Якщо до вищесказаного додати ще й відстале технічне оснащення аграрних виробників регіону, то стає зрозумілим, чому сільське господарство губернії переживало кризу. За рівнем використання техніки в сільському господарстві Чернігівщина впевнено посідала останнє місце серед інших українських губерній [279, с. 89–90]. На удосконалення техніки в чернігівських селян елементарно не було грошей, адже лише середня ціна плуга на початку ХХ ст. залежно від його типу й фірми-виробника становила 30–45 руб. [471, с. 26]. Про якісь складніші види техніки не було й мови, оскільки навіть перед Першою світовою війною на всю Російську імперію було лише 187 тракторів, та й то належали вони не селянам [402, с. 85] (у США – 17 тис. тракторів [453, с. 111]). Ціна трактора в той час становила в середньому 2 047 руб., що унеможлиблювало його придбання чернігівськими селянами [471, с. 26].

Низьким був і рівень агрокультури селянських господарств. У більшості незаможних селянських господарств Чернігівщини не впроваджувалася багатопільна сівозміна, що призводило до швидкого виснаження ґрунту та зниження врожайності. Про внесення мінеральних добрив у селянських господарствах не було й гадки [422, с. 381]. О. Русов у своєму «Описании Черниговской губернии» зазначав, що «Чернігівська губернія за своєю відсталістю в сільському господарстві й повною відсутністю ознак господарського прогресу справляє гнітюче враження» [280, с. 205].

Таким чином, проаналізувавши стан землеустрою й землеволодіння Чернігівщини в кінці XIX – на початку XX ст., приходимо до висновку, що в питанні землеоблаштування губернії спостерігалися як позитивні, так і негативні моменти. Якщо позитивними вважати ті тенденції, які сприяли ефективному веденню сільського господарства, то до них можна віднести:

- 1) переведення переважної більшості земель з черезсмужжя до розряду відрубних;
- 2) поступове скорочення дворянського землеволодіння й збільшення кількості селян-землевласників;
- 3) переважання серед землевласників приватного землеволодіння;
- 4) домінування общинного землеволодіння на землях з несприятливими умовами для ведення сільського господарства.

Водночас, розвитку сільського господарства Чернігівщини заважали:

- 1) зосередженість губернії майже винятково на сільськогосподарському виробництві; слабкий розвиток інших галузей агропромислового комплексу;
- 2) аграрне перенаселення (особливо в південних регіонах) і, як результат, – переважаюче дрібне селянське господарство, переселення й відхід на заробітки в інші місцевості;
- 3) прогресуюче малоземелля, яке вело до інтенсивнішого обробітку землі і, як наслідок, – до її виснаження;
- 4) відсутність коней у значній кількості селян і відстале технічне оснащення сільського господарства;
- 5) низький рівень агрокультури в селянських господарствах [374, с. 82].

Зниження ефективності сільського господарства, яке спостерігалось в Чернігівській губернії на початку XX ст., наростання невдоволення серед селянських мас гостро ставило питання про проведення змін у аграрному секторі економіки, які б заспокоїли населення, спинили наростаючу системну економічну й політичну кризу та допомогли підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва. Ці зміни ввійшли в історію під назвою столипінської аграрної реформи.

2.2. Передумови столипінської аграрної реформи й формування її організаційно-правових основ

Столипінська аграрна реформа передбачала створення нової землевпорядної системи, що базувалася на хуторах і відрубках за типом капіталістичного фермерського господарства. Необхідність здійснення реформ у сільському господарстві була викликана глибокими об'єктивними причинами, що підготували підґрунтя для радикальних перетворень у сфері соціально-економічних відносин [483, с. 32].

По-перше, економіка Російської імперії, особливо сільське господарство, на рубежі XIX–XX ст. опинилася в стані затяжної депресії, що поставило під загрозу існування самої держави. Оцінюючи значення столипінського указу 9 листопада 1906 р., головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством О. Кривошеїн на засіданні Державної Думи 10 листопада 1908 р. зазначав: «... Нам не вистояти у великому трудовому змаганні народів, якщо ми будемо як і раніше виробляти на душу населення всього 22 ½ пуди хліба й із цього повинні будемо харчуватися, утримувати всю нашу внутрішню промисловість, одержувати іноземні товари, сплачувати наші борги, у той час як у Німеччині тільки споживання хліба досягає 27 пудів на душу. Економічна боротьба буде для нас занадто нерівною» [88, арк. 5–7].

На Чернігівщині ситуація в сільському господарстві була ще гіршою, ніж загальноімперська – тут у середньому одна десятина надільної землі давала за 1901–1904 рр. врожай зернових 33 пуди (4,8 ц/га), а десятина поміщицької – 36 пудів (5,3 ц/га) [492, с. 19]. За 1902–1906 рр. посівні площі в Чернігівській губернії скоротилися на 9 %, а поголів'я худоби – на 5 %. Селяни Чернігівщини в останні роки перед реформою невпинно розорювалися, що спричинювало їх міграції за межі губернії [174, с. 12–13]. На початку XX ст. через брак власного зерна на сільськогосподарську Чернігівщину із сусідніх губерній почали ввозити хліб. За рік у Чернігівську губернію ввозилося близько 390 тис. пудів жита й 630 тис. пудів пшениці [297, с. 1; 304, с. 9].

По-друге, головні завдання, визначені царським урядом під час проведення аграрної реформи 1861 р., не були повною мірою реалізовані, що поглибило зuboжіння значної частини населення. Унаслідок нестачі матеріальних засобів і частих неврожаїв хронічним явищем для більшості селян на початку ХХ ст. ставав голод. Після неврожайних 1901–1902 рр. значно підвищилася ціна на хліб, що поставило селян Чернігівщини в іще важче становище. Так, лише за один рік у Борзнянському повіті ціна пуда жита зросла з 49 коп. у 1902 р. до 57,5 коп. у 1903 р., у Городнянському – з 62 коп. до 62,5 коп., у Мглинському – з 66 коп. до 78 коп., у Ніжинському – з 52,5 коп. до 56 коп., у Глухівському – з 53 коп. до 56 коп. Зросла ціна й на овес, який був основним кормом для коней [40, арк. 4–7; 538, с. 36]. Для розуміння масштабу тогочасних цін варто зазначити, що середньорічний бюджет селянського господарства на початку ХХ ст. становив у різних губерніях Російської імперії 52–58 руб. (з розрахунку на одну людину) [340, с. 3]. Неврожайні 1905–1906 рр. загострили ситуацію ще більше. На Чернігівщині в ці роки голодували всі повіти, окрім Козелецького, Ніжинського, Борзнянського й Конотопського [498, картограма 5]. Поповнити нестачу продукції було дуже важко не тільки через дорожнечу продуктів харчування, але й тому, що в держави майже не залишалось надлишків хліба через його вивіз за кордон [538, с. 36]. Ситуацію, що склалася, яскраво проілюстрував вислів міністра фінансів І. Вишнеградського, який зауважив: «Недоїмо, але вивеземо!» [544, с. 330].

Важким тягарем на селянське господарство лягали й непосильні податки, різні повинності, непрямі податки й мільярди боргів, які накопичувалися в результаті позичок самодержавства. У результаті більшість селян частину дефіциту в бюджеті сім'ї покривали шляхом недоїдання, що підривало їх фізичні сили. За донесенням чиновника Міністерства внутрішніх справ, у Чернігівській губернії «життя більшості селян протягом шести місяців на рік нічим не забезпечене. Хліб вживається селянами лише в розмірі, необхідному для порятунку від голодної смерті» [339, с. 13].

За рівнем життя українці залишалися далеко позаду Заходу. У 1900 р. середньостатичний датчанин щороку споживав 2 166 фунтів хліба, німець – 1 119, а угорець – 1 264 фунти. Проте, в Україні, де хліб був значно вагомішим, ніж на Заході компонентом раціону селянина, середньорічний рівень споживання хліба становив лише 867 фунтів (393,26 кг) [544, с. 327]. Серед призовників до армії зростала кількість селян, яких не брали на військову службу за станом здоров'я. У 1874–1878 рр. на кожні 100 призовників припадало близько 11 забракованих, до 1883 р. таких уже було 13, а в 1901 р. – 19 осіб (за іншими даними – до 22) [485, с. 81; 551, с. 96]. Попри високу народжуваність, смертність у Російській імперії на початку ХХ ст. була вдвічі вищою, ніж її середній показник у Західній Європі [538, с. 37; 544, с. 326]. З 1 тис. народжених у 50-и губерніях Європейської Росії до 5-річного віку доживали лише 568 дітей [270, с. 1]. Американський професор Стівен Хок, дослідивши Борзнянський повіт, визначив середню тривалість життя селян Чернігівської губернії наприкінці ХІХ ст. в 33,5 роки (по всій Європейській Росії – у 33,3 роки: 32,4 роки в чоловіків і 34,1 – у жінок [562, с. 42]).

Проблеми, які накопичилися в аграрній сфері на початку ХХ ст., часто ставали причинами стихійних селянських виступів, які нерідко переходили в збройні сутички з владою. В. Шевченко відзначав, що за період 1900–1904 рр. на Чернігівщині відбулося 72 селянських заворушення (8 % від загальної кількості по українських губерніях) [579, с. 60]. Наприкінці 1904 р. – на початку 1905 р., селянські заворушення вибухнули з новою силою. Аграрні хвилювання розпочалися в Курській губернії, а звідти швидко перекинулися на сусідні повіти Орловської й Чернігівської губерній. У 1905 р. аграрними рухами на Чернігівщині було охоплено 11 повітів з 15, а збитків було завдано на суму більше ніж 3 млн. руб. Тільки за один листопад 1905 р. в Чернігівській губернії було розгромлено й спалено понад 50 поміщицьких економій [492, с. 97; 539, с. 24; 551, с. 101]. «Без проведення радикальної аграрної реформи... послабити революційну пропаганду на селі й відновити істинний спокій серед селянства

буде неможливо», – констатував генерал Струков у повідомленні Миколі ІІ 29 листопада 1905 р. [540, с. 125–126].

По-третє, економічне відставання Російської імперії від більшості західноєвропейських країн призводило до дедалі більшої залежності держави від іноземного капіталу [560, с. 141]. Борги необхідно було віддавати, а кошти можна було взяти лише в сільськогосподарській галузі, яка перебувала на початку ХХ ст. в глибокій кризі. Щоб виправити фінансове становище, потрібно було вивозити більше хліба, основного експортного товару Росії, а врожаї в общинних господарствах були низькі [393, с. 120]. Чернігівська губернія вивозила в 80-і рр. ХІХ ст. за межі губернії 7 529 тис. пудів зерна, а в першому десятилітті ХХ ст. цей показник знизився до 2 914 тис. пудів [304, с. 9].

По-четверте, революційні події 1905–1906 рр. виявили відсутність у державі стабільної соціальної опори, здатної стати провідником урядової аграрної політики. Потрібно було шукати нову соціальну силу, зацікавлену в радикальних перетвореннях. Така сила, щоправда, ще нечисленна й організаційно слабка, уже існувала – вільні селяни-власники, точніше – їх найзаможніша верства, що сформувалася після скасування кріпосного права й вела новий, ринковий спосіб господарювання. До початку столипінських перетворень на Чернігівщині вже існувало близько 14 тис. домогосподарств, система господарювання яких нагадувала хутірську (в Україні – 496,5 тис.) [408, с. 128; 483, с. 32]. Заслугою П. Столипіна було те, що він одним з перших побачив у цій верстві перспективного союзника уряду. Прем'єр-реформатор говорив у Державній Думі, що його реформа «не для слабких і немічних, яких в Росії більшість, а для міцних і сильних господарів» [402, с. 84].

Головною метою майбутньої реформи й було створення численного класу таких господарів. За іменем головного реформатора аграрну реформу на теренах Російської імперії на початку ХХ ст. традиційно називають столипінською, хоч, як зазначав С. Дубровський, П. Столипін менше за все був автором цієї реформи. Головні положення аграрних перетворень були розроблені ще до появи П. Столипіна при владі, а при ньому вони одержали

тільки своє організаційно-законодавче оформлення. Аграрну реформу початку ХХ ст., зазначає С. Дубровський, «стали називати столипінською як, скажімо, шибениці назвали «столипінськими галстуками», хоча, зрозуміло, Столипін не був їх винахідником» [390, с. 8].

Загальноприйнято вважати, що початок реформам у аграрному секторі економіки Російської імперії було покладено указом від 9 листопада 1906 р., за яким кожен домогосподар-общинник одержував право закріплення свого наділу в особисту власність. Насправді ж перетворення на селі розпочалися значно раніше, приблизно з останньої чверті ХІХ ст., а на початку ХХ ст. питання реформування аграрної галузі набуло особливої актуальності.

Складові елементи майбутньої програми П. Столипіна – ліквідація черезсмужжя, вихід на хутори й відруби, розвиток кооперації, меліорація, сільськогосподарська освіта, організація селянського кредиту – сформувалися в період 1902–1905 рр. [380, с. 63]. Головну роль у перетворенні ідей аграрного реформування у всеохоплюючу програму відіграли дві урядові комісії: заснована 22 січня 1902 р. міжвідомча Особлива нарада щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням міністра фінансів С. Вітте й створена в червні 1902 р. Редакційна комісія з питань селянського законодавства Міністерства внутрішніх справ, яку очолював начальник земського відділу В. Гурко. До 1904 р. ці дві організації досягли згоди щодо основних напрямків реформи й шляхів її реалізації [478, с. 7].

Одночасно було видано низку законопроектів, які стосувалися проведення внутрішніх реформ з метою попередження революційного руху, зокрема маніфест «Про необхідність удосконалення державного порядку» від 26 лютого 1903 р. Маніфестом передбачалося спрямувати проекти, що стосувалися перегляду законодавства щодо стану сільського господарства, на місця для їх подальшої розробки й узгодження з місцевими особливостями на губернських нарадах [22, арк. 1; 23, арк. 2, 7, 12]. На цей час питання про шляхи покращення сільського господарства вже активно обговорювалося на засіданнях місцевих комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості й земських управ.

У відповідності з програмою Особливої наради в повітах і губерніях Російської імперії в 1902 р. створювалися місцеві комітети щодо потреб сільськогосподарської промисловості, метою яких був збір пропозицій для прискорення підйому села й покращення становища селянства. Ці комітети об'єднували представників регіональної еліти: чиновників, великих землевласників, представників земств, агрономів, редакторів газет, тобто тих, хто відігравав важливу роль у житті тогочасного суспільства [380, с. 59; 538, с. 46; 617, с. 191]. Чернігівський губернський комітет був створений 22 березня 1902 р., головою його було призначено спочатку чернігівського губернатора Є. Андрієвського, а з 25 січня 1903 р. ним став виконуючий обов'язки чернігівського губернатора О. Хвостов. Головами повітових комітетів були місцеві предводителі дворянства. Ключовим питанням, яке обговорювалося на засіданнях губернського й повітових комітетів було: як зупинити падіння продуктивності сільського господарства й підвищити його ефективність [24, арк. 1–4; 25, арк. 9; 565, с. 139, 270;].

Слід зазначити, що на Чернігівщині комітети відповідально поставилися до розробки пропозицій пунктів програми Особливої наради. Управляючий Чернігівською казенною палатою О. Рождественський зазначав, що розгляд питань про вплив общинного землеустрою на стан землеробства в Чернігівській губернії становить інтерес, оскільки на її території одночасно існувало й общинне, і подвірне, і «володіння німецького типу, так зване «хутірське». Під останнім чиновник мав на увазі приватні володіння німецьких колоністів, які ще з середини XVIII ст. проживали в населених пунктах Кальчинівка, Великий Вердер, Малий Вердер, Рундевіз, Білі Вежі, Городок Борзнянського повіту [72, арк. 115–148; 319, с. 53, 68; 589, с. 6].

Нерівномірний розподіл общинного землеволодіння по території Чернігівщини не міг не накласти свій відбиток на пропозиції повітових комітетів щодо покращення становища сільського господарства й впливу типу землеволодіння на стан сільського господарства. Питання розселення селян у межах наділу (тобто можливість заснування хутірського господарства) й

подолання черезсмужжя для різних комітетів через місцеві умови мало різний ступінь важливості. Актуальність даного питання для низки комітетів полягала в значній кількості пожеж, які були пов'язані зі скупченістю селянських осель. Саме з цієї причини категорично за скасування общинного землеволодіння висловилися в Суразькому повітовому комітеті [319, с. 427]. За статистикою страхування будівель від пожеж у північних повітах Чернігівщини в 1894–1905 рр. Суразький повіт посідав перше місце, що свідчило про важливість даної проблеми для цього регіону губернії [48, арк. 42].

Рішення суражців підтримали в Новгород-Сіверському повітовому комітеті. У «Записці» голови Новгород-Сіверської повітової земської управи А. Томіловського читаємо: «Головним і безумовним засобом скорочення кількості спустошливих пожеж – розпланування садиб погорільців без згоди селян і їх розселення в межах їх наділу, а для цього необхідно скасувати общинне землеволодіння». Однак у такого підходу до общинного землеволодіння були й опоненти. У висновку вже згадуваного управляючого Чернігівською казенною палатою О. Рождественського за відгукami повітових комітетів зазначалося: «Важко встановити пряме співвідношення між общинним землекористуванням і високим рівнем пожеж у поселеннях, оскільки небезпека вигорання однаково велика за всіх наявних форм селянського землеволодіння» [319, с. 38, 98–99].

Представник Остерського повітового комітету – голова Остерської повітової земської управи Я. Шмулевич негаразди сільського господарства вбачав у великій кількості свят на селі. З його доповіді дізнаємося, що «з політико-економічної точки зору значна кількість сільських свят – явище вкрай шкідливе, яке безумовно необхідно усунути». Він підрахував, що Росія зазнає щорічно втрат на 600 млн. руб. від неробства й 40 млн. руб. витрачається в свята на алкогольні напої. Чиновник запропонував комітету клопотати перед урядом про скасування Святим Синодом хоча б частину свят [319, с. 94–96]. Я. Шмулевич мав усі підстави для вищенаведених висновків, оскільки ситуація з вживанням алкоголю в губернії на поч. ХХ ст. дійсно була тривожною: за

1902 р. населенням Чернігівщини було випито горілки на 8,1 млн. руб. (по 3 руб. 13 коп. на кожного мешканця регіону). Особливо неблагополучними в цьому відношенні були Городнянський (14,11 руб. у рік на одного жителя повіту), Суразький (12,77 руб.), Конотопський (10,65 руб.) повіти [270, с. 2].

Гостра дискусія щодо долі общинного землеволодіння розгорілася на засіданнях місцевих комітетів Глухівського повіту. На чергове засідання повітового комітету 15 листопада 1902 р. було подано доповідь члена Глухівського комітету дворянина М. Неплюєва щодо питання про селянську общину. Погоджуючись з тим, що «община в тому вигляді й з тим характером, як вона тепер існує, не може нікого задовольняти, стримує всіляку можливість покращення селянського господарства», дворянин був переконаний, що «скасування селянської общини буде для самих селян і для всієї Росії ще більшим злом, ніж її існування навіть у нинішній незадовільній формі й неминуче приведе до швидкого обезземелення більшості селян, швидкого росту пролетаріату з усіма його невивідними як економічними, так і етичними, соціальними й політичними наслідками». М. Неплюєв пропонував не скасовувати, а реформувати общину. На місці нинішньої общини з її дрібними земельними ділянками дворянин пропонував організувати виробничу й споживчу артіль, в якій громада могла б застосувати все корисне для кращої обробки землі й підвищення її дохідності» [319, с. 160–171].

Вищеназваний дворянин М. Неплюєв, який був родичем цукрозаводчиків Терещенків, не просто голосливо заявляв про ідею реформування общини, а на момент засідання вже активно втілював свої задуми на практиці. На власних землях у Глухівському повіті він іще в 1881 р. створив сільськогосподарську комуну, яку назвали «Братством». У комуні було збудовано цегельний і спиртовий заводи, засновано тваринницькі ферми з породистою худобою. Тут працювали електростанція й млин, існувала телефонна мережа, були ставки з рибою, парки й величезний сад з рідкісними сортами фруктових дерев. Поля оброблялися за найновішою агротехнікою й засівалися сортовим зерном. Урожайність сільгоспкультур на полях братства в 2,5 рази перевищувала

середню врожайність у Чернігівській губернії [558, с. 14]. Щорічний прибуток братства напередодні Першої світової війни становив 112 тис. руб. [403, с. 74]. Комуна існувала й після смерті М. Неплюєва в 1908 р. й навіть деякий час після революційних подій 1917 р. Про його «трудове братство» писали в російській, англійській та французькій періодиці [548, с. 172–181].

Отже, час підтвердив життєздатність шляху не руйнування общини, а її реформування, але в 1902 р. ідеї Неплюєва здавалися нездійсненними й переважна частина членів Глухівського повітового комітету не погодилася з пропозиціями дворянина. На своєму засіданні 13 грудня 1902 р. комітет зазначав, що «здійснити план п. Неплюєва можна було б лише за умови повного переродження людей» і «краще змиритися зі збільшенням безземельного сільського населення, ніж штучно перешкоджати виділенню з нього економічно сильніших елементів, які, поступово вдосконалюючись у господарському відношенні, ставатимуть міцніші й стійкіші» [319, с. 148].

Деякі повітові комітети вважали за доцільне встановити мінімальний розмір відрубної ділянки, якою повинен володіти селянин для заснування хутірського господарства. Так, Глухівський комітет переконував, що «утворення хутірського господарства було б бажаним тільки в тому випадку, якщо при такому розселенні створювалися б досить крупні господарські одиниці» (від 6 дес. і більше). Мглинський повітовий комітет пропонував надати право розселення тим селянам, які володіли не менш як 3 дес. в кожній сівозміні, а Городнянський комітет за таку норму вважав 5 дес. Новозибківський комітет запропонував для утворення окремих поселень видавати селянам субсидії з боку уряду, а Селянському банку дозволити надавати позики тільки за умови придбання крупних ділянок землі [319, с. 146, 179–182, 195, 245, 309].

За знищення та зменшення черезсмужжя й полегшення розселення селян на хутори висловилися на своїх засіданнях також Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Остерський, Сосницький, Новгород-Сіверський повітові комітети. Ніжинський повітовий комітет пропонував надати право засновувати окремі поселення й вести господарство лише за умови, «якщо існує вільний

проїзд до місць нових поселень». Помірковано за скасування общинного землеволодіння виступали в Стародубському комітеті. Комітет визнавав за необхідне при розселенні залишати пасовища в общинному володінні, а ліси – у черезсмужному, щоб при зведенні їх у відрубну ділянку ліс не довелося вирубувати. На думку Чернігівського повітового комітету «широке утворення хуторів і розвиток хутірських господарств є найраціональнішим шляхом як у боротьбі з черезсмужжям, так і головним чином у справі покращення й підняття сільського господарства» [319, с. 146, 249, 268, 288, 368, 375, 403, 422, 439–440].

Заключне засідання губернського й повітових комітетів відбулося 18–20 квітня 1903 р. На цьому засіданні було прийнято постанову Чернігівського губернського комітету, яка узагальнила подані пропозиції повітових комітетів. Загальний висновок губернського комітету щодо общинного землеволодіння можна передати словами вже згадуваного нами управляючого Чернігівською казенною палатою О. Рождественського, який зазначив: «У своїх висновках комітети Чернігівської губернії менше за все зупиняються на наявних формах селянського землеволодіння як причинах занепаду сільського господарства» [319, с. 30–31]. Дійсно, у постанові губернського комітету общинне землеволодіння згадується лише в зв'язку з пропозицією Суразького комітету щодо скасування общини, яка на їх думку є причиною виникнення великомасштабних пожеж. Натомість губернський комітет заходами, які б сприяли розселенню селян і усуненню черезсмужжя, вважав: 1) розширення операцій Селянського поземельного банку; 2) правильна організація переселень у інші місцевості; 3) полегшення умов здійснення обміну земель незалежно від станів [319, с. 8, 16–17].

Якщо в постанові Чернігівського губернського комітету общинне землеволодіння було обділене увагою, то в «Записці про сучасний стан сільськогосподарської промисловості в Чернігівській губернії», поданій губернському комітету управляючим Чернігівською казенною палатою О. Рождественським, общині було відведене значне місце. У своїй «Записці» високопоставлений чиновник стверджував: «Питання про потреби

сільськогосподарської промисловості й про причини незадовільного її стану в даний час не мають тісного зв'язку чи безпосередньої залежності з питанням про ту чи іншу форму селянського землеволодіння. Чи буде існувати в даній місцевості общинне землеволодіння, чи воно буде підпадати під тип так званого «хутірського» господарства..., продуктивність сільського господарства буде в усіх випадках однаково визначатися загальним станом культури країни». Управляючий зробив висновок про те що «з точки зору інтересів Чернігівської губернії... питання про переваги чи недоліки общинного або подвірного землеволодіння не мають для неї серйозного значення» [319, с. 55–56, 72–73].

Відкинувши общинне землеволодіння як причину негараздів у сільському господарстві, О. Рождественський запропонував наступні шляхи для покращення стану сільського господарства Чернігівщини: 1) припинення хижацького вирубування лісів і відновлення їх у місцях винищення; 2) розвиток і поширення промислів, пов'язаних із сільським господарством; 3) організація сільськогосподарського кредитування; 4) покращення доріг, встановлення нагляду за переправами через річки й мостами, що поліпшило б умови реалізації селянами продуктів; 5) заснування спеціальних установ, які б розглядали й задовольняли потреби сільського господарства в умовах кожної даної місцевості; 6) рівномірніший розподіл податків, зборів і платежів у відповідності з платоспроможністю населення й прибутковістю майна.

Завершуючи свою доповідну «Записку», О. Рождественський зробив остаточний висновок: «Якими б не були результати започаткованої реформи сільськогосподарської промисловості, успішність її буде залежати від ступені відповідності її культурному ладу, який історично склався й на якому базуються основи земельних відносин. Сама реформа безсумнівно повинна спиратися на дані, точно й правильно досліджені, причому здійснення її повинне відбуватися без руйнування існуючого ладу, поступово й у суворій відповідності з дійсними потребами» [319, с. 73–75].

Узагальнивши пропозиції місцевих комітетів, Особлива нарада розробила низку положень, які пізніше були використані в аграрній політиці уряду.

Утілювати в життя ідеї реформування аграрної галузі довелося П. Столипіну, який 8 липня 1906 р. був призначений головою Ради міністрів і одночасно залишився на посаді міністра внутрішніх справ [341, с. 77; 394, с. 133].

Отже, проаналізувавши пропозиції чернігівських місцевих комітетів, ми бачимо, що в усіх повітових комітетах їх представники висловилися за необхідність змін у аграрній галузі. Суть пропозицій чернігівських повітових комітетів щодо долі общинного землеволодіння залежала від місцевих умов господарювання – від радикальніших у північних повітах, де общинне землеволодіння переважало, до поміркованіших у центральних та південних повітах, де кількість общин була меншою, а їх значення було не таке вагоме. Слід відзначити, що й сам П. Столипін не вимагав суцільної одноманітної уніфікації форм землеволодіння й землекористування. У своєму виступі в Державній Думі 10 травня 1907 р. він пропонував «надати селянину... можливість закріпити за собою плоди власної праці й передати їх йому в невід'ємну власність. Нехай власність ця буде загальною там, де община ще не віджила себе, нехай вона буде подвірною там, де община вже нежиттєздатна, але нехай вона буде міцною, нехай буде спадковою» [615, с. 147].

З 1905 р. розпочалося створення організаційно-правових основ майбутньої реформи. У цьому році Міністерство землеробства й державних маєтностей було перетворене в Головне управління землевпорядкування і землеробства (ГУЗіЗ). У відання ГУЗіЗ зі складу МВС також було передано Переселенське управління. Першим суттєвим конкретним кроком у напрямі реформування аграрних відносин був царський указ від 4 березня 1906 р. про створення губернських і повітових землевпорядних комісій і Комітету в землевпорядних справах, які повинні були стати державними органами-реалізаторами аграрної реформи [594, с. 64]. У циркулярі міністра внутрішніх справ П. Столипіна й головноуправляючого землевпорядкуванням і землеробством Б. Васильчикова від 14 червня 1906 р., який був розісланий губернаторам, повідомлялося, що «комісії будуть відкриті лише в тих губерніях і повітах, в яких за даними створеного Височайшим указом від 4 березня Комітету в землевпорядних

справах найнеобхідніший негайний початок землевпорядних дій» [75, арк. 214]. Комісії, що підпорядковувалися Комітету в землевпорядних справах, склалися з чиновників (вісім – у губернських, по п'ять – у повітових), яких призначали, та обраних осіб: по чотири від місцевих поміщиків і по три від селян. Губернські комісії мали очолювати губернатори (у Чернігівській губернії до 1 червня 1909 р. – М. Родіонов), або губернські предводителі дворянства, а повітові – місцеві керівники дворянства. Фактичне керівництво землевпорядною комісією найчастіше лягало на її неодмінного («непременного») члена, який призначався головноуправляючим ГУЗіЗ за рекомендацією губернаторів. Без них не могли відбутися засідання комісій, тому їх і звали неодмінними [84, арк. 22, 100; 538, с. 70; 565, с. 174].

Селяни нерідко відмовлялися обирати до землевпорядних комісій своїх представників. М. Якименко стверджує, що в Чернігівській губернії не було зафіксовано випадків відмови волосних сходів обирати своїх представників до комісій [597, с. 7]. Проте, таке твердження не відповідає дійсності, про що свідчить прохання начальника Переселенського управління Г. Глінки на засіданні Ніжинської землевпорядної комісії 16 листопада 1906 р. запрошувати все таки на засідання представників від селян з тих волостей, які відмовилися обирати своїх уповноважених до комісій [87, арк. 9–10].

Циркуляром ГУЗіЗ від 30 червня 1907 р. зазначалося, що «обов'язком землевпорядних комісій є робота по досягненню добровільної угоди між зацікавленими сторонами й виробленню всіх деталей, усіх конкретних моментів кожного відокремлення». Наказом від 19 вересня 1906 р. комісіям було роз'яснено їх функції й повноваження та поставлено головне завдання: сприяти селянам у переході до покращених форм землекористування й до виокремлення ділянок з общинної землі в індивідуальну власність [84, арк. 85, 88].

Для прискорення процесу створення повітових землевпорядних комісій, а також для роз'яснення суті нового земельного законодавства й урядової політики в жовтні 1906 р. П. Столипін відрядив у губернії найвищих чиновників. На Чернігівщину було відряджено вже згадуваного начальника

Переселенського управління Г. Глінку [597, с. 7]. Землевпорядні комісії мали розпочати діяльність насамперед у тих повітах і губерніях, де було найбільше безземельних селян і найбільші площі поміщицьких земель. Упродовж 1906–1907 рр. такі комісії були створені в усіх 15 повітах Чернігівської губернії: у 1906 р. – у Городнянському, Чернігівському, Ніжинському, Суразькому, Новгород-Сіверському, Глухівському, а в 1907 р. – у всіх інших повітах [84, арк. 26 зв.]. На 1 січня 1907 р. загалом в Україні було створено 42 повітові землевпорядні комісії. У 1907 р. передбачалося створити ще 96, тобто завершити формування механізму реалізації столипінського аграрного законодавства. Губернські комісії, які повинні були розв'язувати аграрні проблеми загальногубернського характеру, стали працювати переважно з 1907 р. (за винятком Київської, яка почала функціонувати в 1908 р.) [2, к. 28]. Створенням землевпорядних комісій у 1906–1907 рр. було дано старт майбутній аграрній реформі. Губернські й повітові землевпорядні комісії мали відігравати роль посередника між центральними й місцевими органами влади. Здійснивши вищеназвані організаційні заходи, уряд підготував відповідну базу для наступних кроків у проведенні аграрної реформи [378, с. 20].

Свою роботу новостворені повітові землевпорядні комісії в Чернігівській губернії розпочали вже в жовтні 1906 р. Так, на першому засіданні Ніжинської землевпорядної комісії 4 жовтня 1906 р. були розглянуті наступні питання: про відкриття комісії й ознайомлення населення з її завданнями; звернення до волосних правлінь про надання відомостей щодо мешканців населених пунктів і кількість та категорії землі (надільної, купленої), якою вони володіли, та на яких правах вони нею володіли – общинно чи подвірно, а також про те, коли відбувся останній земельний переділ [87, арк. 1–2].

Улітку й восени 1906 р. було видано ще кілька документів, які повинні були регулювати правовідносини в майбутній аграрній реформі. Зокрема, такими були укази від 12 і 27 серпня – про передачу частини удільної землі та вільних казенних земель Селянському поземельному банку для продажу селянам [358, с. 118]. Для Чернігівщини ці законодавчі акти не мали надто великого значення,

оскільки, як уже зазначалося, у губернії вільних казенних земель було не так і багато – 117,8 тис. дес. (більше половини їх знаходилося в одному Остерському повіті), а удільних земель не було взагалі [306, с. 41]. Видання указу від 5 жовтня було суттєвим кроком на шляху до надання селянам-общинникам політичних прав і свобод. Відтоді всі особи оподаткованих станів, окрім євреїв, урівнювалися з правами осіб привілейованих станів. Община більше не мала права забороняти своїм членам вступати до навчальних закладів чи на державну службу (за наявності освіти). Указ надавав селянам право за бажанням змінювати місце проживання. «Надати сільським мешканцям... свободу обрання місця постійного проживання на однакових з особами інших станів підставах», – зазначалося в цьому законодавчому акті [75, арк. 247–248].

Вирішальне значення для початку системного руйнування общини мав царський указ від 9 листопада 1906 р. під назвою «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування» [3, к. 1–12]. Як правило, історики саме з цієї дати починають відрахунок столипінських аграрних перетворень. Можна стверджувати, що цей документ складався з двох частин: перша (менша) стосувалася черезсмужного закріплення землі в особистій власності, а друга – утворення одноосібних господарств (хуторів і відрубів). Перша стаття Указу стверджувала: «Кожний домогосподар, який володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини землі». Коли впродовж останніх 24 років общинна земля не переділялася, то селяни автоматично ставали індивідуальними власниками. Якщо ж переділи землі мали місце, то тут для закріплення частини общинної землі в особисту власність потрібне було рішення простої більшості сільського сходу, а при виділенні її єдиним масивом (відрубом) – 2/3 селян з правом голосу. Усі ділянки при подвірному землеволодінні та присадибні при общинному оголошувалися особистою власністю домогосподарів. Закріплену, тобто одержану в особисту власність, ділянку землі селянин мав право продати, заставити в банк під кредит,

докупити до неї додаткову землю [84, арк. 8 зв.; 256, с. 970–974; 341, с. 78]. Виступаючи на Особливій нараді Ніжинської повітової землевпорядної комісії 16 листопада 1906 р., уже згадуваний Г. Глінка пояснив членам комісії, що указом від 9 листопада «селянам надано повну свободу розпоряджатися своїм майном, залишатися в своєму товаристві, користуватися своїм наділом на общинних правах або прохати про виділення його в подвірне володіння, безперешкодно виходити з общини й обирати собі заняття» [87, арк. 7 зв.].

15 листопада 1906 р. вийшов ще один указ – про видачу Селянським поземельним банком позик під заставу надільних земель. Ці позики могли видаватися Селянським банком для покриття витрат на покращення селянами землекористування [256, с. 981]. А коли 1 січня 1907 р. було скасовано стягнення з селян викупних платежів за надільні землі, які були запроваджені в 1861 р., столипінська аграрна реформа остаточно одержала зелене світло.

Таким чином, основні напрямки земельної реформи початку ХХ ст. були накреслені ще до приходу П. Столипіна на посаду прем'єр-міністра. Вирішальну роль у розробці майбутньої аграрної реформи зіграла Особлива нарада щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С. Вітте, яка виробила проекти земельних перетворень, і пропозиції місцевих губернських і повітових комітетів, що надійшли до Наради. Після тривалої підготовки й створення правових і організаційних основ у 1906 р. було розпочато аграрну реформу, необхідність якої була продиктована назрілими соціально-економічними й політичними завданнями.

* * *

Розглянувши стан землеоблаштування та землеволодіння Чернігівської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. й процес підготовки столипінських аграрних перетворень, можна зробити певні висновки. У земельному устрої Чернігівщини на рубежі століть спостерігалися як позитивні, так і негативні моменти. До чинників, які сприяли ефективному веденню сільського господарства, можна віднести: зменшення черезсмужжя в губернії й переведення значної кількості черезсмужних земель до категорії відрубних;

скорочення дворянського землеволодіння на користь селянського; переважання в регіоні приватного землеволодіння; відсутність значного впливу общинного землеволодіння на аграрне виробництво. Водночас, негативними тенденціями в аграрному секторі господарства Чернігівщини були: зосередженість економіки губернії винятково на сільськогосподарському виробництві; аграрне перенаселення, яке спричинювало парцеляцію земель і міграції селянства в інші місцевості; інтенсивніший обробіток землі через прогресуюче малоземелля і, як наслідок, – виснаження орних земель і низька врожайність зернових культур; відстале технічне оснащення й низький рівень агрокультури в селянських господарствах. Названі негативні чинники зумовили глибоку системну кризу в сільському господарстві Чернігівської губернії на початку ХХ ст. й спричинили невдоволення серед селянських мас. Гостро постало питання про проведення рішучих змін у аграрному секторі економіки губернії, які б спинили падіння сільськогосподарського виробництва й заспокоїли сільське населення регіону.

Аграрну реформу 1906–1916 рр., яка й була покликана виправити ситуацію в сільському господарстві країни, назвали «столипінською» за прізвиськом її реалізатора, хоча підготовка аграрних перетворень і формування їх організаційно-правових основ розпочалися ще до приходу П. Столипіна на посаду прем'єр-міністра, а саме в 1902–1905 рр. При розробці основних напрямків майбутньої реформи були враховані побажання місцевих губернських і повітових комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості, які одностайно висловилися за необхідність змін у аграрній галузі. Суть пропозицій чернігівських комітетів щодо долі общинного землеволодіння в губернії залежала від місцевих умов. За його скасування радикальніше висловилися представники північних повітів з переважаючим общинним землеволодінням і поміркованіше – центральних та південних повітів, де общинне землеволодіння або було взагалі відсутнє, або його значення було не таке вагомим. Вирішальне значення для старту майбутньої реформи мав царський указ від 9 листопада 1906 р., який надав селянам право вільного виходу з общини й вибору типу господарювання.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

3.1. Приватизація чернігівськими селянами общинних земель та перебіг землевпорядних робіт на надільних і казенних землях

Першочерговим завданням своєї аграрної реформи П. Столипін зробив руйнування общини. Мова йшла про те, щоб скасувати традиційний устрій села, зміцнити індивідуальну власність і подолати черезсмужжя [335, с. 21]. На першому етапі реформи передбачалося закріпити наділи в приватній власності окремими господарями. Селянин після цього ставав подвірником. Потім планувалося перейти до другого етапу – розверстання, тобто зведення численних ділянок до купи («в одне місце») й розподілу надільної землі цілого сільського товариства на відруби та хутори [411, с. 64].

Саме по собі закріплення землі в приватну власність не забезпечувало селянину повної самостійності. Закріплювалися у власності не конкретні смуги землі, а доля (пай) селянина в общині. Тому приватизація землі окремими домогосподарями мала наслідком лише утворення неподільної общини. Документами, які засвідчували право власності домогосподаря на закріплені ділянки, у той час слугували: закріплювальні «вироки» сільських сходів, засвідчувальні акти й постанови земських начальників, рішення волосних судів, копії постанов землевпорядних комісій [408, с. 91, 104].

Активна реалізація столипінської аграрної реформи на Чернігівщині розпочалася губернськими чиновниками відразу ж після виходу в світ указу від 9 листопада 1906 р. Уже 30 листопада 1906 р. губернатор М. Родіонов розіслав земським начальникам текст документу й циркуляр, в якому вимагалось «вжити заходи щодо ознайомлення населення підвідомчих ділянок зі змістом Указу». Далі в циркулярі зазначалося, що при роз'ясненнях суті документу слід наголошувати, що «він (указ) не знищує общину, а лише скасовує її

примусовий характер, надаючи кожному селянину, який бажає залишити общину, право перейти від общинного володіння до приватного» [58, арк. 21].

За даними, які надійшли від земських начальників у губернське присутствіє, станом на 1 червня 1907 р. бажання про закріплення землі з общинної в приватну власність виявили 1 358 домогосподарів, за заявами яких сільськими сходами було дано 404 згоди («вироки») й оформлено 72 постанови земських начальників. Губернатор тоді оцінив роботу земських начальників щодо виконання Указу як «незадовільну» й вимагав пояснень причин такого стану справ [58, арк. 32]. Уже на 1 листопада 1907 р. за телеграфним повідомленням губернатора кількість заяв на приватизацію зросла до 1 931, а остаточно земля була закріплена в приватній власності за 126 домогосподарствами [8, арк. 4, 10]. На 1 серпня 1908 р. кількість таких заяв від господарів уже досягла 2 157. Найбільше прохань надійшло від домогосподарств північних повітів Чернігівщини: у Стародубському – 799, Мглинському – 231, Суразькому – 129. Лідером за кількістю заяв у південних і центральних повітах був Остерський – від 385 домогосподарств. Натомість, у Ніжинському повіті приватизувати землю за цей час виявили бажання лише 11 господарів, а в Борзнянському й Конотопському – жодного [414, с. 6]. На 1 травня 1908 р. 1 447 селянських домогосподарств Чернігівської губернії приватизували земель площею 8 372 дес. [408, с. 98]. А вже до 1 листопада 1908 р. чернігівськими селянами було подано 4 844 заяви на приватизацію земельних ділянок, за якими 2 742 домогосподарі закріпили за собою у власності 18 655 дес. землі [8, арк. 2, 7, 10].

Реалізація аграрної реформи в губернії після активного початку була відчутно загальмована неврожаєм 1907–1908 рр., якого, за повідомленнями періодичних видань, «не пам'ятали навіть 90-літні люди». Найбільший недобір урожаю був у північних і центральних повітах [174, с. 6, 13, 34]. Чиновники з місць навперебій повідомляли губернську владу про масштаби стихійного лиха [43, арк. 138–140, 187, 276, 366 зв.; 44, арк. 3]. Скаржилися на своє становище й селяни, зокрема мешканці с. Рівчак Ніжинського повіту в своєму листі до

губернатора в серпні 1909 р. писали: «З причин неврожаїв у 1907 й 1908 роках наша громада страждала сильним голодом» [45, арк.1]. Чернігівський губернатор М. Родіонов уже в серпні 1907 р. змушений був прохати в Міністерства внутрішніх справ позику в сумі 124 772 руб. на закупівлю хліба й на посів озимих у повітах, які найбільше постраждали від неврожаю – Мглинському, Новгород-Сіверському, Городянському, Суразькому. Про серйозність становища з продовольством свідчить і те, що П. Столипін особисто листувався з М. Родіоновим і висловлював стурбованість недостатньою увагою чиновників до потреб селян [42, арк. 4–7 зв.].

Закріплення землі в приватну власність гальмувалося й через значні масштаби переселення чернігівських селян за межі губернії. Неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії, доповідаючи про умови «ліквідації» земель, залишених переселенцями, зазначав: «У Ніжинському повіті був лише один випадок у 1907 р., коли 7 домогосподарств хут. Гармашина, збираючись переселитися до Сибіру, закріпили за собою свої наділи з общинного володіння» [89, арк. 249]. Станом на 1 листопада 1908 р. в губернії лише 401 домогосподарство продало свої приватизовані ділянки площею 1 837 дес. на суму 156 238 руб. [8, арк. 8–8 зв.]. Наведені дані свідчать про повільні темпи приватизації й слабкий розвиток земельного ринку в регіоні на початку аграрної реформи. За цими показниками Чернігівщина значно поступалася іншим губерніям України, особливо південним [577, с. 96–97].

Починаючи з 1909 р., закріплення землі селянами Чернігівщини в приватній власності помітно активізується. За даними губернського присутствія станом на 1 січня 1910 р. з часу виходу в світ указу 9 листопада 1906 р. подали заявки на приватизацію землі 11 578 селянських домогосподарств губернії, за якими за 8 331 домогосподарем було закріплено 50 225 дес. общинної землі. Отже, тільки за 1909 р. бажання закріпити землю у власність виявили близько 10 тис. чернігівських селян, тобто в 7,5 разів (!) більше, ніж за два попередні роки аграрної реформи. На 1 лютого 1910 р. кількість заявок від домогосподарів, які вирішили приватизувати землю, досягла вже 12 443 (тобто, у середньому за

місяць 865 заяв), за якими по 9 148 заявам було прийняте позитивне рішення (за місяць 817 рішень) [235, с. 2]. Станом на 1 серпня 1910 р. до землевпорядних комісій надійшло 15 692 заявки на закріплення землі в приватну власність, з них по 11 036 заявкам постанови повітових з'їздів були схвальними. З общинного володіння в губернії за три роки реформи було виведено й передано в приватну власність близько 67,9 тис. дес. землі [164, с. 2].

Закріплення земель за приватними власниками в 1907–1911 рр. по повітах Чернігівської губернії за даними губернського присутствія подаємо в додатку 3 [5, к. 66–68; 181, с. 2; 235, с. 2]. Дані додатку наочно демонструють перебіг процесу приватизації надільної землі в перші роки реалізації столипінської аграрної реформи в повітах Чернігівщини. Порівняно з іншими повітами дещо успішніше приватизація проходила в Стародубському, Мглинському, Остерському, Суразькому, Городнянському повітах. Найнижчі темпи виходу з общини спостерігалися в південних районах губернії (Борзнянському, Козелецькому, Конотопському, Ніжинському повітах), що й не дивно, враховуючи, що в цих регіонах ще до реформи була значна частка приватного землеволодіння. Станом на 1 липня 1911 р. в Борзнянському повіті виявив бажання оформити власність на землю 31 домогосподар, проте спочатку сільські сходи не дали їм дозволу на закріплення, а потім і клопотання земських начальників були відхилені повітовими з'їздами [5, к. 66–68].

За результатами виходу з общини станом на 1 листопада 1910 р. Чернігівська та Полтавська губернії були віднесені імперською владою до групи регіонів, які мали одні з найгірших показників приватизації в усій Європейській Росії [6, к. 16]. Результати виходу селян з общини в українських губерніях у 1907–1910 рр. подаємо в додатку К [6, к. 25–26]. Матеріали додатку свідчать, що за 4 роки реформи темпи приватизації землі на Чернігівщині були найнижчими серед українських губерній. У губернії за цей час з общини вийшло лише кожне двадцяте господарство.

Недостатньо швидкий (на думку уряду) темп перебігу аграрної реформи змусив чиновників внести певні новації в зміст указу від 9 листопада 1906 р. 3

їх владних кабінетів вийшов новий законодавчий акт – закон «Про зміни й доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» від 14 червня 1910 р. Якщо раніше єдиною підставою закріплення земельних ділянок у власність селян-общинників була особиста заява селянина, то Закон 1910 р. закріплював норму про автоматичний перехід усіх сільських общин, в яких не здійснювався загальний внутрішній переділ земельних ділянок, до приватного ділянкового чи подвірного володіння незалежно від бажання членів общини [257, с. 746]. У Чернігівській губернії таких неподільних товариств налічувалося 1 950, у них перебувало 88 644 домогосподарства на площі 565 тис. дес. [279, с. 68]. Кожне таке неподільне товариство відтепер могло одержати засвідчувальний акт на свої землі. Якщо все товариство не виявляло такого бажання, засвідчувальний акт могли видати й окремому члену товариства [408, с. 90]. З доповіді неодмінного члена Городнянської землевпорядної комісії В. Макарова на засіданні комісії 19 січня 1913 р., яка була присвячена виділам надільної землі селянам повіту, дізнаємося, що в селах Петруші, Безуглівка, Мощанка значна частина домогосподарів уже вела індивідуальне господарство. Чиновник зазначав, що оскільки громади цих сіл не переділяли свої землі з часу їх наділення, то «вони визнані такими, що перейшли до подвірно-спадкового володіння згідно Закону 14 червня 1910 р., тобто кожен домогосподар у названих громадах користується ділянками приватної землі на праві особистої власності, причому деяким господарям уже видані З'їздом посвідчувальні акти на належні їм ділянки» [74, арк. 2].

У всіх інших общинах порядок закріплення земельних ділянок у власності селян залишався незмінним. До 1 липня 1911 р., тобто за рік дії нового закону посвідчувальні акти на Чернігівщині одержали 1 773 домогосподарства на землю площею 3 308 дес. Найбільше актів одержали в Мглинському (807), Стародубському (334), Суразькому (200) повітах, а найменше – у Конотопському (3), Ніжинському (3), Козелецькому (1), Борзнянському (0) повітах [5, к. 69–71].

У відповідність з новим Положенням про землеустрій від 29 травня 1911 р. для проведення землевпорядних робіт уже не вимагалось від домогосподарів приватизувати землі. Закріплення землі у власність відбувалося одночасно з виділенням на відруб, що засвідчувалося актом землевпорядної комісії [327, с. 87]. Зовнішній вигляд даного акту поданий у додатку Л [116, арк. 243–244 зв.]. Документ містив відомості про власника, витяг з рішення землевпорядної комісії й схему закріпленої ділянки.

Динаміку закріплення землі в особистій власності чернігівських селян за роки столипінської аграрної реформи подаємо в додатку М [5, к. 66–68; 6, к. 20; 8, арк. 10; 58, арк. 32; 164, с. 2; 235, с. 2; 309, с. 16; 310, с. 16; 311, с. 1; 390, с. 577; 408, с. 98; 414, с. 6; 602, с. 69]. Дані таблиці додатку свідчать, що найбільших темпів приватизація надільної землі на Чернігівщині досягла в 1909–1911 рр., потім почала уповільнюватися після введення в дію нового Положення про землеустрій від 29 травня 1911 р. й практично зупинилася після вступу Росії у війну 1914 р. Результат закріплення землі в особистій власності на Чернігівщині за всі роки реформи (7,22% площі общинних земель) був найскромнішим серед усіх українських губерній.

Найбільше домогосподарств закріпили землю в індивідуальній власності в Стародубському (30,7 % від загальної кількості по губернії), Мглинському (19,6 %), Остерському (17,2 %), Суразькому (5,6 %), а найменше приватизували землю в Конотопському (1,5 %), Козелецькому (0,9 %), Ніжинському (0,1 %), Борзнянському (0 %) повітах [494, с. 2]. Перша група повітів мала найбільші по губернії площі общинних земель, а друга – найбільшу частку подвірного землеволодіння [306, с. 10, 30–40; 308, с. 9].

За даними «Статистичного щорічника Росії» за 1915 р., який використовували в своїх працях вчені С. Дубровський і Г. Клуний, стан закріплення земель у приватну власність в українських губерніях мав вигляд, який показано в додатку Н [20, арк. 21; 311, с. 1; 390, с. 575]. Дані таблиці свідчать, що в українських губерніях процес приватизації був значно успішнішим, ніж у цілому по Російській імперії. Однак у Чернігівській губернії

результат закріплення землі в індивідуальній власності був меншим, ніж навіть середній по всій Російській імперії (14 %), не кажучи вже про Україну (29,7 % площі общинних земель).

Можна виокремити декілька причин такого прохолодного ставлення чернігівських селян до приватизації землі. Загальними головними цілями закріплення землі селянами були: страх втратити землю при майбутніх общинних переділах; подолання черезсмужжя; можливість продажу землі у випадку переселення; перспектива виділитися на хутір чи відруб. Для чернігівських селян досягнення вищеназваних цілей не було надто гострою потребою [376, с. 403]. У Чернігівській губернії майже половина общин (47,8 %) були безпередільними, тобто в них землю не ділили з 1861 р. й селянам у таких общинах не було підстав турбуватися про зменшення своїх наділів при чергових переділах [279, с. 68]. На початок реформи 48,4 % селянських господарств Чернігівщини фактично вже володіли землею на правах приватних власників [408, с. 103]. Черезсмужжя на Чернігівщині було практично подолане завдяки розмежуванню другої половини XIX ст. коли в категорію «відрубних» тут було виведено 1,5 млн. дес. землі [319, с. 53]. Ще однією причиною пасивності чернігівських селян при приватизації було їх малоземелля (особливо в південних повітах), яке не давало надій у майбутньому створити повноцінний життєздатний хутір [115, арк. 5]. На низькі темпи приватизації на Чернігівщині впливав і психологічний чинник: частина малоземельних селян у регіоні ще перебувала під враженням від недавніх революційних подій і продовжувала розраховувати на дармову прирізку землі, розуміючи при цьому, що закріплення землі в особистій власності остаточно позбавить їх такої можливості [15, арк. 14; 406, с. 96]. Заважала процесу приватизації й недостатня поінформованість селян про свої юридичні права й наслідки виходу з общини. Страх втратити право користуватися пасовищами, сінокосами, луками, лісом і перспектива залишитися з сім'єю в ізоляції від громади перешкождали реалізації права на перехід земельної ділянки в індивідуальну власність [10, арк. 1–3]. Зовсім інакше, ніж у інших регіонах, на процес приватизації в

губернії діяв і міграційний чинник. На Чернігівщині значна кількість переселенців, поспішаючи якомога швидше виїхати, не бажали витратити час на процедуру приватизації й продажу своєї частки в общині [89, арк. 249].

Найзначнішим підсумком столипінської аграрної реформи в сфері закріплення землі в індивідуальній власності П. Зирянов вважав утягнення в земельний ринок значної площі надільної землі [408, с. 122]. Якщо на Чернігівщині за 1907–1908 рр. селяни продали лише 1 176,6 дес. землі, то вже за 1907–1910 рр. цей показник становив 5 947,6 дес. приватизованої землі (10 % від закріпленої на той час) [577, с. 96]. До 1914 рр. в Чернігівській губернії продали свої землі 9 238 селянських дворів (2,7 % від загальної кількості на надільних землях) [469, с. 63]. Землю продавали переважно общинники, які приватизували землю, власники відрубів продавали землю лише у випадку купівлі землі в Селянського поземельного банку або переселення [582, с. 10].

Для покращення умов розвитку сільського господарства велике значення мало не лише втягнення землі в товарний обіг шляхом закріплення її в приватній власності, а й усунення тих недоліків землевпорядкування, які виникли в попередній період і були пов'язані з общиною. Тому паралельно з руйнуванням общини шляхом приватизації відбувався процес проведення землевпорядних робіт і створення ділянкових господарств, тобто хуторів і відрубів [278, с. 20]. У перші роки аграрної реформи велася активна пропагандистська робота уряду серед населення з метою популяризації нової системи господарювання. Організовувалися поїздки селян у місця хутірського розселення, поширювалася відповідна література [107, арк. 80].

Із самого початку діяльності землевпорядних комісій на Чернігівщині землеустрійні роботи посувалися повільно, що дало підстави Комітету в землевпорядних справах визнати роботу більшості землевпорядних комісій Чернігівської губернії за 1906–1908 рр. незадовільною. Як на один з недоліків указувалося, що комісії не домоглися навіть подання заяв від селян на виходи на хутори й відруби [469, с. 39–40]. Помічник чернігівського губернського землеміра Тирєєв у «Відомості про хід межових робіт у губернії» за 1907 р.

вказав, що за весь рік землемірами було складено для землевпорядних комісій всього 2 плани розверстання земель і 4 плани по 15 ділянках, які засвідчували належність 5 012 дес. землі Дворянському й Селянському банкам [30, арк. 92–93]. 3 серпня 1907 р. чернігівський губернатор повідомляв повітовим з'їздам і земським начальникам про те, що винні в «...повільності й відсутності старанності при виконанні обов'язків, покладених Указом 9 листопада 1906 р., будуть неухильно притягуватися до законної відповідальності» [58, арк. 39]. 16 серпня 1908 р. в циркулярі землевпорядним комісіям і земським начальникам чернігівський губернатор М. Родіонов висловив занепокоєння тим, що в доповідях земських начальників про вихід селян з общини «звертає на себе увагу повна відсутність випадків відведення в одне ціле закріплених у особисту власність ділянок общинної землі» [79, арк. 31; 107, арк. 103].

Важливою причиною повільного просування землевпорядних робіт у губернії був брак достатньої кількості землемірів, іноді їх некомпетентність, недоскональна землемірна техніка, відсутність нормальних доріг, а то й просто пасивність землевпорядників, які, перебуваючи у відрядженнях на державному забезпеченні, не надто обтяжували себе обмірами значних площ та ще й зі складним рельєфом і ландшафтами [35, арк. 92 зв.]. Процес розверстання землі в одному населеному пункті міг тривати роками. Прикладом такої тяганини може слугувати перебіг так званої «ліквідації» 230 дес. землі Селянського поземельного банку в с. Печенюги Новгород-Сіверського повіту. Процес було розпочато землеміром Кущенком навесні 1908 р., однак уже через рік губернська землевпорядна комісія змушена була передати справу іншим землемірам. Вони розпочали справу спочатку, оскільки Кущенком упродовж року практично нічого не було зроблено [31, арк. 41, 44–45].

Слід відзначити, що навіть закріпивши землю в особистій власності, селяни Чернігівщини не поспішали потім виходити на хутори й відрубати. На відрубати («в одне місце») станом на 1 жовтня 1908 р. в усій губернії не було відведено жодної ділянки, а на 1 листопада 1909 р. таких ділянок

нараховувалося всього 74 на площі 486 дес. [7, к. 28–32; 8, арк. 6]. У переважній більшості новостворені ділянкові господарства були відрубними, хуторів у тому розумінні, який передбачався урядом, було мало. Та й новоутворені хутірські господарства були різного типу. Так, у доповіді Чернігівської губернської земської управи на губернських земських зборах 8 січня 1909 р. згадується створений у 1907–1908 рр. великий хутір Олександрівка поблизу с. Вороньки Козелецького повіту, який налічував 60 дворів, що оселилися на відрубних ділянках, куплених з допомогою Селянського поземельного банку [108, арк. 9]. Неодмінний член Козелецької землевпорядної комісії В. Кринський у своїй доповіді комісії восени 1907 р. називав вороньківських хуторян «першими піонерами хутірського розселення», оскільки «їм доведеться жити й вести господарство в зовсім інших умовах, ніж раніше, тому їх облаштування є головною турботою землевпорядної комісії з тим, щоб на їх прикладі показати населенню всю користь і вигоду ведення інтенсивного хутірського господарства» [158, с. 251–254]. Натомість, чернігівське земство восени 1908 р., обстежуючи 105 хуторів у 9 повітах губернії (в інших не було повітових агрономів), змушене було визнати, що поруч з великими хутірськими господарствами, які велися з допомогою найманої праці, були господарства площею 1–3 дес., в яких засоби для життя діставалися від побічних заробітків, зокрема в місцевих куркулів. Господарства таких хуторян мало відрізнялися від бідняцьких. Та й хутори з більшими земельними площами були в ненабагато кращому становищі. Результати обстеження показали, що в перші роки столипінської аграрної реформи хутірська система в Чернігівській губернії була розвинута дуже слабо, адже обстежувалися найуспішніші в господарському відношенні повіти [314, с. 88–89].

Виділенню селян на хутори й відрубни на Чернігівщині в першу чергу заважав психологічний чинник, який полягав у небажанні більшості селян займатися цією копіткою справою, від якої вони не бачили користі. Неодмінний член Остерської землевпорядної комісії А. Самойлович у доповіді на земських зборах 2 жовтня 1909 р. зазначав: «Населення цієї частини повіту (лівий берег

Десни – прим. автора) становлять головним чином колишні селяни державні общинники, для яких вихід з общини має значення лише у відношенні сінокосів і які зовсім байдужі до зведення в одне місце ріллі й переходу до відрубного й хутірського господарства» [38, арк. 10 зв.].

Для узгодження діяльності місцевих органів влади при проведенні землевпорядних робіт урядом були розроблені «Тимчасові правила про виділи надільних земель у одне місце» від 15 жовтня 1908 р., затверджені особисто П. Столипіним [79, арк. 57–58]. Починаючи з 1909 р. масштаби польових робіт по розверстанню (розмежуванню) общинних земель на хутори й відруби починають поступово зростати, активізується робота землевпорядних комісій, землемірів і їх помічників, зростає кількість охочих до виходу з общини. Акцент при землевпорядкуванні робився на створенні показових хутірських господарств, які б слугували прикладом для інших і підштовхували до виділів на хутори та відруби. На 1909 р. у Чернігівській губернії було заплановано першочергово виділити «в одне місце» 13,5 дес. у с. Рогів Новозибківського повіту, 22,5 дес. у дачі м. Нового Глибова Остерського повіту й створити 23 хутірських і відрубних володінь у Мглинському повіті, які б «могли слугувати гарним прикладом і підштовхнути внутрішньонадільне розверстання» [90, арк. 12 зв.]. Поїздка неодмінного члена Чернігівського губернського присутствія І. Карпінського в 1909 р. в повіти губернії для роз'яснення селянам і посадовим особам важливості аграрної реформи, показала, що частина селян схвально ставиться до створення хутірських господарств. Зокрема, у с. Горбове Чернігівського повіту бажали виходу 20 домогосподарів, у Петрушині Городнянського повіту 17 домогосподарів, у Ворміно Мглинського повіту 20–30 чоловік зі 180 мешканців [81, арк. 21].

Проте, попри суттєві зрушення, перебігом аграрної реформи на Чернігівщині в 1909 р. урядові чиновники залишалися невдоволені. У «Звіті про хід землевпорядних робіт у європейських губерніях Росії» зазначалося, що «загальний план робіт 1909 р. показує, що в усіх губерніях, за винятком Чернігівської, Подільської й Курської, селянське населення за минулі два роки

ознайомилося з характером і значенням того сприяння, яке може бути йому надане землевпорядними комісіями й звернулося до них з клопотанням» [170, с. 168]. Як і процес приватизації, особливо повільно й у незначних масштабах землевпорядні роботи проходили в південних районах Чернігівщини, де переважало подвірне землеволодіння за невеликих земельних ділянок.

Планом землевпорядкування на 1910 р. у Чернігівській губернії передбачалося виконати роботи як по одноосібному, так і по груповому землевпорядкуванню. До групового землевпорядкування відносилися роботи, які не передбачали розподілу земель на індивідуальні ділянки, а їх метою було встановлення чітких кордонів між общинами. Роботи на вільних казенних землях передбачалися лише в Городнянському й Остерському повітах (додаток П) [92, арк. 12–19]. Як свідчать дані додатку, переважну більшість землевпорядних робіт планувалося провести в північних регіонах губернії, де переважало общинне землеволодіння. У середньому по губернії площа виділів на одне домогосподарство становила близько 7 дес. У Борзнянському, Козелецькому, Конотопському, Чернігівському повітах у 1910 р. проведення землевпорядних робіт не планувалося. Для допомоги в облаштуванні хутірських господарств і створення в губернії показових хуторів у 1910 р. урядом було виділено 9 915 руб. [180, с. 2].

Новими законами від 14 червня 1910 р. й від 29 травня 1911 р. було спрощено процедуру розпаду селянської общини на відрубні й хутірські володіння. Для переходу на відруб уже не потрібно було попередньо закріплювати землю в приватну власність. Документ, який селяни отримували від землевпорядної комісії при виділі відрубів, підтверджував право власності [408, с. 91]. Повноваження землевпорядних комісій в умовах дії нового законодавства конкретизувалися в «Наказі» землевпорядним комісіям від 19 червня 1911 р. [1, к. 1–20]. Усі землевпорядні роботи здійснювалися з урахуванням якості й розміщення земель, а також вимог створення компактних землеволодінь, ліквідації черезсмужжя й віддаленості земель [73, арк. 8, 11, 42, 124]. У практику межових робіт стали впроваджуватися проекти

землевпорядкування, на підставі яких після їх узгодження й затвердження проводився розподіл общинних земель [112, арк. 35 зв.–36; 116, арк. 80 зв.–81; 118, арк. 10; 120, арк. 14]. Приклади таких схематичних креслень проектів подані в додатку Р [118, арк. 10] і додатку С [120, арк. 14].

На початковому етапі реформи на хутори й відруби селяни Чернігівщини виходили шляхом виділів або купівлі банківських земель. Розверстання цілих селищ до 1911 р. майже не було. У 1910 р. в Чернігівській губернії таких розверстаних селищ було всього 9 на всю губернію, у них налічувалося 1 058 домогосподарств (на Полтавщині – 78 з 9 762 домогосподарствами, на Харківщині – 73 із 17 288 домогосподарствами) [4, к. 1–2]. На відруби («в одне місце») на 1 березня 1910 р. з черезсмужного володіння в губернії було відведено 161 домогосподарю земель площею 1 538 дес. [141, с. 2]. Повітові чиновники навперебій рапортували про створення одноосібних господарств у своїх повітах. В Остерському повіті за повідомленням неодмінного члена повітової землевпорядної комісії А. Самойловича вже на кінець 1909 р. існувало близько 200 господарств «відрубного типу». Переважно це були хутори на банківських землях і куплені за сприяння Селянського банку. На надільних землях повіту виникло 7 хуторів, а на казенних – 6 [38, арк. 11]. На агрономічній нараді 4 липня 1910 р. в м. Конотопі відзначалося, що на даний час у Конотопському повіті вже існували 311 хуторів. Серед інших повітів півдня губернії відзначалися: Козелецький – 901, Сосницький – 547, Глухівський – 94, Ніжинський – 200 хуторів [93, арк. 9–10].

У Борзнянському повіті всі селяни були подвірниками, тому реформа там відбувалася виключно на землях казни й Селянського банку. До 1910 р. в Борзнянському повіті було утворено 22 хутірських господарства [195, с. 3; 318, с. 2]. Темпи розвитку одноосібного володіння в Борзнянському повіті залишалися найнижчими в Чернігівській губернії впродовж усіх наступних років аграрної реформи [161, с. 8]. На другому місці за повільністю темпів столипінського землевпорядкування були Ніжинський і Кролевецький повіти [94, арк. 65 зв.; 96, арк. 34]. Кролевецький повітовий агроном Г. Мікрін у

1911 р. повідомляв у губернську комісію: «Незважаючи на всі переваги й вигоди цього способу землеволодіння в порівнянні з черезсмужним, наші селяни в масі своїй не усвідомили ще ідеї хутірського розселення й уперто тримаються старих підвалин» [214, с. 77].

Влітку 1910 р. в Новозибкові відбулася нарада представників землевпорядних комісій губернії. За звітами повітових землевпорядних чиновників було здійснено спробу попередньо з'ясувати загальну кількість новостворених хуторів і відрубів у губернії станом на 1910 рік. Узагальнена картина створення хутірських і відрубних господарств Чернігівської губернії в 1910 р. згідно звітів представлена нами в додатку Т [38, арк. 10 зв.; 93, арк. 9–10; 184, с. 2]. Чиновники Борзнянського, Козелецького й Чернігівського повітів на той час дані не надали, тому в таблиці вони відсутні.

Одноосібне землевпорядкування в українських губерніях у 1907–1910 рр. відображено в додатку У [163, с. 10–13]. Дані додатку показують, що Чернігівщина за масштабами одноосібного землевпорядкування в перші роки реформи посідала останнє місце, значно відстаючи від інших українських губерній. До 1911 р. за даними О. Погребинського на Чернігівщині було створено 4 828 хутірських і відрубних господарств, тобто даний показник надалі так і залишався найнижчим серед усіх українських губерній [507, с. 22].

У 1911–1913 рр. процес створення хуторів і відрубів у повітах губернії поступово набрав обертів. Значна активізація землевпорядних робіт у Чернігівській губернії спричинила значне збільшення штату землемірних працівників. ГУЗіЗ запропонувало збільшити штат землемірів у Чернігівській губернії на 10 %, а кількість помічників у порівнянні з попереднім роком вдвічі [169, с. 2]. На губернській нараді 15–16 лютого 1910 р., присвяченій землевпорядкуванню, землемірні роботи в поточному році було доручено виконувати 30 землевпорядникам – 26 для внутрінадільного розверстання й 4 – для «ліквідаційних» робіт на землях Селянського поземельного банку [301, с. 2]. Уже в 1911 р. лише один старший землемір І. Тудоровський виконав 34 справи з обмірів земельних ділянок, а його помічник Ангевич здійснив

обмірні роботи на 32 ділянках [276, с. 1; 277, с. 2]. У 1912 р. той же І. Тудоровський провів обміри на 58 дачах і 82 ділянках (1 195 дес.), склав 33 плани й креслення на ділянки площею 321 дес. [34, арк. 19–20]. Тільки за друге півріччя 1913 р. чернігівський губернський землемір 12 разів виїжджав у відрядження по губернії для ревізії робіт землемірів повітових землевпорядних комісій [37, арк. 1–23]. Зростала й кількість новостворених одноосібних господарств. Неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії звітував про кількість створених у повіті до 1913 р. одноосібних хуторів і їх власників, указуючи, що біля м. Носівка вже існують 110 хуторів, біля с. Монастирище – 60 хуторів, біля с. Володькова Дівиця – 20 хуторів, біля с. Макіївка – 15 хуторів на банківських, козачих і куплених землях [97, арк. 4, 9]. Розподіл землевпорядних робіт по окремих повітах у 1913 р. покажемо в додатку Ф [103, арк. 38; 161, с. 10]. Судячи з таблиці додатку, найактивніше землевпорядні роботи в 1913 р. велися в Городнянському й Остерському повітах, які були в губернії одними з найбільших за площею.

Способи утворення одноосібних господарств і частка площ хуторів та відрубів, утворених цими способами в Україні за роки столипінської аграрної реформи, показані в додатку Х [390, с. 586–587; 502, с. 4; 606, с. 116]. Згідно з додатком, хутори й відруби в українських губерніях створювалися на землях сільських громад, на землях Селянського поземельного банку й на казенних землях. Частка площ хуторів і відрубів, утворених цими способами в роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, показана на рисунку в додатку Ц [390, с. 586–587; 589–590]. Діаграма свідчить, що в Чернігівській губернії найбільше одноосібних господарств утворилося на землях сільських громад шляхом розверстання (розмежування) надільних земель.

Шляхом розверстання цілих селищ у Чернігівській губернії за роки реформи було створено 54,7 % ділянкових господарств від усієї площі хуторів і відрубів [390, с. 589–590]. Розподіл площ розверстаних земель на ділянки одноосібного володіння в повітах Чернігівської губернії в 1907–1914 рр. показано на діаграмі в додатку Ш [103, арк. 71–71 зв.]. Діаграма показує, що

беззаперечними лідерами по розверстанню общинних земель до 1914 р. були Новозибківський та Мглинський повіти, де в процесі розподілу були задіяні найбільші земельні площі (19–22 тис. дес.). У Борзнянському, Конотопському й Сосницькому повітах розверстання не проводилося, оскільки тут переважало подвірне землеволодіння, тобто практично вся земля вже була розмежована, а черезсмужжя усунуто [306, с. 10, 30–40].

План робіт для здійснення одноосібного й групового землевпорядкування та його виконання в Чернігівській губернії на 1914 р. показано в додатку Щ [252, с. 8–9; 253, с. 5]. Даний план наочно показує розмаїття земельних робіт у період аграрної реформи, які не обмежувалися лише виділами на хутори й відрубви. Найбільші масштаби робіт по одноосібному землевпорядкуванню планувалися в Мглинському й Остерському повітах, по груповому – у Чернігівському й Остерському. Початок війни, мобілізація частини землемірних і землевпорядних чиновників спричинили призупинення деяких робіт згідно циркуляру головноуправляючого землевпорядкуванням і землеробством від 22 серпня 1914 р. План землевпорядкування в Чернігівській губернії на 1914 р. було виконано лише на 11 %. Найбільше невиконаних робіт було в Мглинському, Остерському й Стародубському повітах [252, с. 3; 8–9].

Темпами землевпорядних робіт і в 1914 р. влада не була задоволена. Так, неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії Янковський у 1914 р. доповідав губернській комісії про успішне утворення в повіті 39 хутірських і 726 відрубних володінь, проте старший землемір губернської землевпорядної комісії Протопопов, перевіривши перебіг землевпорядкування в Ніжинському повіті, повідомив 21 червня 1914 р. неодмінному члену повітової комісії, що роботи ведуться незадовільно. Він звернув увагу на те, що в землевпорядників відсутні польові журнали, протоколи оцінки земель, протоколи обмірів фактичних володінь, протоколи виявлення суміжних володінь та ін. Справу по розверстанню земель Веркіївського товариства ревізор запропонував переробити по-новому [105, арк. 60; 106, арк. 40 зв.]. Чернігівський губернатор І. Стерлігов у циркулярі повітовим землемірним чиновникам від

29 липня 1914 р. констатував «повільність виконання їх у більшості повітів». Головною причиною такої повільності губернатор вважав незадовільну роботу землевпорядників [102, арк. 96].

Шляхом виділів окремих домогосподарів з надільних земель у Чернігівській губернії під ділянкові господарства відійшло близько 13,7 % від загальної площі хуторів і відрубів [390, с. 586–590; 606, с. 102]. Перебіг землевпорядних робіт по виділах з надільних земель у 1907–1914 рр. у повітах Чернігівської губернії показаний у додатку Ю [103, арк. 71–71 зв.]. Як свідчить діаграма, уміщена в додатку, виділи з надільних земель до 1914 р. були найпопулярнішими в селян Суразького (5,5 тис. дес.), Городнянського (3,5 тис. дес.), Новозибківського (2,7 тис. дес.), Мглинського (2,6 тис. дес.) повітів, де були найбільші в губернії площі общинних земель. У південних повітах масштаби таких робіт були мінімальними.

Розбивка на ділянки казенних земель і їх відмежування поширення в Чернігівській губернії не набули. Станом на 1 жовтня 1909 р. в губернії під хутори й відруби було продано лише 819 дес. казенної землі [7, к. 36]. До 1910 р. цей показник зріс до 887 дес. державної землі, а за весь період здійснення аграрної реформи в губернії на казенних землях було створене лише 91 одноосібне господарство на площі 930 дес. у Новозибківському, Суразькому й Борзнянському повітах, що становило 0,7 % від загальної площі новостворених у регіоні хуторів і відрубів (по всій імперії цей показник теж був невисоким і становив 1,5 %) [163, с. 41; 390, с. 586–587; 606, с. 102].

Виконання робіт по розбивці казенних земель на ділянки і їх продажу селянам в українських губерніях за 1907–1910 рр. покажемо в додатку Я [163, с. 40–43]. Як свідчить таблиця додатку, землевпорядкування на вільних казенних землях мало якісь очевидні результати лише на півдні України. У всіх інших українських губерніях (включно з Чернігівщиною) роботи на казенних землях були мінімальними. Процес землевпорядкування на казенних землях у повітах Чернігівської губернії за 1907–1914 рр. показано в додатку АА [103, арк. 58 зв.–60, 71; 390, с. 586–587]. Землевпорядкування на казенних землях за

весь період столипінської аграрної реформи на Чернігівщині було завершено лише в трьох повітах і ці роботи були проведені ще до 1911 р. У Новозибківському повіті на хутори й відруби було розбито близько 500 дес., у Суразькому 250 дес., у Борзнянському 180 дес. державної землі. У наступні роки справи по цьому виду землевпорядкування з місця не зрушили й далі невиконаних планів справа не пішла. Тому дані результати по «ліквідації» вільних казенних земель у Чернігівській губернії можна вважати остаточними.

До групових видів землевпорядкування відносилися роботи, які проводилися для групи землеволодінь без розподілу їх на хутори й відруби. До 1910 р. на Чернігівщині групове землевпорядкування майже не проводилося. Виконання групових землевпорядних робіт в українських губерніях у 1907–1910 рр. відображено в додатку АБ [163, с. 22–31]. За масштабами групового землевпорядкування в перші роки реформи порівняно з іншими українськими губерніями Чернігівщина постійно пасла задніх. Упродовж 1907–1915 рр. до повітових землевпорядних комісій Чернігівської губернії надійшло загалом 31 675 заяв про групове землевпорядкування [385, с. 62]. Усього в рамках групового землевпорядкування в Чернігівській губернії було виконано за 1907–1914 рр. робіт на площі 28,7 тис. дес. [103, арк. 38–39, 71]. Розподіл групових землевпорядних робіт по повітах губернії на 1914 р. покажемо в додатку АВ [103, арк. 38–39, 71]. Групове землевпорядкування до 1914 р. найбільших масштабів досягло в Остерському (11 тис. дес.), Городнянському (5,2 тис. дес.), Суразькому (5 тис. дес.) і Чернігівському (4,4 тис. дес.) повітах, які були найбільшими за площею в губернії.

На землях Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії було створено близько 30,9 % всіх хуторів і відрубів, що було особливістю регіону, оскільки тут цей відносний показник був одним з найбільших серед усіх українських губерній (по імперії – 19,1 %) [390, с. 586–587, 589–590].

У підсумку всі землевпорядні роботи (по одноосібному й груповому землевпорядкуванню) на селянських надільних землях в українських губерніях у 1907–1914 рр. дали результати, які показані в додатку АД [390, с. 582–583].

Якщо порівняти дані додатку з даними землевпорядкування станом на 1911 р., то впадає в очі, що кількість домогосподарів, які звернулися до землевпорядних комісій з клопотанням про зміну землеустрою, починаючи з 1911 р. різко зростає у всіх українських губерніях [163, с. 12–13]. У Чернігівській губернії впродовж 1907–1916 рр. з проханням про зміну землевпорядкування до землевпорядних комісій звернулися господарі 92 893 дворів [385, с. 60]. Загальна ж кількість надільних дворів губернії в 1905 р. становила 367 369 домогосподарств, тобто змінити форму земельної власності виявили бажання 25 % від загальної кількості надільних господарств Чернігівщини. Якщо ж відштовхуватися від площі лише общинних земель (без подвірників), то цей показник доходить до 50 % [306, с. 10].

Результати виходу селян Чернігівської губернії на хутори й відруби за всі роки столипінської аграрної реформи не надто вражають. Причини низьких темпів землевпорядкування в губернії були аналогічними тим, які уповільнювали приватизацію. До цих чинників можна додати малоземелля чернігівських селян (особливо в південних повітах), оскільки зрозуміло, що повноцінний життєздатний хутір на площі 1–3 дес. створити було неможливо [115, арк. 5]. Теоретик столипінської аграрної реформи А. Кофод вважав, що життєздатна хутірська ділянка повинна була бути площею не менше 8 дес. для нечорноземних районів і не менше 7–8 дес. для чорноземних [406, с. 91].

Для удосконалення орних земель у районах землевпорядкування в губернії з 1914 р. розпочалися досить активні гідротехнічні роботи. Проте, через початок війни в другій половині 1914 р. гідротехнічні роботи були практично зупинені [103, арк. 82]. План по гідротехнічному обстеженню земель губернії за цей рік було виконано приблизно наполовину, причому в Козелецькому, Кролевецькому й Конотопському повітах ніякі гідротехнічні роботи не велися взагалі [252, с. 2].

План землевпорядних робіт у губернії на 1915 р. показано в таблиці додатку АЕ [252, с. 10–11]. Як свідчать дані додатку, уперше за роки столипінської аграрної реформи в плані землевпорядних робіт на 1915 р.

фігурували роботи в Борзнянському й Конотопському повітах. Найбільше робіт передбачалося виконати в Козелецькому, Мглинському й Остерському повітах. Місця передбачуваного землевпорядкування в Чернігівській губернії в 1915 р. позначені на карті в додатку АЖ [76, арк. 87].

Підсумкові результати розверстання земель на ділянки одноосібного володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. показано в додатку АЗ [76, арк. 68–68 зв.; 252, с. 13]. У порівнянні з результатами за 1907–1914 рр. ситуація з повітами-лідерами по розверстанням у 1915 р. залишилася на тому самому рівні. Найбільше в губернії за роки реформи було розверстано земель у Новозибківському повіті (21 тис. дес.). За ним слідував, як і раніше, Мглинський повіт, який проте за площею виконаних розмежувань майже вдвічі поступався сусідам (12,1 тис. дес.). До лідерів за площею розверстаних земель на кінець аграрної реформи впритул наблизився Городнянський повіт (12 тис. дес.), масштаби робіт у якому в 1914 р. були найбільшими. Усі інші повіти за площею виконаних цього виду землевпорядних робіт залишилися далеко позаду від названих (найближчий – Кролевецький – 4,5 тис. дес.). У Конотопському, Борзнянському, Сосницькому повітах розверстання земель громад на окремі ділянки не проводилося.

Виділи земельних ділянок з надільних земель у одноосібне володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. показані в додатку АК [76, арк. 68–68 зв.; 252, с. 13]. Помітно, що за результатами виділів у 1915 р. трійка повітів-лідерів порівняно з 1914 р. змінилася. Як і у випадку з розверстанням, із Мглинським (3,6 тис. дес.) повітом зрівнявся Городнянський (3,6 тис. дес.), який обійшов Новозибківський (3,2 тис. дес.). Найближчими до названих повітів за виконанням цього виду робіт були Глухівський (2,1 тис. дес.) і Новгород-Сіверський (1,8 тис. дес.) повіти. Результати виділів за попередні роки в Суразькому повіті (6,2 тис. дес. станом на 1915 р.) для інших повітів залишилися недосяжними. У Борзнянському й Конотопському повітах виділи не проводилися через відсутність общинного землеволодіння.

Групове землевпорядкування в повітах Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. ілюструє додаток АЛ [76, арк. 68–68 зв.; 252, с. 13]. Результати групового землевпорядкування в 1915 р. так і залишилися найкращими в Остерському (9 тис. дес.), Городнянському (5,2 тис. дес.), Суразькому (5 тис. дес.) і Чернігівському (3,9 тис. дес.) повітах. В інших районах масштаби цього виду землевпорядних робіт були незначними, а в Борзнянському, Козелецькому й Конотопському повітах вони взагалі не проводилися.

Результатом одноосібного землевпорядкування стало створення в Чернігівській губернії на надільних землях нових хуторів і відрубів, які по повітах розподілялися так, як показано в додатку АМ [76, арк. 68; 252, с. 13; 306, с. 10, 30–40; 308, с. 9; 311, с. 10–11]. Як свідчать дані додатку, якщо судити за кількістю створених хуторів і відрубів на надільних землях, більш-менш успішно в цьому напрямку реалізація столипінської аграрної реформи проходила в північних повітах губернії й відбувалася мляво, а то й практично тупцювала на місці в центральних і південних повітах. Найбільше одноосібних господарств на надільних землях було створено в Новозибківському (9,62 % від всіх надільних дворів), Мглинському (7,27 %), Городнянському (7,84 %), Суразькому (3,03 %) повітах. У Конотопському й Борзнянському повітах усі новостворені хутори були на казенних і банківських землях.

Підсумовуючи кількість створених одноосібних господарств на всіх землях, бачимо, що найбільша їх кількість за роки реформи була створена в Новозибківському (2,86 тис. хуторів і відрубів), Городнянському (2,62 тис.), Мглинському (2,21 тис.), Суразькому (2,04 тис.) повітах, а найменша – у Конотопському (близько 200 одноосібних господарств на банківських землях) і Борзнянському (175 ділянкових господарств на казенних і банківських землях) повітах [76, арк. 68; 103, арк. 58 зв.–60].

Загальна площа хуторів і відрубів, створених в українських губерніях включно з Чернігівщиною в 1907–1916 рр., показана в таблиці додатку АН [390, с. 586–587]. Дані таблиці свідчать, що за кількістю створених одноосібних господарств на всіх землях Чернігівська губернія разом з Подільською посідали

останні позиції серед українських губерній. Низькі результати ці дві губернії мали як у абсолютному, так і у відносному значенні. Частка всіх новостворених одноосібних господарств від загальної кількості дворів на надільних землях у Чернігівській губернії становила 4 %, а в Подільській – 2,4 % (для порівняння: у Катеринославській губернії – 33,4 %, Таврійській – 32,0 %, Харківській – 24,1 %, Полтавській – 11,2 %) [390, с. 586–587]. За кількістю хуторів і відрубів на надільних землях Чернігівщина й Поділля були далеко позаду від інших українських губерній, а от за кількістю одноосібних господарств на банківських і казенних землях ці дві губернії перебували на проміжних позиціях.

На масштаби створення одноосібних господарств значний вплив справляла діяльність землевпорядних комісій, які приймали від селян заяви про зміну форм землевпорядкування й давали їм подальший хід. Загальну картину динаміки активності домогосподарств при подачі клопотань про зміну землеустрою й ефективності діяльності землевпорядних комісій в Україні й на Чернігівщині подаємо в додатку АП [240, с. 10–13]. Додаток свідчить, що робота землевпорядних комісій у Чернігівській і Подільській губерніях у роки столипінської аграрної реформи була найменш ефективною серед усіх українських губерній.

Помічник неодмінного члена Чернігівської губернської землевпорядної комісії І. Петровський у статті з нагоди десятиліття створення землевпорядних комісій у березні 1916 р. зазначав: «Навіть за наявності несприятливих умов до 1916 р. в Чернігівській губернії створено 2 898 хуторів і 11 450 відрубних володінь на площі 116 317 десятин» [502, с. 4]. Дані, наведені чиновником (14 348 ділянкових господарств) дещо менші, ніж наводить на цей час С. Дубровський – 14 587 господарств на площі 137 777 дес. [390, с. 586–587]. Цьому є цілком логічне пояснення. Тогочасна статистика, як правило, більш-менш достовірні цифри давала через рік і І. Петровський швидше за все озвучував дані за 1914 рік.

За даними «Статистичного щорічника» за 1915 р. на надільних землях у 1907–1914 рр. у Чернігівській губернії було створено 9,9 тис. одноосібних

господарств. За даними губернської землевпорядної комісії близько 4,5 тис. одноосібних ділянок утворилося на землях Селянського банку та було продано селянам 91 ділянку вільних казенних земель. Площа новостворених хуторів і відрубів у губернії на 1 січня 1915 р. за нашими підрахунками згідно повітових даних губернської землевпорядної комісії становила 141,1 тис. дес. [76, арк. 68; 311, с. 10–11; 408, с. 132]. Одержана нами цифра дещо відрізняється від площі хуторів і відрубів, створених в губернії, і обрахованої С. Дубровським у розмірі 137,8 тис. дес. Дані дослідника наведені станом на 1 січня 1916 р., коли площа хуторів і відрубів на надільних землях у губернії зросла ще на 7,4 тис. дес. і становила 94,2 тис. дес. Натомість, площу одноосібних ділянок на банківських землях вчений наводить меншу – 42,7 тис. дес. [390, с. 586–587]. Проте, С. Дубровський навів дані щодо площі банківських ділянок губернії, які на той час уже перейшли у власність селян або виплати за які ще тривали. Дані ж губернської землевпорядної комісії стосувалися всієї площі маєтностей Селянського банку, яка розділялася на відрубні й хутірські ділянки перед продажем селянам і потім чекала на покупця. Наші припущення підтверджують дані «Звіту» Селянського банку за 1914 р., які свідчать, що на 1 січня 1915 р. в Чернігівській губернії залишалось нерозпроданими 12,4 тис. дес. банківських земель [67, арк. 106 зв.–107]. Тому, дані С. Дубровського щодо площі новостворених одноосібних господарств на нашу думку найточніше відображають реальний результат землевпорядкування в губернії.

Перша світова війна відсунула господарські проблеми губернії на задній план. Циркуляром міністра землеробства О. Кривошеїна від 29 квітня 1915 р. землевпорядкування було припинене [111, арк. 57]. У 1916 р. землевпорядні роботи в більшості повітів губернії фактично вже не велися, а на 1917 р. вони вже навіть не планувалися. Неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії в 1916–1917 рр. неодноразово звертався до волосних правлінь повіту, щоб ті повідомили селян про необхідність одержання вже готових документів на розверстані ділянки, бо інакше їх «відішлють у губернську комісію на зберігання». Проте селяни не з'являлися, оскільки за звітами волосних правлінь

«знаходилися на військовій службі» [114, арк. 1–2 зв.]. Зрештою, у червні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову під назвою «Про призупинення дій деяких узаконень про селянське землеволодіння й землекористування, положення про землевпорядкування, а також про скасування землевпорядних комісій», яка офіційно завершила аграрну реформу [113, арк. 2; 422, с. 405].

Нерівномірність перебігу землевпорядкування в Чернігівській губернії впродовж столипінської аграрної реформи цілком очевидна. У низці об'єктивних чинників, які були визначальними в переважанні того чи іншого виду й темпів землевпорядкування в окремих повітах, можна виділити поперше, комплекс проблем, пов'язаних з юридичними аспектами землеволодіння, зокрема те, що Чернігівська й Полтавська губернії були на особливому земельному режимі внаслідок Положення про розмежування від 27 жовтня 1859 р. Згідно цього положення селянам було заборонено будувати житла поза межами селищ, а власники ділянок землі менших за 50 дес. змушені були дотримуватися загальної сівозміни. Ця норма діяла до 1911 р. й при цьому влада закликала селян до виділів [191, с. 129; 258, с. 465; 259, с. 30]. По-друге, важливу роль відігравали ґрунтові умови кожної певної місцевості – чим вони були однорідніші, тим простішим було землевпорядкування. Третій чинник – розмір селянських наділів. Чим більші були наділи в селян, тим охочіше вони переходили до одноосібного землевпорядкування. Четвертий чинник – наявність водопостачання відокремлених ділянок, яке в деяких місцевостях Чернігівщини було справжньою проблемою. П'ятим чинником нерівномірності землевпорядних робіт у губернії, можна назвати рівень забезпечення технікою селянських господарств і наявність неземлеробських заробітків селян.

Важливим суб'єктивним фактором аграрних перетворень, який впливав на темпи проведення реформи, був за словами А. Кофода «ступінь розумового розвитку населення», тобто рівень психологічної готовності селян до зміни способу свого життя [385, с. 70]. За твердженням дослідника аграрних проблем О. Вітюгова, «дуже слабе хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького рівня меліорації в північних повітах губернії, відсутності

достатньої агрономічної й фінансової допомоги з боку держави, зрештою, навіть психологією українця, який не любить поспішати» [422, с. 397]. Іншим суб'єктивним чинником повільності аграрних перетворень була діяльність членів землевпорядних комісій і землевпорядників, що підтверджується значною різницею між кількістю поданих і задоволених селянських заяв про зміни умов землеволодіння й землекористування [368, с. 86; 385, с. 60–62].

Таким чином, закріплення землі в індивідуальній власності селян і створення одноосібних господарств у рамках здійснення столипінської аграрної реформи на Чернігівщині порівняно з іншими українськими губерніями не набуло значних масштабів. Дещо активніше процес приватизації проходив у північних повітах губернії, де переважало общинне землеволодіння, і зовсім мляво відбувався в південних, де селяни володіли землею подвірною. Причинами такого стану з приватизацією землі було малоземелля селянських господарств, значна частка подвірного землеволодіння й безпередільних общин у регіоні, порівняно невеликі масштаби черезсмужжя, масові міграції чернігівських селян.

Низькі темпи приватизації землі в Чернігівській губернії негативно вплинули й на створення одноосібних ділянкових господарств у регіоні. Дещо успішніше на Чернігівщині індивідуальні господарства створювалися на банківських землях і зовсім мляво на казенних ділянках. Появу порівняно невеликої кількості нових хуторів і відрубів у Чернігівській губернії можна пояснити пасивністю чернігівських селян ще на стадії закріплення земельних ділянок у приватній власності; дефіцитом землевпорядників; малоземеллям більшості селян, яке перешкоджало створенню повноцінного хутора; браком коштів для купівлі відрубів в Селянського поземельного банку й перенесення садиби на хутір; слабким водопостачанням відокремлених господарств у окремих повітах; низьким рівнем меліорації; побоюваннями селян утратити пасовища й сінокоси, перспективою ізоляції хуторян від влади, школи, церкви, односельців.

3.2. Діяльність Селянського поземельного банку

Якщо землевпорядні комісії брали на себе технічну сторону реалізації столипінських аграрних перетворень, то фінансову допомогу реформам надавали Селянський поземельний банк, який був створений у 1882 р. та Дворянський поземельний банк, діяльність якого розпочалася в 1885 р. [448, с. 65]. Селянський поземельний банк був урядовою установою, підвідомчою Міністерству фінансів, і створювався з метою полегшення придбання землі селянами шляхом надання позик [524, с. 67].

На початковому етапі своєї діяльності Селянський поземельний банк обмежувався наданням позик на купівлю селянами землі за добровільними угодами з приватними особами й установами. За законом від 18 травня 1882 р. Селянський банк видавав іпотечні кредити домогосподарствам і сільським товариствам на купівлю землі. При купівлі землі частина її вартості (доплата) вносилася зразу, а сума, що залишалася, покривалася банком у вигляді довгострокової позики під заставу землі (на термін до 55 років) [597, с. 9]. Селяни повинні були щопіврічними платежами погашати відповідну частину боргу й нараховані відсотки. При купівлі землі цілими товариствами борг лягав на плечі всіх його членів. Уповноважені Банку мали право в будь-який час оглядати заставлену землю [59, арк. 12; 60, арк. 4–7]. До початку столипінської аграрної реформи основна маса землі була куплена селянськими товариствами, однак поступово зростала кількість покупок і окремих домогосподарів [60, арк. 4, 6–7; 61, арк. 1–2; 62, арк. 1, 20].

Новий період у діяльності Селянського поземельного банку на Чернігівщині був пов'язаний з початком столипінських аграрних перетворень. У системі її заходів Банку відводилася надзвичайно важлива роль. Було видано цілий пакет законодавчих актів, які визначили функції Селянського банку в нових умовах. 21 березня 1906 р. було прийнято закон про зміну порядку видачі позик Селянським банком, суть якого полягала в наданні позик не готівкою, а процентними цінними паперами (так званими «5 %-ми свідетельствами» та «6 %-ми обов'язательствами») за їх номінальною вартістю [237, с. 68]. Урядом

було також здійснено низку заходів, спрямованих на збільшення земельного фонду Селянського поземельного банку. 12 серпня 1906 р. Селянський банк розпочав продаж селянам удільних земель, а з 27 серпня 1906 р. – вільних казенних земель і лісових ділянок [525, с. 92]. Проте, свій головний земельний фонд Селянський банк створював за рахунок скуповування поміщицьких земель, які він розподіляв на ділянки й виставляв на продаж як окремим селянам, так і товариствам [327, с. 87].

У рамках формування організаційно-правової бази майбутньої аграрної реформи урядом було видано декілька законодавчих актів, які врегульовували діяльність Селянського банку в ході реалізації земельних перетворень. 14 жовтня 1906 р. було видано указ про зниження платежів позичальникам Селянського банку (з 5,25 % до 4,5 % у рік для позики на термін 55 ½ років). Указом від 3 листопада 1906 р. на Банк було покладено завдання «надавати селянам широку допомогу як шляхом надання кредитів для купівлі землі, так і посиленням операцій по придбанню землі за рахунок власних коштів Банку». Згідно закону від 15 листопада 1906 р. Селянському банку було дозволено надавати позики селянам під заставу надільних земель з метою переходу від общинного володіння до подвірного й розділу товариства на окремі поселення й хутори [67, с. 72–73].

Найважливішими в плані реалізації столипінських аграрних перетворень були посередницька діяльність Селянського банку при наданні позик на придбання землі в інших власників і продаж земель з власних володінь Банку, який одержав назву «ліквідації». З 1906 р. селяни й козаки, товариствами або індивідуально, усе частіше звертаються до Селянського банку з проханнями про надання позик на придбання землі в інших власників, переважно в дворян. На початку аграрної реформи частіше позики брали товариства, оскільки окремі домогосподарі остерігалися укладати ризиковані іпотечні угоди, результатом яких могла бути втрата землі. У товаристві ж за борговими зобов'язаннями відповідали всі члени колективу [63, арк. 2].

Кількість купленої землі в інших власників за сприяння Селянського банку в українських губерніях за 1907–1910 рр. подаємо в додатку АР [163, с. 38–39]. За кількістю охочих до купівлі землі за сприяння Селянського банку й рішень, які винесли землевпорядні комісії по купівлі селянами приватновласницької землі за сприянням Банку на початковому етапі реформи, Чернігівщина й Поділля посідали лідируючі позиції серед українських губерній.

Масштаби посередницької діяльності Банку по наданню позик селянам на купівлю приватновласницької землі в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи представлені в додатку АС [66, арк. 107 зв.–108; 67, арк. 68 зв., 72, 112 зв.–113; 391, с. 49]. Наведені в додатку дані наочно демонструють постійне зростання кількості позик, наданих Банком чернігівським селянам на придбання землі. Як і на початковому етапі реформи, так і в наступні роки чернігівські селяни купували за сприяння Селянського банку в інших власників землі більше, ніж у всіх інших окремо взятих українських губерніях [67, арк. 68 зв., 72]. Позики під заставу надільної землі на Чернігівщині популярності не набули. Головуючий губернських земських зборів М. Савицький на черговій сесії 3 вересня 1909 р. зазначав, що на виконання указу від 15 листопада 1906 р. за позикою під заставу надільної землі до Чернігівського відділення Селянського банку надійшло клопотань: у 1906 р. – 1, у 1907 р. – 16, у 1908 р. – 30 [89, арк. 224 зв.].

Допомогу Селянському банку надавали губернські й повітові землевпорядні комісії, одним з головних завдань яких було сприяння діяльності Селянського банку в його операціях з продажу землі селянам. Для врегулювання діяльності й узгодження дій Банку з комісіями урядом 1 червня 1907 р. було видано як додаток до указу від 15 листопада 1906 р. «Правила видачі Селянським поземельним банком позик для покращення землекористування», а потім Комітет у землевпорядних справах 19 лютого 1908 р. затвердив «Тимчасову інструкцію про підстави й порядок ліквідації земель, що належать Селянському поземельному банку». Клопотання про позики на покриття затрат при виділенні на хутори й відрубви товариства та окремі домогосподарі подавали до місцевих

відділень Селянського банку, які, переконавшись у відповідності клопотань вимогам «Правил», передавали їх до землевпорядних комісій для остаточного висновку [109, арк. 37–44, 93]. Селяни могли спочатку звертатися з відповідною заявою й до землевпорядної комісії, а комісія після свого засідання вже клопотала перед Банком про задоволення прохання й згодом доводила банківське рішення до відома заявника [85, арк. 5].

Виконуючи роль посередника при купівлі товариствами земель, Селянський банк потім брав участь і в розподілі купленої землі на відруби, адже потрібно було ділити позику між окремими членами товариства згідно ціни окремих ділянок [119, арк. 39]. За необхідності Банк вирішував суперечки між селянами, які виникали при розподілі землі на ділянки [124, арк. 11, 13]. У випадку несплати позики через поважні причини Банк ішов на розстрочку платежів, даючи можливість позичальнику хоч і із запізненням, але повернути борг [70, арк. 1 зв.]. У 1907–1908 рр., коли через неврожай частина селян Чернігівщини не змогла вчасно внести платежі, Селянський банк надав їм відстрочку в оплаті й при цьому потім ретельно відстежував фінансовий стан позичальників та інформував землевпорядні комісії про всі деталі повернення позик [35, арк. 3; 80, арк. 5, 9–15]. За неможливості повернути вчасно потрібну суму позички, заставлена селянами земля переходила у власність Банку й виставлялася на публічні торги. Проте, кількість виставлених на торги ділянок була порівняно невеликою [524, с. 78]. У 1912 р. на Чернігівщині Селянським банком з торгів було продано всього 2 земельні ділянки площею 3 дес. за 820 руб., а в 1914 р. в губернії таким чином було продано одну ділянку (із 75 виставлених на торги) площею 2 дес. за 609 руб. [66, арк. 44; 67, арк. 49].

З допомогою Селянського банку чернігівські селяни також купували землю в інших губерніях. Так, неодмінний член Саратовської губернської землевпорядної комісії на прохання Саратовського відділення Селянського банку повідомляв у жовтні 1907 р. керівнику Чернігівського відділення Банку, що в банківських маєтностях Балашовського повіту Саратовської губернії «готуються в даний момент для переселенців з Полтавської й Чернігівської

губернії низка ділянок загальною площею в 10 000 дес... Кращі землі оцінюються від 120 до 130 руб. за десятину, а гірші – від 100 до 120 руб; доплата потрібна від 5 до 10 % продажної ціни» [83, арк. 143].

Селянський поземельний банк надавав кредит покупцям землі, однак 15–20 % купівельної суми необхідно було вносити зразу. Це було під силу лише заможним селянам [398, с. 124]. Після кількох указів і розпоряджень у 1907 р. було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років. У 1906 р. банк давав позичку, розмір якої становив у середньому 84 %, у 1907 р. – 88 %, з 1908 р. – від 80 % до 90 % купівельної ціни однієї десятини землі. Зазначимо, що в 1885 р. банк видавав 54,6 % від купівельної ціни, у 1895 р. – 48,2 %, а в 1905 р. – 54,7 %. Виплата відсотків за одержану позичку залежала від терміну, на який вона бралася. До законодавчих актів 1905–1906 рр. відсотки за одержані кредити коливалися від 11,5 % за мінімального терміну до 6 % за максимального [112, арк. 55; 597, с. 9]. Столипінським законодавством з метою «подальшого полегшення селянами придбання земель» було встановлено 9,5 % за мінімального й 4,5 % за максимального термінів позик [176, с. 1–3].

У 1908 р. відділенням Селянського поземельного банку було надано більшої самостійності в здійсненні операцій. У січні цього року Селянським банком було доведено до відома повітових землевпорядних комісій Чернігівської губернії, що віднині справи щодо купівлі землі окремими селянами будуть вирішуватися відділеннями Селянського банку на місцях без погодження з Петербургом. Виняток становили лише угоди про купівлю землі громадами й товариствами [107, арк. 20]. Згідно указу від 27 червня 1908 р. товариства могли одержати позику за умови формальної згоди виділяти за першої вимоги члена товариства його частку землі в приватну власність зі звільненням від кругової поруки. За цим же указом одноосібним власникам Банком надавалась позика в розмірі 90 % вартості землі, безземельним і малоземельним у розмірі повної вартості, а товариствам у розмірі лише 80 % [524, с. 73, 75]. Тим не менше, у 1910 р. за сприяння Селянського банку в Чернігівській губернії землю купили товариства: Селищанське Ніжинського

повіту – 24 дес., Виблівське Чернігівського повіту – 24 дес., Недільське Мглинського повіту – 26 дес. [223, с. 2]. «У виняткових випадках банк не відмовляє в продажу землі навіть у загальне володіння – сільським громадам і товариствам, незмінно враховуючи різноманітні побутові умови й особливості місцевого життя», – писала газета «Черниговское слово» [255, с. 2]. Однак переважну більшість землі в тому ж таки 1910 р. Банком було продано все таки одноосібним власникам (69,9 %), перевага в наданні позик на купівлю землі в інших власників теж надавалася індивідуальним господарям [64, арк. 3, 9, 13; 67, арк. 72–72 зв.]. Необхідно також зазначити, що надання позик малоземельним без сплати частини вартості було надзвичайно рідкісним явищем. На думку адміністрації Селянського банку, виплата зразу частини позики мала «виховне» значення, оскільки зміцнювала в селян-покупців відповідальне почуття власності [524, с. 73]. Чиновники Банку ретельно вивчали матеріальне становище позичальників, відстежували вчасне надходження платежів від індивідуальних власників і товариств, нагадували селянам про борги, вносили поправки в документи в разі зміни обставин (смерті позичальника, зміни в складі товариств, переходу земельних ділянок від одних власників до інших) [65, арк. 20–21; 68, арк. 2–3].

Зазначеними вище заходами уряд П. Столипіна заохочував перехід саме індивідуальних домогосподарів до хутірської системи землеволодіння. Правила й прийоми підготовки банківських земель до землекористування та порядок їх наступного розпродажу були викладені в складеній Селянським банком і затвердженій Комітетом у землевпорядних справах інструкції від 19 лютого 1908 р. Головною умовою при розподілі землі було створення «життєздатних господарських одиниць хутірського й відрубного типу». Перевага при купівлі банківських земель надавалася покупцям, які були недостатньо забезпечені землею, однак при її наявності були «здатні утворити дійсно міцні селянські господарства» [109, арк. 41]. Окремим домогосподарствам Банк надавав позику 500 руб. індивідуальному покупцю, а товариствам лише по 150 на кожного покупця. Стимулюючи утворення хуторів і відрубів, Банк не лише надавав

покупцям пільги при наданні позик, а й за відсутності в покупця вільних грошей для негайного внесення задатку, віддавав йому ділянку в оренду на 3 роки для того, щоб він міг «піднятися й зібратися з грошима» [524, с. 74]. Якщо в 1908 р. в Чернігівській губернії індивідуальні покупці становили 29,1 % від кількості всіх покупців землі, то в 1909–1911 рр. уже відповідно 53,5, 69,9 і 83,2 %. У наступні 1912–1914 рр. кількість одноосібних покупців дещо зменшилася й становила відповідно 73,2, 79,4 і 76,5 %. За даним показником Чернігівська губернія була приблизно на однаковому рівні з іншими українськими губерніями. У передвоєнному 1913 р. значно меншим цей відсоток був у Херсонській (20,8 %) і Катеринославській (50 %), а більшим – у Подільській (99,6 %) губерніях [67, арк. 72–72 зв.]. Кількість проданої Селянським банком землі окремим домогосподарствам у 1907–1914 рр. показана в додатку АТ [66, арк. 98 зв.–99; 67, арк. 68 зв., 72, 103 зв.–104; 391, с. 50]. Дані додатку демонструють стабільне (за винятком 1908 р.) до 1912 р. зростання в губернії продажів землі індивідуальним власникам.

Активно в роки столипінської аграрної реформи проходила й справа «ліквідації» власних банківських земель. До складу земельного запасу Банку входили: 1) землі, куплені Банком від приватних власників; 2) землі, передані Банку з Удільного відомства; 3) землі, які перейшли до Банку від неспроможних позичальників [66, арк. 58 зв.]. Придбання земель Селянським банком за власні кошти в українських губерніях у 1907–1910 рр. подаємо в додатку АУ [163, с. 34–37]. У Чернігівській губернії на початковому етапі реформи Селянський банк найактивніше в Україні скуповував землі в поміщиків. Ця позитивна тенденція зберігалася аж до Першої світової війни. Середня ціна землі, за яку продавці пропонували Банку купити в них землю, на Чернігівщині й у Таврії була найнижчою серед всіх українських губерній.

Площі запасу банківських земель по Чернігівській губернії з 1906 по 1915 р. відображені в додатку АФ [66, арк. 101 зв.–102; 67, арк. 106 зв.–107; 391, с. 49]. Як свідчать дані додатку, з 1906 по 1910 рр. земельні запаси Банку на Чернігівщині зростали, а потім у процесі зростання масштабів розпродажу

земельного фонду почали зменшуватися. Із загальної кількості проданої Селянським банком чернігівським селянам землі за 1906–1910 рр. близько 84 % пішло під хутори й відруби, що підтверджує важливу роль діяльності Банку в реалізації століпінської аграрної реформи. По українських губерніях цей показник становив у середньому 82 % [237, с. 69; 469, с. 47].

Комітет у землевпорядних справах рекомендував Селянському банку в першу чергу розбивати його землі на хутірські ділянки, оскільки хутір був «найдосконалішим типом землеоблаштування», і лише за наявності проблем з водопостачанням виділяти землю під відруби. За неможливості розпродажу всієї ділянки одразу, Банку пропонувалося створити спочатку хоча б декілька хуторів, які б стали показовими й подавали приклад іншим селянам [109, арк. 40–40 зв.]. Газета «Черниговское слово» писала в 1910 р., що «для того щоб досягнути намічених цілей потрібно сільське життя вивести із застою, створити живі приклади, які б наочно довели користь і переваги нових порядків землекористування. На ліквідаційних землях потрібно дати зразки господарств нового типу, облаштованих на засадах одноосібного володіння» [255, с. 1]. Прикладом так званої «ліквідаційної» роботи Селянського банку можуть слугувати додані до звітів плани розбивки на ділянки деяких придбаних Банком маєтностей. З ліквідованих у межах Чернігівської губернії земельних ділянок у звіті Селянського банку ми знаходимо план розбивки маєтності «Вороньки» Козелецького повіту. Селянський банк придбав його в 1906 р. площею 3 212 дес. за 807,2 тис. руб. За складом угідь цей маєток складався із 75 % орної землі найкращої якості, 20 % – низинного солончаку для сіна та вигону й 5 % – сінокісно-болотної землі. Маєток складався з 3-х частин – «Центральна ділянка» (2 608 дес.), «Додаткова» (144 дес.) й «Сердюково» (467 дес.). Ліквідаційний план цієї маєтності було затверджено в 1908 р., а продажна ціна всієї площі була встановлена в сумі 875 тис. руб. [237, с. 70–71].

Станом на 1 січня 1907 р. Селянський банк у межах Чернігівської губернії володів 14 512 дес. землі, вартість якої становила 2 343 193 руб. Упродовж 1907–1909 рр. банком було придбано ще 41 325 дес. землі вартістю

5 330 354 руб. Таким чином у 1910 р. Селянський банк мав на Чернігівщині максимальну для періоду столипінської аграрної реформи площу в 55 837 дес. землі вартістю 7 673 547 руб., тобто середня ціна десятини банківської землі в губернії становила близько 137 руб. Банк купував у цьому році землю по 157 руб. за десятину, а продавав по 189 руб. за десятину [237, с. 68; 469, с. 46]. У залежності від родючості, ціна могла бути й нижчою й значно вищою. Так, неодмінний член Городнянської повітової землевпорядної комісії на початку 1909 р. доповідав у губернську комісію, що земельні володіння Банку в селах Великий Листвен і Вихвостів продаються за цінами: орна удобрена земля – 260–375 руб. за дес., орна не удобрена – 75–210 руб. за дес. й сінокосна – 150–350 руб. Неодмінний член Чернігівської повітової землевпорядної комісії в той же самий час повідомляв губернську комісію, що «за 4–5 верст від Чернігова є до 320 дес. землі для продажу селянам під хутірське поселення за ціною 1 дес. від 40 до 300 руб.» [21, арк. 4, 35]. Для наочності масштабів операцій Селянського банку наведемо в додатку АХ площі найбільших маєтностей Банку в повітах Чернігівської губернії, призначених для продажу хуторами й відрубамі в 1910 р. [317, с. 2–3]. Тоді найбільші площі власних земель Селянський банк мав у Городнянському, Чернігівському, Стародубському повітах. Середні розміри банківських ділянок становили близько 10 дес. Дещо більшими вони були в північних повітах і меншими – у південних.

Угіддя Банку, які призначалися на продаж, на Чернігівщині в 1910 р. розподілялися наступним чином: 58,1 % загального запасу припадало на долю орної землі, лісу – 11,6 %, інших «зручних» земель – 26,1 % і «незручних» – 4,2 % [237, с. 68]. У газеті «Черниговские губернские ведомости» в 1911 р. читаємо оголошення: «Чернігівське відділення Селянського поземельного банку оголошує, що 18 серпня 1911 р. о 12 годині дня в приміщенні відділення відбудуться торги на продаж 308,11 дес. лісу з маєтності Банку при с. Чабурове, Погарської волості Стародубського повіту» [320, с. 6].

Площі маєтностей Селянського поземельного банку, які «ліквідовувалися» в повітах Чернігівської губернії за 1906–1915 рр., показані в додатку АЦ [76,

арк. 68; 103, арк. 71]. Дані діаграми показують, що найактивніше «ліквідація» банківських маєтностей у роки аграрної реформи велася в Городнянському (9 тис. дес.), Чернігівському (7,5 тис. дес.), Козелецькому (6,1 тис. дес.), Стародубському (5,3 тис. дес.) повітах, а найменш активно – у Кролевецькому (1,5 тис. дес.), Глухівському (1,4 тис. дес.), Ніжинському (0,9 тис. дес.) повітах.

Діяльність Селянського банку на Чернігівщині сприяла мобілізації земельної власності, тобто правам власника на свій розсуд розпоряджатися своїм володінням. З допомогою Банку до 1910 р. дворянське землеволодіння в губернії суттєво зменшилося. Найпомітніше мобілізація земельної власності відбувалася в північних повітах Чернігівської губернії, де були значні площі дворянського землеволодіння. Так, за 1877–1909 рр. в Сосницькому повіті дворянські землі зменшилися із 124 до 57 тис. дес., у Новозибківському – із 118 до 59 тис. дес., у Городнянському – із 119 до 57 тис. дес. Загалом по Чернігівській губернії дворянські землі з 1877 р. до 1910 р. зменшилися з 1 351 до 712 тис. дес. Найбільш суттєве зменшення припало на останні три із зазначених років, тобто перші роки столипінської аграрної реформи. Якщо за 1877–1905 рр. дворяни втратили 391 тис. дес. землі, то за 1906–1909 рр. від дворян до селян, купців, міщан тощо перейшло 248 тис. дес. землі [392, с. 4–6].

У 1911–1915 рр. розмах операцій Селянського банку в українських губерніях був досить значним. На Чернігівщині в останні роки столипінської аграрної реформи за всім видами операцій діяльність Селянського поземельного банку була однією з найактивніших серед усіх українських губерній (поряд з Харківською) [597, с. 10–11]. Частка площі хуторів і відрубів, створених у роки реформи на банківських землях Чернігівщини, була однією з найбільших серед українських губерній (поряд з Подільською). Підсумовуючи результати діяльності Селянського банку в губернії за роки столипінської аграрної реформи, можна вивести остаточну площу землі, яку купили чернігівські селяни за посередництвом Банку, – 113,2 тис. дес. [390, с. 586–587].

Після початку Першої світової війни масштаби операцій Селянського поземельного банку значно скоротилися. З 1915 р. Селянський банк припинив

продажу своїх земель «з метою їх збереження до кінця війни». Продавати й купувати Банку дозволялося лише землі підданих Німеччини й Австро-Угорщини. Банк устиг у 1914 р. купити в Чернігівській губернії за 300 руб. лише одну маєтність площею 1 дес. [67, арк. 4, 44, 96; 160, с. 11]. У той же час у роки війни було знижено відсотки за позиками: для окремих селян – з 90 до 80 %, для товариств – з 85 до 70 % оціночної суми [339, с. 102]. У 1914 р. позичальниками Банку на Чернігівщині було куплено найбільше хуторів з усіх українських губерній – 316 (у Волинській – 297, у Полтавській – 155). З 963 відрубів, куплених в українських губерніях за сприянням Банку, у 1914 р. на Чернігівщину припало 490 (50,9 %), на Полтавщину – 264 (27,4 %) [67, арк. 73]. Наведені дані свідчать про те, що в 1914 р. аграрна реформа в Чернігівській губернії була в розпалі і її результати могли би бути успішнішими, якби не Перша світова війна й не викликані нею буремні події 1917 р. А так, спочатку в 1915 р. кількість заявок від селян на надання позик Селянським банком для купівлі землі порівняно з 1914 р. зменшилася в 4,5 рази, а порівняно з 1913 р. – у 7 разів [260, с. 8–9]. Почастішали випадки неповернення позик [70, арк. 1]. У 1917 р. декретом Тимчасового уряду було призупинено всі банківські операції Селянського банку, а вже декретом Радянської влади від 8 грудня 1918 р. Селянський поземельний банк було ліквідовано [370, с. 141].

Таким чином, Селянський поземельний банк на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи був важливою ланкою системи державного іпотечного кредиту. У 1906–1916 рр. ця фінансова установа брала активну участь у процесі перебудови земельних відносин у губернії. У період столипінських земельних перетворень Селянський банк відіграв значну роль у формуванні системи приватної земельної власності в Чернігівській губернії. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині за всіма видами банківських операцій була однією з найактивніших серед українських губерній. На превеликий жаль, ця гігантська робота так і не була завершена, однак безцінний досвід роботи Селянського поземельного банку, без сумніву, може бути використаний у галузі земельного переоблаштування сучасного села.

3.3. Переселенський рух

Переселенська політика була одним з важливих компонентів столипінських аграрних перетворень. Здійснюючи її в рамках земельної реформи, уряд прагнув, у першу чергу, знизити аграрне перенаселення і, як наслідок, зменшити соціальну напругу на селі, яка вже виливалася в селянські виступи на Чернігівщині на початку ХХ ст. «Щорічний приріст населення збільшує все більшу й більшу земельну тісноту й ділить земельні ділянки на дрібніші дачі, разом з тим усе більша частка з цього природного приросту населення не може забезпечити харчами своє існування», – так характеризувала ситуацію на селі «Черниговская земская неделя» [250, с. 5].

Чернігівська губернія за інтенсивністю переселенського руху в Сибір, на Далекий Схід і в Середню Азію наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була одним з безумовних лідерів по всій Російській імперії: якщо в 1887–1894 рр. у загальноросійському переселенському русі Чернігівщина за кількістю переселенців посідала дев'ятнадцяте місце, то до 1914 р. губернія вже перемістилася на третю позицію, поступаючись лише Курській і Полтавській губерніям [592, с. 65; 595, с. 20]. Масштабність переселень із Чернігівщини стає очевиднішою, якщо порівняти її з міграціями селянства центральних російських губерній: за 1896–1912 рр. з Московської губернії переселилося всього 410 осіб, а з Владимирської – 901 особа [247, с. 2].

Серед основних причин, які змушували селян Чернігівщини переселятися в інші регіони на рубежі ХІХ – ХХ ст. можна виокремити вже назване аграрне перенаселення, а також безземелля та малоземелля, ерозію ґрунтів, безробіття [51, арк. 8; 56, арк. 1–2; 527, с. 145]. Економіст О. Кауфман як причину переселення виділяв іще й кризу системи господарювання, яка штовхала до міграцій достатньо заможних господарів [20, арк. 22]. До вищевказаних чинників М. Якименко додав наявність значних вільних площ на території Росії й низьку якість надільних земель у деяких місцевостях, до яких можна віднести й кілька повітів Чернігівської губернії, зокрема: Чернігівський, Мглинський, Суразький, Новозибківський. Крім названих об'єктивних причин міграції

селянства, М. Якименко виділяє ще й тимчасові, такі як неврожаї, урядова політика, чутки про сприятливі умови життя на нових землях [595, с. 24–26].

Аграрні міграції розпочалися задовго до появи П. Столипіна на політичній арені. Переселення українців на інші території бере свій початок ще на рубежі XVIII–XIX ст., коли царський уряд переселяв на Кубань колишніх реєстрових козаків із Чернігівщини та Полтавщини. Однак до середини XIX ст. міграції українського населення були нечисленними й обмежувалися територією Європейської Росії [352, с. 27–29; 571, с. 35]. З 2 половини XIX ст. процес переселення чернігівських селян на малозаселені землі Російської імперії набуває аграрного характеру й стає масовим, що було безпосередньо пов'язано із загальним економічним і політичним становищем селянства після реформи 1861 р. Більшість українських переселенців становили вихідці з Чернігівської й Полтавської губерній [592, с. 68]. Уже в 70-х рр. XIX ст. чернігівське земство почало звертати увагу на самовільне переселення селян з північних повітів губернії [246, с. VII; 614, с. 172]. Звернення чернігівського земства до Комітету міністрів у 1881 р. з проханням дозволити селянам губернії вільно переселятися в східні губернії залишилося без задоволення [272, с. 44].

До 1890-х рр. царський уряд чинив серйозні перешкоди переселенському руху. Процес видачі дозволів на переселення було обставлено численними формальностями. Щоб одержати дозвіл на переселення, селянам необхідно було подолати значні бюрократичні перепони й пройти ретельні перевірки свого майнового становища [50, арк. 10; 55, арк. 1–3; 57, арк. 6, 31–33, 41–43, 48, 68, 90]. Чиновники повинні були визнати, що охочі переселитися знаходяться у «виключно тяжкому становищі» й переселення «може бути єдиним засобом покращення їх побуту». Тільки тоді селянам видавалося свідоцтво про те, що ними виконано всі поставлені урядом умови, їм дозволялося розпродувати майно й вирушати в дорогу [49, арк. 3; 52, арк. 3–8; 53, арк. 1, 10; 54, арк. 3].

У перші десятиліття після реформи 1861 р. основним колонізаційним регіоном для селян Чернігівщини був південь і південний схід Російської імперії, зокрема Новоросія, Дон, Кубань, Поволжя, Закавказзя, Південне

Приуралля (Оренбурзька й Уфимська губернії) [352, с. 30; 386, с. 105–106; 428, с. 30; 467, с. 140; 595, с. 30]. Однак уже до сер. 80-х рр. запас вільних земель у названих місцевостях вичерпався, внаслідок чого Міністерством внутрішніх справ було видано низку розпоряджень про припинення відведення переселенцям казенних земель у цих регіонах [49, арк. 16]. Головним об'єктом колонізації чернігівчан з 2 половини 80-х рр. стають східні регіони Росії – Казахстан і Середня Азія, а найбільше – Сибір і Далекий Схід [595, с. 19–20; 596, с. 95].

На початку ХХ ст. ставлення царизму до переселенської справи змінилося. Самодержавний уряд не лише припинив перешкоджати широкому переселенню селян на вільні землі, як це було наприкінці ХІХ ст., а навпаки, почав сприяти переміщенню селянства в східні губернії Росії. 6 червня 1904 р. було затверджено законопроект під назвою «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів». Цим законом з наступними змінами й доповненнями регулювалося переселення селян на Схід і в роки столипінської аграрної реформи [543, с. 162–164].

Через війну з Японією закон 6 червня 1904 р. не відразу вступив в силу. Лише 10 березня 1906 р. цар підписав указ, яким було введено в дію «Положення про застосування Закону 6 червня 1904 р.». Організація переселення була доручена землевпорядним комісіям, які, як уже зазначалося, почали створюватися в губерніях у 1906 р. [593, с. 32]. Видання царського указу про переселення дало могутній поштовх для міграцій чернігівських селян на Схід. Згідно із законодавством, ще до переселення від сім'ї чи групи сімей (партії) до місцевості майбутнього передбачуваного проживання необхідно було послати ходока, який би ознайомився з природними й побутовими умовами нового місця, вибрав і закріпив за своїми поручителями відповідну кількість ділянок з відведених для переселенців у даному році [82, арк. 152; 247, с. 18]. Тільки за 1906 р. селянам Чернігівської губернії було видано 9 131 «ходацьких» і 899 «прохідних» свідоцтв [41, арк. 22–40].

Згідно з даними земства за 1885–1906 рр. з Чернігівської губернії виселилося 137 228 душ, тобто ще до початку аграрної реформи чернігівські селяни становили близько п'яту частину всіх українських переселенців [151, с. 28]. Не можна оминати увагою й того факту, що частина переселенців, яка не облаштувалася з різних причин на нових місцях, повернулася назад на батьківщину [246, с. 48; 248, с. 7]. У додатку АШ подаємо кількість прямих і зворотних переселенців, які вирушали за Урал упродовж 1896–1906 рр. (до 1896 р. регулярний статистичний облік переселенців не вівся) [247, с. 1, 3, 33]. Дані додатку не дають підстав для виведення якихось закономірностей у кількості переселенців: інтенсивність переселенських рухів як у прямому, так і в зворотному напрямі носила хвилеподібний характер – зростання кількості мігрантів у 1896 р. й спад її до 1899 р., зростання в 1900 р. й спад до 1904 р., а потім знову зростання на початку аграрної реформи, тобто в 1906 р.

Отже, переселенський рух чернігівських селян мав досить значні масштаби ще до столипінських аграрних перетворень, початок яких пов'язують з виданням указу 9 листопада 1906 р. Аграрне перенаселення й малоземелля були головними причинами того, що за відтинок 1861–1906 рр. з Чернігівської губернії виселилося близько 150 тис. осіб [373, с. 210].

Столипінська аграрна реформа сприяла новому курсу уряду в галузі переселенської політики. Закріплюючи надільну землю в особисту приватну власність, селянин мав право її продати, а за виручені гроші міг купити більше землі на нових місцях [469, с. 52]. Крім того, шляхом переселення влада прагнула вирішити ще одну проблему – «позбавитися від небажаного елемента в селі» після подій 1905–1907 рр. [150, с. 14]. Циркуляром від 29 грудня 1906 р. голова ГУЗіЗ Б. Васильчиков наказував губернаторам «...усіма силами сприяти успішному просуванню переселенської справи» [593, с. 32]. Особливого сприяння переселенню землевпорядні комісії повинні були надавати в тому випадку, якщо «переселення частини малозабезпечених господарств явно пов'язане з покращенням землевпорядкування тих, хто залишається, оскільки полегшує таким чином розселення на хутори» [78, арк. 266].

Починаючи з 1907 р., переселення з Чернігівської губернії набрало вражаючих розмірів. ГУЗіЗ із початку 1907 р. розгорнуло активну пропагандистську діяльність, спрямовану на те, щоб інформувати населення про умови переселення й «попереджати охочих про всі складнощі даної справи» [83, арк. 12]. У перші роки аграрної реформи (1907–1908 рр.) переселенський рух чернігівського селянства досяг свого найвищого розмаху. Селяни засипали землевпорядні комісії заявами про переселення й просили посприяти їм у наданні допомоги від держави [86, арк. 1]. За перші півроку 1907 р. з Чернігівської губернії виїхало близько 48 тис. мешканців і регіон посів перше місце в усій Європейській Росії за кількістю переселенців [151, с. 11]. Занепокоєний масштабами переселенського руху на початку 1907 р., Б. Васильчиков у своєму циркулярі від 28 лютого 1907 р. звертав увагу землевпорядних комісій на «небезпеку штучного збудження переселенського руху з місцевостей, де така потреба не викликана життям». Заходи такого характеру, на переконання чиновника, «приводять лише до збитків і розорення окремих господарств» [84, арк. 29, 32]. Проте, кількість переселенців із Чернігівщини в Сибір і на Далекий Схід продовжувала зростати. Землевласник О. Свірщевський у листі до голови Чернігівської губернської землевпорядної комісії 25 червня 1908 р. писав: «Південно-Уссурійський край заселений виключно чернігівськими селянами» [107, арк. 114 зв.].

Активізації переселенського руху сприяли й неврожайні 1907–1908 рр., які поставили селян Чернігівщини, особливо її північних повітів, на межу голодної смерті. З Глухівського повіту кореспонденти в 1909 р. повідомляли: «Під впливом неврожаїв минулих років і важкої зими наш Глухівський повіт сильно потягнуло до переселенського руху й селяни щоденно беруть у облогу волосні правління й землевпорядні комісії з клопотаннями про видачу ходацьких свідоцтв» [192, с. 192]. Земський начальник 4-ї ділянки Новгород-Сіверського повіту М. Голіцин клопотав перед чернігівським губернатором про надання дозволу на переселення в Сибір селянам с. Стахорщина, мотивуючи це тим, що для них це спосіб виживання, якого селяни «жадають і вбачають у ньому

єдиний вихід зі свого безвихідного становища... Якщо не пустити їх, то це загрожує набагато гіршим...» [44, арк. 3 зв.–4].

Агент з переселення В. Косменко-Загорський, повернувшись у 1909 р. з поїздки по Чернігівській губернії, зазначав, що на шляху від Унечі до Гомеля не було майже жодної станції, де б не сідали в поїзд 2–3 сім'ї переселенців, які їхали з усім своїм майном у Сибір за дорогим тарифом, без заздальгідь наміченого місця. Усі в один голос стверджували, що вдома життя нема, що гірше в Сибіру не буде, що слізно просили землевпорядну комісію за неможливості надання ділянок у Сибіру дати хоча б дешевий проїзд, але всім було відмовлено й у цьому. Об'їхавши майже всі головні пункти відправлення переселенців у Чернігівській губернії, агент дійшов висновку, що переселенців, які б їхали на заздальгідь зараховані землі, майже не було [200, с. 91, 94].

ГУЗіЗ наполегливо зверталось до землевпорядних комісій з проханням роз'яснювати селянам необхідність «дотримання крайньої обережності при переселенні до Сибіру» та про можливість «небезпечних наслідків відправки туди з сім'ями без попереднього зарахування землі». Прибувши до Сибіру, потім такі самовільні переселенці засипали повітові землевпорядні комісії проханнями про висилку їм переселенського свідоцтва, однак одержували відмову, оскільки розпорядженням губернатора М. Родіонова земським начальникам і землевпорядним комісіям було суворо заборонено висилати в Сибір прохідні свідоцтва [78, арк. 258–258 зв.; 89, арк. 115]. Самовольці могли оселятися й у місцевих жителів, однак за таку послугу місцеві жителі вимагали внести сільській громаді 100–300 руб., яких у переселенців часто не було. Фактично такі дії означали купівлю землі в місцевої громади, хоч юридично земля вважалася державною власністю й продажу не підлягала [555, с. 113–114]. Селяни с. Татарівка Ніжинського повіту Макар і Яким Левченки, які самовільно виїхали до Сибіру, повідомляли земському начальнику, що «зарахуватися без ходацького свідоцтва можна лише до поселення старожилів, але для цього потрібно сплатити товариству не менше 100, а то й 150 руб. за кожную особу чоловічої статі, однак такими засобами ми не володіємо» [95,

арк. 110]. Проблема самовільних переселенців із Чернігівщини залишалася актуальною в усі роки столипінської аграрної реформи.

Селянськими переселенськими проблемами користувалися шахраї, які своїми солодкими обіцянками в сприянні переселенню видурювали в селян гроші й потім зникали [254, с. 4]. Шахраї використовували недовіру селян до влади й на місцях поселення, виманюючи в переселенців гроші за сприяння в облаштуванні на нових місцях [201, с. 1]. Траплялися й нечесні на руки ходоки, які користувалися довірою селян для поїздки на Схід у власних справах. Уже згадуваний агент з переселення В. Косменко-Загорський попереджав селян про пильність при відрядженні в Сибір ходоків, бо за його словами «трапляється так, що їде ходок у Сибір, набирає довірительів, проте ні оглядати ділянки, ні переселятися він і не збирається, він їде на заробітки й усю комедію з переселенням чинить для того, щоб одержати гроші» [82, арк. 24].

У справі селянських переселень допомогу землевпорядним комісіям надавало земство. У 1908 р. було створено обласну земську Південноросійську переселенську організацію (ПРПО), яка повинна була впорядкувати переселенський рух з українських губерній [248, с. 4]. До неї входили представники Чернігівського, Полтавського, Катеринославського, Харківського, Херсонського й Київського земств [593, с. 40]. Первинною метою цієї організації було спрямування діяльності земства виключно на ходоків; що ж стосується формування ходацьких партій, видачі їм документів – усе це залишилося у віданні землевпорядних комісій попри клопотання багатьох земств [247, с. 5]. У зв'язку з тим, що на губернії, які входили до ПРПО, припадало близько 30 % всієї маси загальноросійського переселенського руху, Переселенське управління щороку надавало останній третину земельних ділянок (долей) [593, с. 40–41]. Долею називали земельний наділ на одну чоловічу душу. Передбачалося, що він буде розміром 10–15 дес., однак насправді був меншим [591, с. 43]. Чернігівській губернії з цієї кількості дісталось в 1908 р. 12 090 долей, а в 1909 р. – 15 641 доля, охочих же до переселення було набагато більше, що й сприяло стихійному переселенню [78,

арк. 226; 89, арк. 76]. Більша частина виділених чернігівцям ділянок знаходилася в Томській губернії, Тургайсько-Уральському й Акмолинському районах, тобто переважно в степових регіонах. Чернігівці ж, як корінні жителі лісостепу, важко пристосовувалися до життя в практично голому степу, з приводу чого старший агент з переселення в Акмолинській області 16 квітня 1909 р. писав у Чернігівську губернську управу: «Атбасарський повіт є повністю степовим, ... повіт може бути успішно колонізований вихідцями з степових місцевостей, якими є губернії: Херсонська, Катеринославська й частково Полтавська, Харківська, Воронежська. Навряд чи можливо чекати успіху від ходацтва сюди чернігівців». Ніжинська землевпорядна комісія повідомляла губернську земську управу, що «для переселенців з Ніжинського повіту необхідні переселенські ділянки переважно лісостепові й меншою мірою степові» [89, арк. 10, 76, 80]. На з'їзді уповноважених ПРПО, який відбувся 7 листопада 1909 р. в Полтаві, було одноголосно вирішено, що «при розподілі фонду переважне право на лісостепові ділянки повинне належати Чернігівській губернії, потребам якої вони відповідають» [313, с. 74, 78].

Посилене переселення з Чернігівщини в 1907–1908 рр. відбивалося на багатьох сторонах економічного життя губернії. Під впливом міграцій населення змінювалися темпи земельної мобілізації, ціни на землю, скорочувалася пропозиція праці [246, с. 1]. Із Суразького повіту за 1906–1908 рр. виселилося близько 20 тис. осіб, які вивезли з собою в Азіатську Росію готівкових грошей і майна не менше ніж на 2 млн. руб. – по 70 руб. грошима й по 25 руб. майном на кожного переселенця. Одночасно ці переселенці звільнили в повіті 10–15 тис. дес. землі [222, с. 98]. Бажаючи швидше переселитися, переселенці продавали свої землі майже вдвічі дешевше звичайної ціни. Найбільше зниження спостерігалось в північних повітах губернії, де ґрунти були малородючі, а селянські наділи більшими [208, с. 12]. У доповіді голови Чернігівських губернських земських зборів М. Савицького на черговій сесії в 1909 р. констатувалося, що переселенці «зазнають значних втрат, оскільки ліквідувати землі та інше майно доводиться переважно не за

звичайними ринковими цінами, а за цінами значно нижчими... На цьому ґрунті створюється експлуатація малозабезпечених небагатьма заможними їх односельцями» [89, арк. 224, 248–248 зв.].

Як уже зазначалося, 1907–1908 рр. були найнасиченішими в плані переселення з Чернігівської губернії. Пік переселення з Чернігівщини припав на 1908 р., коли за даними губернської земської управи з губернії виселилося 7 004 сім'ї, які налічували 47 027 душ [89, арк. 221] (за даними Челябінського й Сизранського переселенських пунктів відповідно 7 181 сім'я й 45 818 душ [247, с. 9], за даними ПРПО – 47 680 душ обох статей [391, с. 24]). На засіданні Чернігівської губернської управи 3 вересня 1909 р. зазначалося, що «переселенський рух із Чернігівської губернії, зростаючи з кожним роком, досяг нині величезних розмірів... За щорічного приросту сільського населення в 53 300 душ майже весь щорічний приріст сільського населення виселяється з губернії» [89, арк. 221]. З 1909 р. переселенський рух пішов на спад, хоч і залишався ще досить значним. Уже з весни 1910 р. з повітових землевпорядних комісій усе частіше починають надходити повідомлення не про брак земельних ділянок у Сибіру, а про їх невикористання [94, арк. 66; 95, арк. 55].

Абсолютні й відносні розміри переселення з Чернігівської губернії в 1906–1912 рр. ілюструє додаток АЩ [391, с. 24–25]. Як свідчать дані додатку, переселенський рух, досягнувши найбільшої висоти в 1907–1908 рр., у наступні роки почав слабшати. Серед повітів у 1906–1908 рр. за кількістю переселенців беззаперечним лідером був Суразький, а аутсайдером за цим показником – Кролевецький повіт. За 1909–1912 рр. з Чернігівської губернії переселилося 54 413 душ обох статей, тобто на 47,3 % менше, ніж за 1906–1908 рр., коли переселилося 103 209 душ. Найбільше в ці роки виселилося з Суразького, найменше – з Козелецького повітів [391, с. 24–25]. У 1912 р. покинули батьківщину лише 643 сім'ї (3 704 душ), що становило 38,6 % від 1906 р., тобто від року початку столипінської аграрної реформи. У 1913–1914 рр. переселенський рух із Чернігівщини знову активізувався, хоч і не досяг попередніх масштабів: у 1913 р. виїхало 6 029 осіб, у 1914 р. – 8 014 осіб. [309,

с. 7; 310, с. 14]. З початком війни організоване переселення чернігівських селян припиняється. «Через утруднення пересування й скорочення кредитів, ходацтво й переселення призупинені» – повідомляла в повіті 4 жовтня 1914 р. губернська землевпорядна комісія [104, арк. 460]. Охочим до переселення пропонувалося відкласти цю справу до «сприятливішого часу, коли можна буде гарантувати правильність пересування й допомогу в місцях поселення» [130, с. 10]. Виїжджати з губернії й видавати прохідні свідоцтва дозволяли лише тим селянам, які ще раніше зарахували за собою ділянки [101, арк. 47].

За нашими підрахунками в 1906–1914 рр. Чернігівську губернію покинуло 171 665 чол. [309, с. 7; 310, с. 14; 391, с. 24–25]. За цей же відтинок часу на Далекий Схід з Чернігівщини виїхало 42 993 особи обох статей (близько 24 % від усіх чернігівських переселенців). З них у Примор'я прибуло 36 147 осіб, а до Амурської області – 6 846 осіб [427, с. 69]. До Сибіру в цей час переселилося близько 100 тис. осіб (58 %), до Степового краю (Південний Сибір і Казахстан) – 23 тис. осіб (14 %), до європейських губерній – 4 тис. осіб (2,5 %) і в Середню Азію – 2 тис. осіб (1,5 %) [391, с. 30–31]. Якщо додати до вищеназваної кількості переселенців ще 1 008 душ, які виселилися з Чернігівщини в 1915 р. [311, с. 13], то одержуємо загальну кількість чернігівців, які виїхали з регіону за роки столипінської аграрної реформи – 172 673 особи. Навіть якщо врахувати те, що частина переселенців повернулася на батьківщину (від 15 до 16 тис. осіб), то все таки приблизно 155–156 тис. чернігівців у період столипінської аграрної реформи знайшли в східних регіонах Росії свою другу батьківщину [375, с. 69].

Динаміку переселенського руху чернігівських селян до Сибіру та на Далекий Схід у роки столипінської аграрної реформи (1906–1915 рр.) можна простежити на графіку, уміщеному в додатку АЮ [309, с. 7; 310, с. 14; 311, с. 13; 391, с. 24–25]. Якщо врахувати, що населення Чернігівської губернії на 1 січня 1915 р. за даними Центрального статистичного комітету становило 3 149 тис. душ, то виходить, що з Чернігівщини за 1906–1914 рр. виселилося близько 5,45 % населення [311, с. 47].

Як уже зазначалося, головною причиною масового виселення чернігівських селян з губернії було малоземелля. Якими ж земельними ділянками володіли чернігівські переселенці на батьківщині до виселення? Із Чернігівщини в далеку дорогу вирушали саме малоземельні й безземельні селяни, адже, володіючи лише 1–5 дес. землі, селянське господарство було позбавлене шансу на безбідне існування родини. Зазначимо також, що ділянки в 3–5 дес. до переселення мали виселенці з північних повітів з малородючими ґрунтами, а переселенці з центральних і південних повітів не мали й того [247, с. 27].

Найпоширеніші серед чернігівців райони виселення (за даними ПРПО) подаємо в додатку АЯ [391, с. 30–31]. Як свідчить додаток, найпопулярнішим регіоном у чернігівських переселенців у 1906–1912 рр. була Томська губернія. Туди найбільше виїхало мешканців Новозибківського повіту (48 %), а найменше – Чернігівського (22,4 %). У Примор'я переселилося найбільше з Чернігівського повіту (41,7 %), а найменше – з Новгород-Сіверського (2,9 %). Акмолинську область найбільше вподобали в Конотопському (31,8 %), а найменше – у Новозибківському (0,2 %) повітах. Єнісейську область для переселення найбільше з усіх повітів облюбували новгород-сіверці (18,2 %) й глухівці (17,4 %), а Тобольську – мглинчани (23,7 %). Суразці відправлялися переважно в Примор'я (34,7 %), а ніжинці (30 %) і козельчани (31 %) – в Акмолинську область.

Після 1910 р. потік чернігівських переселенців у Сибір та Степовий край різко знизився. З 1911 р. було скасоване організоване й відновлене «вільне» ходацтво [248, с. 3]. У 1912 р. Чернігівська губернія за кількістю зарахованих за переселенцями ділянок – 2 554 опустилася на 7-е місце серед українських губерній. На перше місце за цим показником піднялася Херсонщина – 12 415 ділянок [302, с. 7; 450, с. 40]. Причинами зміни вектора еміграції чернігівських селян були останні неврожайні роки в сибірських регіонах. Представники ПРПО в кінці 1913 р. провели нараду в Чернігові, на якій було констатовано утворення в сибірських губерніях великої кількості жебраків-переселенців з українських губерній. В одній Томській губернії таких було

200 тис. чол. «Нині помітне повне розчарування в «сибірському щасті», – писав часопис «Селянин» у 1914 році [251, с. 93]. Зменшилося й фінансування переселення: у 1912 р. чернігівському земству на нього було виділено 16 339 руб., що було на 1 381 руб. менше порівняно з 1911 р. [302, с. 8].

У 1913–1914 рр. відбувається нова хвиля зростання кількості переселенців із Чернігівщини. Важливим чинником, який сприяв новому підйому переселенського руху селян губернії, було затвердження нового «Положення про порядок переселення за Урал» від 12 липня 1912 р., яким було знято всі урядові обмеження для переселенців і ходоків [342, с. 92]. Газета «Черниговская земская неделя», характеризуючи ситуацію з переселенням у розпалі аграрної реформи, у 1913 р. писала: «Приріст населення обганяє також і фабричну та заводську промисловість, яка розвивається, а поряд із цим наше сільське господарство, що перебудовується на нових засадах (на засадах інтенсифікації), не може забезпечити продуктивного застосування праці для всього приросту населення» [250, с. 5]. Як результат цього процесу, часопис «Селянин» у 1914 р. констатував, що «втеча з села починає набувати епідемічного характеру», хоча на той час вільних придатних для успішного землеробства ділянок у Сибіру практично вже не залишилося [251, с. 92]. Через засоби масової інформації до відома чернігівських селян доводилося, що «в Амурському районі весь рекомендований фонд цілком зайнятий ходоками. У такому ж становищі Тобольська й Семиріченська області... З кожним роком все менше й менше залишається гарних земель, усе важче робити вибір» [243, с. 8].

В умовах, що склалися в 1914 р., напрям переселення чернігівських селян змінюється. Замість Сибіру й Далекого Сходу чернігівці починають мігрувати в регіони Європейської Росії – Поволжя, Урал, Північний Кавказ, Ковенську й Курляндську губернії, а з ближчих регіонів – у Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Волинську, Воронежську, Орловську, Курську губернії. Охочих переселитися було так багато, що в землевпорядних комісіях для ходоків і переселенців не вистачало бланків свідоцтв [104, арк. 1, 3, 8, 19–20, 42–47]. «Зневірившись у зауральських землях, селяни стали шукати інших земель.

Переселенський потік почав змінювати напрямок: замість Сибіру й Середньої Азії він спрямувався в різні райони Росії й за кордон... За Америкою починає закріплюватися в наших селян найпрекрасніша репутація, вони вважають її країною заробітків і гарного життя для всіх, хто вміє й може працювати», – повідомляв кореспондент часопису «Селянин» з Новозибкова, звідки в той час вирушало за кордон найбільше заробітчачан [143, с. 17, 19].

На південь Росії, а також у Польщу й Америку артілі заробітчачан з Новозибківського й Суразького повітів почали регулярно вирушати ще в кінці XIX ст. «Суразці завжди славилися як першопрохідці нових переселенських шляхів. Вони першими діставалися найвіддаленіших областей Росії й, зрештою, останнім часом навіть проклали шлях чернігівців до Америки. Однак у Америку суразці не переселяються, а лише йдуть на заробітки й повертаються звідти за першого зручного випадку, – так характеризувала мігрантів із Суразького повіту «Черниговская земская неделя» [187, с. 9].

Масовий відхід чернігівських селян на заробітки в Північну Америку став помітним одночасно з початком столипінської аграрної реформи, тобто з 1907 р. Губернськими лідерами з міграцій до Америки були Суразький і Новозибківський повіти. Приваблювали чернігівських селян на далекій чужині набагато вищі, ніж на батьківщині, заробітки. «Проживши в Америці 2–3 роки, суражець, як правило, привозить на батьківщину в середньому 500–800 руб. чистої готівки. Високий американський заробіток пов'язаний з тяжкою каторжною працею на шахтах і ливарних заводах», – писала «Черниговская земская неделя» [227, с. 3]. Заробітчачани фінансово підтримували родичів на батьківщині. «Біля поштових контор можна бачити майже кожного дня натовпи сільських жінок і літніх людей, які прибувають з різних сіл за одержанням грошових переказів від «американців», – писала газета «Черниговское слово» в 1914 р. [254, с. 4].

Представником земства А. Мухіним на загальних губернських зборах 23 жовтня 1912 р. було зроблено доповідь про відхожі промисли селян із Суразького й Новозибківського повітів до Америки. Із цих повітів щорічно за

океан відправлялося близько 10 % населення, переважно чоловіки 20–30 років. У деяких селах названих повітів частка відхідників досягала 50 %. Причиною відходу було названо можливість заробити в середньому на 300 руб. більше, ніж у Росії. «Ідуть у чорнороби, на шахти, на металургійні заводи. Плата більша, ніж у нас, але й праця каторжна – до 14 годин на добу. Наші робітники потрапляють лише на такі роботи, на які охочих зовсім немає. Лише незначна частина залишається в Америці назавжди. Більшість повертається додому, пробувши в середньому на заробітках лише півтора року», – зазначав А. Мухін. Як результат таких заморських заробітків, представник земства називав те, що «до 40 років людина «спрацьовується», а спричинило такий стан справ те, що існує «глибока невідповідність між багатствами нашої природи й можливістю їх використання» [288, с. 641–643].

Незважаючи на тяжкі умови праці на чужині, з 1912 р. відхід чернігівців на американський континент з вищеназваних повітів, порівняно з минулими роками, активізувався ще більше. Розширилася й географія місць відходництва: до Сполучених Штатів додалася й Південна Америка. За 1912 р. із Чернігівської губернії на американський континент вирушило 1,8 тис. осіб. За даними пароплавних контор до Америки за цей рік прибуло 2 тис. чернігівців. У 1913 р. тільки з Новозибківського повіту з весни по осінь вирушило до Сполучених Штатів, Канади, Аргентини, Бразилії близько 1,5 тис. осіб. Точну кількість закордонних заробітчан визначити було неможливо, оскільки більшість з них перетинала кордон «агентом», тобто без відповідних документів і відома влади [143, с. 19].

З 1912 р. мігранти з Чернігівщини для досягнення Америки все частіше обирали шлях через Сибір і Владивосток, звідки вони вирушали до Канади чи Каліфорнії. Цей шлях уперше освоїли переселенці з Козелецького повіту, які не облаштувалися в Сибіру. Починаючи з 1913 р., частина чернігівських селян брала «тариф» для переселення в Сибір, уже напевно маючи намір дістатися до Сан-Франциско. У цьому році кількість селян, які вирушили в Америку з Чернігівщини, перевищила 2 тис. осіб і практично зрівнялася з кількістю

переселенців до Сибіру. При цьому, як повідомляла «Черниговская земская неделя» у 1913 р., «відхід до Сибіру поступово знижується, а до Америки зростає» [227, с. 3].

Хоча заробітки на чужому континенті й були високими, проте не для всіх чернігівських заробітчач Америка ставала «країною грошей і щастя». За поданням Міністерства внутрішніх справ чернігівський губернатор звертався до місцевих землевпорядних чиновників з вимогою переконувати населення сліпо не довіряти вербувальникам, які насправді виявлялися звичайними шахраями. Таке звернення з'явилося після того, як кілька партій селян, що вирушили до Уругваю на обіцяні агентами ділянки землі, згодом стали наймитами на плантаціях місцевих поміщиків [168, с. 2]. «Вирушивши звідси в Америку, замість грошей такі заробітчачи присилають додому листи, сповнені скаргами на долю... Особливо це трапляється з тими недосвідченими емігрантами, які всьому повірили, у Бразилії й Аргентині з їх важким кліматом і нечесними підприємцями», – так писала газета «Черниговское слово» про заокеанських заробітчач у 1914 р. [254, с. 4]. Після 1914 р. виїзд чернігівських селян на американський континент, як і переселенський рух взагалі, пішов на спад і до 1916 р. він практично зійшов нанівець. Причиною була криза економіки Сполучених Штатів. Закордонний вектор для заробітків почав звертати в бік ще однієї далекої країни – Персії, проте такої популярності, яку мала Америка, у чернігівських заробітчач ця країна не здобула [243, с. 8].

Отже, ми бачимо, що в роки столипінської аграрної реформи міграції чернігівських селян не обмежувалися лише євразійським континентом. Особливістю міграцій чернігівських селян за океан було те, що вихідці з Чернігівської губернії вирушали туди не на постійне проживання, а на сезонні заробітки, і переважна їх більшість через певний час поверталася додому. За нашими приблизними підрахунками (а точну кількість заробітчач підрахувати неможливо, зважаючи на вищевикладені обставини) за роки здійснення столипінських аграрних перетворень через працю на американському континенті пройшли близько 15 тис. наших земляків. Більшу частину

чернігівських «американців» становили вихідці з двох північних повітів – Суразького й Новозибківського. Вони віддавали своє здоров'я, а дехто й життя, за майбутнє процвітання чужої землі, не маючи змоги на батьківщині знайти застосування своїм силам і здібностям [372, с. 107].

У роки столипінської аграрної реформи відбувався й зворотній рух селян. У 1907 р. представник Сосницького земства, який супроводжував ходоків в Уральську область, у канцелярії управління Тургайсько-Уральського переселенського району зустрів сім'ю переселенців, які поверталися на Чернігівщину з Актюбінського повіту, тягнучи з собою дітей, коня й корову. Причину свого повернення вони пояснили несприятливими кліматичними умовами, нестачею води, відсутністю додаткових заробітків. На ділянці, де вони оселилися, увесь врожай пшениці був повністю випалений спекою, а звести будинок взагалі не вдалося, оскільки за їх словами «солончак не взяла копаниця» [272, с. 72].

Більшість зворотних переселенців із Чернігівщини (82,4 %) пробули в Сибіру менше року, основна маса їх повернулася із степових районів, де вони або не знайшли вільних земельних ділянок, придатних для землеробства (41,1 %), або так і не змогли пристосуватися до відмінних від чернігівських кліматичних умов (22,3 %). Ще 24,8 % чернігівців для облаштування життя на новому місці не вистачило тих матеріальних засобів, які вони виручили від продажу майна на батьківщині [246, с. 44, 47–48]. Член губернської земської управи П. Калиновський, який обстежував матеріальний стан чернігівських переселенців, зазначав, що з 140 сімей «сильними й практичними» виявилися 30–35, близько 50 були більш-менш забезпеченими, а інші – «елемент зовсім безнадійний, так звані «поверненці». Деякі із сімей виїжджали по 2–3 рази, одержували допомогу й знову поверталися розореними [150, с. 15]. Важливим чинником, який сприяв зворотному переселенню, була вкрай погана поінформованість частини селян про умови життя на чужині, хоча землевпорядні комісії докладали всіх зусиль, щоб запобігти такому невігластву й самовільному переселенню. «Наші суціль і поряд темні селяни, які майже

нічого не читають, усі відомості про Сибірські та інші землі, про умови життя на них черпають від переселенців (переважно з листів від них) і з розповідей тих своїх земляків, які побували за Уралом і нічого не встигли добре розглянути», – писав журнал «Селянин» [143, с. 16]. За даними земської статистики, з тих селян, які для одержання інформації про місця переселення користувались чутками, додому потім повернулися 71,3 % [246, с. 48]. Найменше поверталось тих переселенців, які їхали за «прийомними приговорами» або за запрошеннями родичів, тобто у вже населені місця (2,7 % від загальної кількості переселенців цієї категорії). Наймасовіше ж поверталися самовільні переселенці (12,6 %) [247, с. 45].

Кількість зворотних переселенців Чернігівської губернії по повітах у 1906–1911 рр. за даними Челябінського й Сизраньського переселенських пунктів показана в додатку БА [246, с. 188–189] й додатку ББ [247, с. 60, 66]. Дані таблиць, вміщених у додатках, показують, що в 1907–1911 рр. кількість селян Чернігівщини, які поверталися на батьківщину, постійно зростала, що було пов'язано зі значною кількістю переселенців у перші роки аграрної реформи.

Динаміку зворотного переселення чернігівських селян із Сибіру та Далекого Сходу в 1906–1915 рр. можна простежити на графіку додатку БВ [246, с. 188–189; 247, с. 60, 66; 309, с. 7; 310, с. 14; 311, с. 13]. Пік зворотного переселення чернігівських селян припав на 1911 р., а потім кількість «поверненців» різко знижується. Наявність зворотних переселенців (на Чернігівщині – 8,7 % за роки реформи) можна пояснити несприятливими кліматичними умовами, епідеміями, неусвідомленням селянами складнощів процесу, невмінням переселенцями налагодити власне господарство. Не останню роль відігравали й самовільні переселення, спричинені недовірою селян до влади, а також транспортні й інформаційні проблеми, нестача коштів у переселенців, недостатня державна підтримка переселенців на новому місці [464, с. 375–376]. Проте, якщо врахувати, що уряд заохочував до переселення не економічно слабкі, а середні за рівнем розвитку господарства, то повернення назад лише дванадцятої частки переселенців із Чернігівщини можна назвати

безсумнівним успіхом реформаторів. По імперії цей показник становив у середньому близько 17 %, частка «поверненців» у більшості українських губерній також перевищувала чернігівську: на Полтавщину за роки реформи повернулося 9,9 % переселенців, Київщину – 10,6 %, Харківщину – 12,5 %, Херсонщину – 20,4 % [507, с. 45; 532, с. 5]

Освоєння чернігівцями нових незнайомих доти територій проходило в дуже складних умовах. Зазвичай, переселенці на новому місці одержували 15 дес. землі, з них родючої було 8–12 дес. Сім'я селянина залишалася в найближчому до ділянки населеному пункті, а він разом з дорослими й сильними членами сім'ї виїжджав на ділянку для облаштування [202, с. 2]. За даними обстеження, проведеного серед переселенців Томської губернії в 1911–1912 рр., річний прибуток селянської сім'ї, що засівала до 3 дес. землі, складав приблизно 216–220 руб. У той же час щорічні витрати дорівнювали 265–270 руб. [591, с. 47]. Інспектор сільського господарства К. Тархов у виступі на засіданні чернігівської губернської економічної ради 12 грудня 1908 р. зазначав: «Звертаю увагу на те, що переселенці з Чернігівської губернії бідують, у той час як інші – багатіють» [150, с. 14]. Агент з переселення В. Косменко-Загорський, даючи настанови переселенцям з Чернігівщини на Далекий Схід, у 1909 р. повідомляв: «У Приморській області переселенцю облаштуватися можна, хоча зразу й буде нелегко. Потрібно мати по приїзду на місце не менше 300 руб. Добре, якщо в сім'ї є 2–3 робітники й хоча б один знав якесь ремесло. Важко буде тільки перші 2–3 роки. Хіба що Борзенці й Конотопці та ще дехто не знайдуть тут для себе підходящого місця: вони звикли до степу і з роботою в лісі зовсім незнайомі» [82, арк. 26 зв.].

Однак, попри труднощі й зворотнє переселення, силами рядових чернігівців раніше неосвоєні території поступово набували цивілізованого вигляду. Чернігівський журнал «Селянин» у 1910 р. так описував становище переселенців на Далекому Сході, де були переважно вихідці з Чернігівської губернії: «Тяжко переселенцю пристосуватися до важких умов життя на Далекому Сході. Тим не менше, робота просувається. Нестаток жене туди

людей і завдяки їх наполегливій праці серед пустельної тайги чи на краю мокрої низини виникають поселення й приваблюють нових і нових поселенців» [211, с. 437]. А ось як кореспондент описував у 1911 р. життя в поселенні на Далекому Сході, заснованому вихідцями з с. Олишівка Козелецького повіту: «Маленький хутірець у Приморській області, початок якому поклали 20 років тому перші олишівці-піонери, швидко розрісся в досить багатолюдне село, нанесене на карту під назвою Нової Олишівки. Між молодою колонією і її «метрополією» встановилися постійні зв'язки. «Метрополія» й колонія обмінюються не лише листами, а часто й продуктами». Олишівці разом зі звичаями, піснями, говіркою й прислів'ями перенесли на нове місце проживання також і ткацький та шкіряний промисли. Чернігівці започаткували на Далекому Сході вирощування тютюну та квасолі [238, с. 233–234].

У підсумку вже за перші три роки реформи, переборюючи всі труднощі, тільки на Далекому Сході чернігівцями було утворено близько 200 населених пунктів з 12 тис. житлових будинків і 10 тис. дес. обробленої землі [240, с. 438]. У Сибіру за ці роки виникло загалом 447 переселенських селищ, близько половини з яких були засновані вихідцями з Чернігівської губернії [591, с. 42].

Таким чином, переселенська політика царизму в роки столипінської аграрної реформи була спрямована на вирішення проблеми перенаселення й малоземелля та на зниження соціальної напруги в сільській місцевості після революційних подій 1905–1906 рр. Здійснюючи переселенську політику, царський уряд прагнув уникнути небезпечної повальної пролетаризації села, яка в умовах малоземелля й зростаючого швидкими темпами населення була неминучою. І хоча проблема перенаселення для Чернігівщини остаточно вирішена не була (темпи приросту населення випереджали темпи переселення), переселенську політику царизму в Чернігівській губернії, на відміну від приватизації та землевпорядкування, можна вважати успішною: частка чернігівців-«поверненців» за всі роки столипінської аграрної реформи була найменшою серед усіх українських губерній.

3.4. Кооперативний рух

Селянське господарство, потрапивши на зламі століть у вир капіталістичних відносин, віч-на-віч зіткнулося з ринковими проблемами. Діючи розрізнено, окремому домогосподарству було важко виживати в умовах конкуренції. Виходом із складного становища був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток ринкових відносин на селі.

Вихід селян з общини в роки столипінської аграрної реформи сприяв докорінному оновленню соціально-економічних відносин на підвалинах приватної власності [473, с. 13]. «Кооперація не лише стикається з матеріальною стороною життя, вона руйнує побут, старі звички, такі як лежати на боці й говорити: «Моя хата з краю – нічого не знаю», – наводив слова одного з керівників споживчого кооперативу губернський часопис «Селянин» [281, с. 47]. Тому не дивно, що період особливо бурхливого зростання кооперації в Україні й на Чернігівщині співпав з роками здійснення столипінських аграрних перетворень. За темпами свого розвитку кооперація Росії в 1906–1917 рр. обійшла навіть розвинуті європейські країни [551, с. 263–265]. Враховуючи значення кооперації в житті тогочасного села, необхідно окремо зупинитися на характері організації й діяльності різних видів кооперативів у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи.

У загальному розумінні кооперацією називають добровільне об'єднання власності та праці для досягнення спільних цілей господарської діяльності [399, с. 75]. Кооперативи не усупільнювали основні засоби виробництва селянських господарств, як це було потім у радянських колгоспах, а сприяли їх зміцненню в руках індивідуальних власників. «Ненормальні умови життя селянина, які перешкоджають його кращому економічному майбутньому, можна усунути, якщо в руках селянина будуть: знання, дешевий кредит і добре розвинута посередницька діяльність кооперативів... Кооперація – це, можливо, навіть найважливіший якір порятунку нашого падаючого сільського господарства», – писала газета «Черниговская земская неделя» [325, с. 7].

Не слід однак вважати, що початок розвитку кооперативного руху на Чернігівщині поклали столипінські реформи. Зокрема, споживчі товариства, що об'єднували масових споживачів для спільної закупівлі товарів широкого вжитку, почали з'являтися в Чернігівській губернії ще наприкінці ХІХ ст. У 1907 р., тобто на початку столипінських аграрних перетворень, на Чернігівщині було вже 78 споживчих кооперативів. Найбільше їх нараховувалося в Глухівському, Кролевецькому, Борзнянському повітах [232, с. 29–30].

Початок столипінських перетворень на селі викликав нову хвилю кооперативного руху на Чернігівщині, який був покликаний значною мірою компенсувати негаразди повсякденного життя за рахунок першочергового обслуговування пайовиків товарами, знаряддями, кредитами, а також наданням допомоги при збуті виробленої продукції. Уже на початок 1913 р., тобто в розпал реалізації столипінської аграрної реформи, кількість споживчих кооперативів у регіоні досягла 198 (7 845 пайовиків). Тоді за цим показником Чернігівська губернія з-поміж інших українських губерній посідала четверте місце, поступаючись Київській, Подільській і Полтавській та восьме місце серед губерній Російської імперії. Найбільше споживчих товариств у 1913 р. було в Козелецькому (29), Борзнянському (26), Сосницькому (23) повітах. У Мглинському й Новгород-Сіверському повітах таких товариств у 1913 р. не було взагалі [142, с. 686; 519, с. 33; 520, с. 590]. Середнє сільське споживче товариство губернії в 1913 р. мало близько 75 членів, пайового капіталу близько 1 303 руб., фінансовий оборот у 12 100 руб., середній розмір прибутку 136 руб. або 7,1 руб. на одного члена товариства [149, с. 14]. До 1916 р. споживчих товариств на Чернігівщині було вже близько 450. Таким чином, за роки столипінської аграрної реформи, кількість цих кооперативів на Чернігівщині зросла в 5,7 разів, що свідчило про значний розвиток споживчого кооперативного руху в період реформи (на Полтавщині споживчих товариств у 1917 р. було 673, на Харківщині – 350) [515, с. 16–18].

Варто відзначити, що діяльність сільських споживчих товариств у губернії була неоднаковою. У Козелецькому повіті одним з найуспішніших було

Вороньківське споживче товариство. Засноване в 1911 р. кількома десятками пайовиків, до середини 1913 р. товариство вже налічувало 160 членів, а торговий обіг становив 13 515 руб. Товариство мало магазини з бакалійними й мануфактурними відділами, а також відпускало селянам товари в кредит [137, с. 10]. Найбільшим же споживчим кооперативом у губернії в роки столипінської аграрної реформи було Конотопське споживче товариство, в якому на 1 січня 1916 р. було 1 616 пайовиків. Його пайовий капітал становив 67 649 руб., а чистий прибуток складав 25 688 руб. Товариство мало капітально обладнані цегляні магазини, склади, контору й великий двір. Кооператив виплачував дивіденди на капітал [267, с. 8–9].

Поряд з успішними кооперативами були й відверті невдахи. Кореспондент «Черниговской земской недели», згадуючи споживче товариство в с. Лихачів Козелецького повіту, писав, що «товариство споживачів, засноване в 1911 р., за порівняно короткий термін здобуло більше ніж на 300 руб. боргових зобов'язань» [300, с. 9]. Важливість кооперації для покращення добробуту селян розуміла й частина агрономічного персоналу, як це було в с. Вороньки, де місцевий агроном брав активну участь у житті товариства й був присутнім на всіх його засіданнях [148, с. 10]. Проте, багато дільничних агрономів Чернігівщини досить скептично ставилися до дієвості споживчих товариств у справі покращення стану сільського господарства. Ось деякі відповіді агрономів, отримані при опитуванні в 1913 р.: «Дух кооперації розвинутий надзвичайно слабо»; «поки що зв'язок споживчих товариств з агрономічними заходами слабкий, однак за бажання й енергії агрономічного персоналу його можна розширити й поглибити». Як стримуючі розвиток кооперації чинники агрономи називали відсутність у товариствах достатніх обігових коштів; некультурність населення; брак необхідних знань; відсутність єдності; байдужість земства. Відзначалося хоч і стихійне, однак помітне усвідомлення працівниками необхідності об'єднання різних видів кооперативів [519, с. 35–39]. На жаль, на Чернігівщині такому об'єднанню за роки аграрної реформи так і не вдалося здійснитися.

Позики Селянського поземельного банку не могли повністю задовольнити попит тих селян, які по-новому влаштовували своє господарство. На допомогу селянам прийшла кредитна кооперація, яка стала одним з основних і найросповсюдженіших видів кооперативних об'єднань. Нагадаємо, що серед пропозицій чернігівських місцевих комітетів щодо майбутнього реформування аграрних відносин, питання доступних кредитів для селян було досить поширеним. Перші позико-ощадні товариства в Чернігівській губернії з'явилися ще в 1873–1874 рр. – це були Волинське, Лавське, Савинське товариства Сосницького повіту, Болотихінське Мглинського повіту, Галицьке Ніжинського повіту [268, с. 272; 513, с. 64].

Саме в роки столипінської аграрної реформи кредитна кооперація набула в Чернігівській губернії значного поширення. Газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала: «У низці заходів, необхідних для реформи й підтримки сільського господарства, одним з найважливіших і своєчасних є організація кредиту. За відсутності такого практично неможливе ні впорядкування, ні покращення сільськогосподарського виробництва, оскільки при кожному бажанні землероба щось зробити чи покращити, неодмінно постає питання про кошти» [213, с. 2]. Кредитні кооперативи могли надавати позички селянам на купівлю землі, споруд, реманенту, інструментів, ремісничих матеріалів, робочої худоби, добрив, насіння, наймання робочої сили, купівлі товарів для продажу тощо [513, с. 68]. Неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії, відзначаючи важливість кредитних товариств при купівлі-продажу землі в повіті, зазначав, що «в Галиці є досить велике позиково-ощадне товариство, яке видавало значну кількість позик на купівлю землі в охочих виселитися» [89, арк. 248].

Кредитна кооперація в роки столипінської аграрної реформи була представлена двома видами кредитних установ: позико-ощадними й власне кредитними товариствами. Різниця між ними полягала в способах формування власного капіталу: у перших він формувався за рахунок пайових внесків членів товариства (від 10 до 100 руб.), а в других – з позик від Державного банку [279,

с. 191]. На початок столипінських перетворень, тобто в 1906 р., у Чернігівській губернії існував 21 кредитний кооператив обох видів [175, с. 306]. Упродовж 1906–1907 рр. утворення товариств обох форм проходило паралельно. У 1908 р. в Чернігівській губернії було 40 кредитних і 40 позиково-ощадних товариств [216, с. 688]. Починаючи з 1908 р. серед кредитних кооперативів переважаючими стають власне кредитні товариства, котрі були безпайовими й тому доступнішими для дрібних виробників [515, с. 68]. Кількісно кредитні товариства почали переважати в 1909 р., коли в губернії вже існувало 55 кредитних і 44 позико-ощадних товариства [221, с. 10], у 1910 р. їх було відповідно 74 й 44, у 1911 р. – 82 й 46, у 1912 р. – 97 і 47, у 1913 р. – 130 і 53, у 1914 р. – 203 й 54, а на 1 липня 1915 р. – 262 й 56 [190, с. 14; 203, с. 6; 216, с. 688; 220, с. 461; 513, с. 67].

У 1911 р. в кредитних товариствах Чернігівщини нараховувалося 23 805 членів, а в позико-ощадних – 20 256, у 1912 р. відповідно 45 494 й 27 814, у 1913 р. – 90 875 і 35 311, у 1914 р. – 107 043 й 37 637, у 1915 р. – 162 667 і 38 596 [142, с. 684; 203, с. 6; 221, с. 10; 513, с. 67]. Кредитні товариства переважали в сільській місцевості, а позико-ощадні – у містах. В обіг кредитної кооперації було втягнуто 20 % домогосподарств Чернігівської губернії. На одного члена кредитних товариств у 1913 р. припадало 91 руб. кредиту, на сім'ю – 19 руб. На одного члена оощадних товариств у 1913 р. припадало близько 125 руб. кредиту, на сім'ю – 78 руб. [142, с. 684]. На середину 1915 р. кредитні товариства губернії мали загальну суму вкладів 6 809 307 руб. з балансом 9 394 101 руб., а позико-ощадні мали вкладів на суму 2 890 526 руб. і баланс 4 336 509 руб. [203, с. 6]. За кількістю кредитних товариств у Російській імперії Чернігівська губернія посідала в 1906 р. 41 місце (було всього 21 товариство), а в 1910 р. Чернігівщина вже була на 22 місці (74 товариства). Щодо стану справ у інших українських губерніях, то в 1910 р. Херсонська губернія посідала в імперії за цим показником перше місце (243), Полтавська – 9 місце (122), Київська – 26 місце (51 товариство) [220, с. 460–462]. За кількістю всіх кредитних кооперативних установ Чернігівська губернія була в 1913 р. на

19 місці, а в 1914 р. вже на 13 місці серед інших губерній Росії. У середньому одне таке товариство обслуговувало 1 700 селянських дворів. У 1909 р. середня кількість членів одного кредитного товариства на Чернігівщині становила 295 осіб, а в 1914 р. 527 осіб [221, с. 10]. Кількість кредитних установ у повітах Чернігівській губернії в 1907–1914 рр. показана в додатку БД [190, с. 14, 16; 213, с. 2; 221, с. 10; 315, с. 181–182; 518, с. 10]. Таблиця додатку свідчить про стрімке зростання кількості кредитних кооперативів на Чернігівщині до початку Першої світової війни.

Перша світова війна наклала певний відбиток на розвиток кредитної кооперації в губернії. Хоча кількісний ріст кооперативів і відбувався, але інтенсивність його зменшувалася: у 1914 р. нових кредитних товариств з'явилося 38, а ощадних – 2, у 1915 р. – відповідно 28 і 4, у 1916 р. – 12 кредитних і жодного ощадного, у 1917 р. – усього 3 товариства й усі вони були кредитними. До 1917 р., тобто до року завершення століпінської аграрної реформи, кількість кредитних кооперативів у Чернігівській губернії досягла 341 товариства. І це попри те, що в роки війни кредитна кооперація мала проблеми через мобілізацію до армії частини керівників і членів товариств [357, с. 78; 513, с. 67]. Хоча кількість товариств зростала, проте ефективність їх знижувалася. Рівень інфляції, спричинений безсистемним друком грошей, викликав небувалий приплив вкладів і зменшення попиту на позики. «Значення кредитної кооперації звелось нанівець. Кредит нікому не потрібний, бо нема до чого його застосувати», – писала «Черниговская земская газета» на початку 1917 р. [144, с. 5]. «Завдяки тому, що вклади на збереження майже не приймаються, селяни придумали новий спосіб збереження грошей: закопують кредитки в землю», – так описував кореспондент «Черниговской земской газеты» ситуацію в Новгород-Сіверському повіті [133, с. 7].

Кредитна кооперація була тією основою, з якої було започатковано сільськогосподарську кооперацію, яка мала різні організаційні форми, однак на Чернігівщині це були переважно сільськогосподарські громади та товариства. Сільськогосподарські громади не мали пайового капіталу, існували на щорічні

внески своїх членів і проводили агрокультурну та агропропагандистську роботу серед населення. Як правило, громади мали розплідники породистої худоби, зразково-показові поля, розсадники плодкових дерев кращих сортів. На відміну від громад, сільськогосподарські товариства мали свій пайовий капітал і утворювалися вони для обслуговування селянських господарств. Товариства були універсальні й спеціалізовані. Універсальні сільськогосподарські товариства постачали населенню реманент, насіння, добрива, саджанці плодкових дерев. Вони мали власні прокатні пункти, які за порівняно невелику плату надавали селянам у тимчасове користування сільськогосподарський інвентар. Спеціалізовані сільськогосподарські товариства базувалися на окремих галузях господарської діяльності: молочній, бджолярській, тютюновій, меліоративній, буряковій та інших. Зокрема, широкою популярністю серед населення користувалося Хрещатинське тютюнове товариство Козелецького повіту, утворене в 1909 р. Бурякові сільськогосподарські товариства були поширені на півдні Чернігівщини. Таким, зокрема, було Носівське товариство Ніжинського повіту [173, с. 13; 515, с. 75, 80–81].

Найповніше завдання сільськогосподарської кооперації можна проілюструвати програмою першого з'їзду чернігівських кооперативів (12–17 вересня 1907 р.), на якому передбачалося обговорення різнопланових питань, зокрема: 1) покращення землеробства й тваринництва; 2) поліпшення ефективності спеціальних галузей: садівництва, городництва, птахівництва; 3) посередницькі операції (сприяння придбанню й збуту селянами сільськогосподарської продукції; 4) функціонування сільськогосподарських складів; 5) створення запасів хліба; 6) прокат сільськогосподарських знарядь; 7) сільськогосподарські виставки; 8) сприяння кустарним промислам; 9) зв'язок зі споживчими й кредитними товариствами [173, с.11].

У Чернігівській губернії сільськогосподарські громади почали виникати ще в кінці XIX ст., а перше сільськогосподарське товариство в регіоні з'явилося в 1897 р. в Ніжині [233, с. 3–4]. До 1905 р. кооперативний рух на селі, як правило, будувався згори й перебував під постійним контролем органів державної влади.

Могутній імпульс розвитку сільськогосподарського кооперативного руху дала столипінська аграрна реформа. Особливістю кооперативного будівництва періоду столипінських аграрних перетворень була організація його з ініціативи населення й значне збільшення учасників кооперативного руху [514, с. 96].

У роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині з'являлися переважно дрібнорайонні сільськогосподарські громади. Кожне із сільськогосподарських товариств у роки реформи мало свої особливості, однак можна виділити наступні спільні напрямки їх діяльності: випуск періодичних видань і наукових праць; проведення конкурсів, виставок, з'їздів; організація дослідних пунктів; влаштування читань, навчальних ферм, аграрних шкіл. У неврожайні для Чернігівщини 1907–1908 рр. сільськогосподарські кооперативи надавали допомогу голодуючому населенню [182, с. 127; 401, с. 29].

Сільськогосподарські товариства нерідко ставали для агрономів незамінними помічниками в справі надання агротехнічної допомоги населенню. Так, у містечку Новий Биків Козелецького повіту в 1912 р. прокатна станція почала діяти саме при такому товаристві. Товариством було відкрито сільськогосподарський склад і облаштована зразкова ділянка, на якій нові машини й обладнання демонструвалися в дії [225, с. 11]. У зверненні до чернігівського губернатора з приводу активізації діяльності в справі надання агрономічної допомоги одноосібним господарствам 2 травня 1913 р. ГУЗіЗ наголошувало на важливості в цій справі кооперативів: «Об'єднання одноосібних власників у сільськогосподарські товариства й громади сприяє успішному проведенню таких агрономічних заходів, які були б нездійсненні для кожного з господарств окремо» [100, арк. 22].

Розвиток сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині значно пришвидшився, коли в 1908 р. урядом було видано статут дрібних сільськогосподарських товариств [583, с. 4]. На початок 1912 р. в Україні налічувалося 532 сільськогосподарських товариства, з них на Чернігівщині – 66 (12,4 %), на Полтавщині – 254 (47,7 %), на Київщині – 31 (5,8 %). У 1913 р. сільськогосподарська кооперація Чернігівщини об'єднувала 5 % всього

населення й близько 20 % господарських сімей [142, с. 689]. «Сільськогосподарські товариства в губернії все ще в незначній кількості; їх набагато менше, ніж потрібно для розвинутих потреб населення. Участь сільського населення в товариствах знаходить свій прояв у вражаюче малій величині, яка не досягає й половини в найгустішому Ніжинському й знижується до третини в Стародубському», – зазначалося в «Огляді сільськогосподарських товариств» у 1913 р. [233, с. 10]. Перед Першою світовою війною на Чернігівщині вже налічувалося 90 сільськогосподарських товариств. Динаміка розвитку сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи показана в додатку БЕ [217, с. 80; 233, с. 5, 17]. Дані додатку свідчать, що найуспішнішими в плані розвитку сільськогосподарських кооперативів у роки столипінської аграрної реформи в губернії були Борзнянський, Козелецький, Кролевецький, Ніжинський повіти, тобто райони з найродючішими ґрунтами. Хоч у вищеперерахованих повітах кооперативи й мали найменші земельні площі, проте навіть у тяжкі воєнні роки вони трималися на пристойному рівні й думали про подальший розвиток. Наприклад, сільськогосподарське товариство в с. Вороньки Козелецького повіту на засіданні 17 січня 1916 р. прийняло рішення про облаштування прокатної станції, купівлю породистої худоби для розведення, купівлю власної ділянки землі для садиби товариства, відкриття бібліотеки, проведення екскурсій для місцевого населення на показові поля [139, с. 6]. Найменшого розвитку в губернії сільськогосподарська кооперація досягла в Новгород-Сіверському повіті. Були відомості про заснування тут двох товариств – Івотського й Петровського в с. Гремяч, але вони жодного разу не звітували про свою діяльність [233, с. 5].

На 1 січня 1915 р. за даними земства в Чернігівській губернії налічувалося 106 сільськогосподарських товариств [292, с. 92]. У 1916 р. їх було вже 112 і за кількістю таких кооперативів регіон займав одне з чільних місць у всій Російській імперії [323, с. 8]. Усього в Росії на цей час налічувалося 5 795 сільськогосподарських кооперативів, а зокрема в українських губерніях –

583 (10 % від загальноімперської кількості). Отже, сільськогосподарські кооперативи Чернігівщини становили 18 % від їх кількості в українських губерніях. Найрозвинутіша в Україні та й у всій імперії сільськогосподарська кооперація була на Полтавщині – 345 товариств [413, с. 193–197].

Частина сільськогосподарських кооперативів регіону була малодієвими. «Із сотні сільськогосподарських товариств у нашому краї на становищі «сплячих» перебуває не один десяток», – писав часопис «Селянин» у 1914 р. [287, с. 322]. Земські агрономи Чернігівщини в своїх звітах відзначали слабку життєздатність сільськогосподарських товариств [292, с. 92]. Зокрема, у звіті Остерської земської управи щодо стану кооперації в повіті зазначалося: «Вони не можуть проявити ніякої діяльності й фактично є мертвонародженими... Вони жадібно протягують руки, благаючи допомоги, однак її нема!! Пасивність і байдужість убивають ці осередки самодіяльності й відродження батьківщини...» [263, с. 109–110]. Причинами пасивності частини кооперативів називалися: відсутність вмілих керівників, брак коштів, і, як основна причина – відсутність підтримки й сприяння з боку місцевого населення. «Багато чого можна перемогти, однак з байдужістю боротися важко», – констатував у 1915 р. дописувач «Черниговской земской недели» із Сосницького повіту [132, с. 11].

Динаміку зростання кількості кооперативів у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи продемонструємо на графіку додатку БЖ [142, с. 684, 686; 190, с. 14; 216, с. 688; 217, с. 80; 233, с. 5; 292, с. 92; 323, с. 8; 357, с. 78; 513, с. 67; 515, с. 16–18; 518, с. 10; 520, с. 590]. Дані додатку показують постійне зростання всіх основних видів кооперативів на Чернігівщині в 1907–1916 рр., що свідчило про переважно позитивне сприйняття селянами ідей кооперації. Найбільшого розвитку в губернії до 1916 р. кооперативний рух досяг у Ніжинському повіті (63 кооперативи), найменшого – у Новгород-Сіверському (16 кооперативів) [266, с. 12; 325, с. 7–8].

Попри всі негаразди, деякі кооперативи Чернігівської губернії в роки столипінської аграрної реформи були насправді зразковими товариствами. Зокрема, до них можна віднести Новобасаньське позиково-ощадне товариство

Козелецького повіту, Галицьке позиково-ощадне товариство Ніжинського повіту, Синявське й Макошинське сільськогосподарські товариства Сосницького повіту. Прикладом відмінної організації кооперативної справи могло слугувати також Мглинське сільськогосподарське товариство [132, с. 11; 186, с. 10; 212, с. 9; 261, с. 7–8; 322, с. 617–619].

Часто сільськогосподарські кооперативи ставали єдиними культурними осередками на селі. Наприклад, до Рилівського сільськогосподарського товариства Новозибківського повіту не приймали селян, які зловживали спиртними напоями, тому до його складу входило лише 40 членів. У 1913 р. на загальних зборах цього товариства в рамках боротьби з пияцтвом було прийнято резолюцію про відкриття на селі бібліотеки-читальні й чайної для культурного дозвілля селян [282, с. 84–86]. «Найважчі й найскладніші завдання в нас, як правило, покладаються на ще крихкі плечі кооперації. Практично нема сфери життя, де б кооперації не давали доручення. І горілку викоринювати, і газету поширювати, і народні будинки й школи споруджувати», – повідомлялося в журналі «Селянин» у 1915 р. [185, с. 54].

З початком війни для кооперативів з'являється новий широкий ринок – армія та установи, що її обслуговували. В особливому журналі Ради Міністрів від 1 серпня 1914 р. зазначалося: «Закупки й заготівля відбуваються переважно безпосередньо від виробників або через земські установи, а також сільськогосподарські й кредитні громадські організації» [357, с. 78]. Кооперативні товариства на село постачали техніку, у діючу армію хліб, перераховували кошти на лікування поранених, допомагали сім'ям фронтовиків [189, с. 10; 473, с. 44]. «Участь кооперативів у постачанні населення сільськогосподарськими знаряддями, в організації прокатних станцій є вкрай бажаним, оскільки лише в цьому випадку можливе знайомство населення з покращеним інвентарем», – зазначалося в протоколі засідання Чернігівських повітових земських зборів за 1915 р. [154, с. 146].

Кооперативний рух у Чернігівській губернії носив переважно стихійний характер. Єдиного координуючого центру не було, що суттєво знижувало

ефективність цієї без сумніву прогресивної в господарчому відношенні справи. У «Доповіді» Ради чернігівського сільськогосподарського товариства в 1913 р. вказувалося на проблеми кооперативного будівництва в регіоні: «Спостерігається повна роздрібненість, неорганізованість, відсутність того, що можна назвати дійсно кооперативним середовищем. І все ж кооперативна думка блимає живими вогниками то тут, то там; уперто жевріють вони серед холоднечі, зігріваючи й розвіюючи темряву» [142, с. 688].

Неможливість окремих кооперативів організувати великі партії поставок товарів для армії виявила нагальну потребу створення союзів кооперативних товариств. Ще напередодні війни кооперативи й земство подавали уряду клопотання про вирішення цього питання, але тоді воно так і не було розв'язане [357, с. 78]. Були спроби створити в 1914 р. союз кооперативів Чернігівського повіту, а в 1915 р. об'єднати кооперативи в Сосницькому, Борзнянському, Городнянському повітах, проте, через відсутність досвідчених керівників ці спроби виявилися невдалими [218, с. 435–437]. Союзи кооперативів на Чернігівщині пізніше все таки почали з'являтися, однак вони носили місцевий характер. Так, 31 травня 1915 р. 29 кооперативів Ніжинського повіту уклали союзний договір для операцій із закупок і збуту. В об'єднання з наявних 64 увійшли 29 кооперативів: 7 споживчих, 4 сільськогосподарських і 18 кредитних [265, с. 211–212]. 16 червня 1915 р. було створено Кролевецький союз, до якого увійшли 25 кооперативів: 7 сільськогосподарських, 12 споживчих, 5 кредитних і одне позиково-ощадне товариство [219, с. 433].

Як уже зазначалося, утворені об'єднання носили локальний характер, загальногубернського об'єднання кооперативів не відбулося. Часопис «Селянин» на початку 1917 р. писав: «Торгівля й промисловість перетворилися у вакханалію, ці галузі наповнилися темними брудними особами з дикою жадібністю до наживи. У товарообігу нема системи, нема плану й здорової думки – одне хижацтво!.. Кооперативи й кооператори повинні мужньо стати на боротьбу з цим страшним злом. Але вони можуть стати тільки об'єднавшись у союзи й ми палко закликаємо чернігівських кооператорів і кооперативи

Чернігівської губернії негайно розпочати заснування союзу кредитних кооперативів з районом діяльності вся Чернігівська губернія» [264, с. 13–14]. Проте, здійснення цих прогресивних починань було перенесено на майбутнє. Зі вступом у силу з 1 травня 1917 р. нового «Положення про кооперативи та їх союзи» в розвитку кооперації на Чернігівщині наступив новий етап, який уже не був пов'язаний із здійсненням столипінської аграрної реформи [224, с. 13].

Проблемою кооперативного руху на Чернігівщині також було те, що найбільше селянство практично виявилось осторонь кооперації. «Кредитується в товаристві переважно багата частина населення, а бідняки, для яких десятків рублів був би значною допомогою, змушені брати гроші в куркулів під заставу своєї продукції», – писав у 1915 р. кореспондент з Козелецького повіту [300, с. 9]. У Чернігівській губернії за всі роки столипінської аграрної реформи так і не відбулося тісного співробітництва між земствами й кооперативами, що, безсумнівно, негативно вплинуло на розвиток кооперації в регіоні. «Земські управи, крім Козелецької, мало сприяють розвитку кредитної кооперації. Земські ж каси дрібного кредиту своїм одноосібним кредитом навіть конкурують з кооперативами. А земство повинне б уже визнати кооперативи своїми союзниками в справі підняття економічного добробуту населення», – писала газета «Черниговская земская неделя» в 1913 р. Певне зближення земств і кооперативів відбулося лише в роки війни [518, с. 12; 545, с. 59–62].

Таким чином, роки столипінської аграрної реформи були періодом бурхливого розвитку на Чернігівщині селянської кооперації, якою була охоплена значна кількість трудових господарств. Загальна кількість сільських кооперативів у регіоні зростає з 170 в 1907 р. до 891 в 1916 р. Кооперація в роки столипінської аграрної реформи стала не лише економічним стимулом для розвитку селянських господарств, а й засобом підвищення культури на селі в нових умовах господарювання. На превеликий жаль, влада часто бачила в кооперації небезпеку збереження общини й поширення антиурядових ідей, тому дуже помірковано ставилася до розвитку кооперативного руху. Пасивну позицію в кооперативному русі зайняло земство й найбільше селянство.

3.5. Агротехнічні заходи

Столипінська аграрна реформа об'єктивно прискорила розвиток торгово-капіталістичного землеробства. Цей процес супроводжувався не тільки соціальними змінами в житті села, але й помітними якісними зрушеннями в галузі розвитку сільськогосподарського виробництва. Низька культура землеробства переважної більшості виробників, які звикли працювати за общинним звичаєм, була однією з головних перепон на шляху економічного прогресу на селі. Через консерватизм мислення селяни здебільшого виявляли байдужість до агрономічних інновацій. За технічним оснащенням господарств Чернігівщина на початку ХХ ст. мала найгірші показники серед усіх українських губерній. На всю губернію в 1910 р. було 99 сівалок, 182 жатки, 1 732 молотарки й 20 косарок (для порівняння – Катеринославщина мала 48 380 сівалок, 98 844 жатки, 16 456 молотарок і 1 645 косарок). У 15 % господарств Чернігівщини в 1910 р. основним знаряддям оранки була середньовічна соха, якої в усій Катеринославщині на той час залишилося всього 73 одиниці [279, с. 89–90]. У якості підживлення ґрунтів селянські господарства Чернігівської губернії застосовували органічне добриво, та й то тільки там, де була худоба. Мінеральні добрива в губернії використовувалися майже винятково для вирощування цукрового буряку в кількості 188 тис. пудів на рік, а, наприклад, Київщина загалом використовувала 840 тис. пудів міндобрив (дані 1909 р.) [304, с. 9].

Необхідність надання агрономічної допомоги новоствореним індивідуальним господарствам визнавалася як центральною, так і місцевою владою. Виступаючи в березні 1910 р. в Державній Раді, П. Столипін проголосив: «Без одночасних, наполегливих заходів з дрібного кредиту, агрономічної допомоги, освіти духовної й світської, на нас чекають невдачі й розчарування» [408, с. 88]. Передові представники губернського земства теж розуміли важливість створення хуторів і зв'язку між столипінськими заходами по утворенню хутірського господарства й одночасному впровадженню нових агрономічних технологій. Так, на зборах Стародубського повітового земства в

1907 р. гласний О. Гамалія вказав на досконалість хутірського господарства, яке потрібно поширити в повіті, і висловив побажання щодо залучення земських агрономів до участі в роботі землевпорядних комісій [241, с. 217]. Представник губернського земства С. Іванов на засіданні економічної ради 19 грудня 1908 р. наголошував, що «враховуючи очікувані зміни в житті села після закону 9 листопада 1906 р., який відкрив вихід з общини, необхідні різні заходи, які б спрямували вільного господаря на правильний шлях, а для цього треба пробуджувати його думки в цьому напрямку» [150, с. 49]. А неодмінний член губернської землевпорядної комісії В. Лихачов у доповіді про стан агрономічної допомоги населенню Чернігівщини зробив висновок, що «сумне становище селянського господарства в губернії пояснюється зовсім не відсутністю енергії й бажання в хуторян, а відсутністю знань, браком агрономічної допомоги й правильно організованого кредиту» [98, арк. 10 зв.]. У нових умовах господарювання покращення стану агрокультури в Чернігівській губернії стало в роки столипінської аграрної реформи однією з найактуальніших проблем того часу.

Головна роль у наданні агротехнічної допомоги населенню відводилася земським і урядовим агрономам. До 1907 р. заходи земських агрономів щодо покращення землекористування носили в Чернігівській губернії вибіркового характеру. З початком столипінських аграрних перетворень земська агрономія набуває певної структури з відповідними обов'язками. Часопис «Селянин» повідомляв про те, що до 1908 р. Глухівський повіт «славився відсутністю агрономічної допомоги населенню. З 1909 р. земство заснувало посаду агронома і з цього часу пішло пожвавлення діяльності земства в бік покращення сільського господарства» [210, с. 409; 535, с. 70].

У 1909 р. інспектором сільського господарства Чернігівської губернії К. Тарховим було розроблено проект організації агрономічної допомоги населенню, яке перейшло на хутірське господарство [98, арк. 10 зв.]. На нараді губернської землевпорядної комісії 26 березня 1910 р. під головуванням чернігівського віце-губернатора Т. Рафальського було обговорено питання

надання агрономічної допомоги селянам, які перейшли на хутори та відруби, і намічено основні напрямки цієї допомоги [321, с. 246]. Отже, можна стверджувати, що планомірне надання агротехнічної допомоги населенню Чернігівщини, яке перейшло на хутірське господарювання, розпочалося навесні 1910 р., тобто лише на четвертий рік столипінської аграрної реформи.

Агрономічні заходи в Чернігівській губернії були спрямовані в двох основних напрямках – на покращення форм господарювання й поширення сільськогосподарських знань. Уже восени 1910 р. в пресі з'являються повідомлення про те, що «спочатку внаслідок зрозумілого недовір'я до новацій серед хуторян спостерігався індивідуалізм до практичних нововведень, однак потім всіма агрономами й інструкторами було відзначено інтерес до культурних знарядь, який все посилюється» [128, с. 2].

Головним чинником, який стримував надання ефективної агрономічної допомоги населенню губернії, була відсутність достатньої кількості агрономічного персоналу. У висновку сільськогосподарської комісії щодо доповіді на Конотопських повітових земських зборах 21 жовтня 1909 р. мова йшла про те, що «без агрономічної організації земство безсильне надати якусь допомогу населенню в справі інтенсифікації сільськогосподарської промисловості». Особливої гостроти це питання набуло саме в той час, коли, за словами комісії, «посилюється рух серед сільського населення до переходу на відрубні й хутірські господарства» [156, с. 280–281].

Разом з початком планомірного надання населенню агротехнічної допомоги актуальним стало питання розділення функцій у цьому напрямку між державними (землевпорядними комісіями) й місцевими органами влади (земствами). На початку аграрної реформи Головне управління землевпорядкування й землеробства прагнуло надавати агротехнічну допомогу одноосібним господарям лише через землевпорядні організації. Чернігівське земство не бажало вирізняти хуторян і відрубників з-поміж усього селянства, а бачило своє завдання в наданні агрономічної допомоги всім селянам. У 1909 р. Чернігівським губернським земством на агрономічну допомогу хуторянам було

асигновано лише 400 руб. (для порівняння – Курське губернське земство виділило в цьому ж році на ці потреби 90 тис. руб.) [316, с. 1–2].

Для активізації діяльності земських організацій у справі організації хутірського господарювання П. Столипін восени 1909 р. розіслав губернським і повітовим керівникам дворянства телеграму, в якій прохав земства сприяти землевпорядним комісіям у наданні допомоги одноосібним власникам [476, с. 197]. У телеграмі П. Столипін зазначав, що, «враховуючи важливість для швидшого впровадження в утворених хуторах і відрубках покращених прийомів ведення господарства», він вбачає необхідність у тому, щоб «звернутися за допомогою в цій справі до земства, яке завжди відгукувалося на державні народні потреби», оскільки «від негайного здійснення запланованих заходів залежить успіх і майбутнє селянського землевпорядкування» [38, арк. 8]. 20 вересня 1909 р. телеграму міністра внутрішніх справ було одержано канцелярією чернігівського губернатора, який розпорядився доповідати особисто йому про прийняті повітовими земськими зборами рішення щодо надання з боку земств агрономічної допомоги хуторянам [39, арк. 6].

Телеграма П. Столипіна послужила поштовхом для земських діячів і з цього часу земські організації значно активізують свою діяльність по наданню агротехнічної допомоги новоствореним хутірським і відрубним господарствам. Звернення прем'єр-міністра викликало жваве обговорення на повітових земських зборах, які взяли до відома його пропозиції й висловили свої міркування щодо агрономічної допомоги населенню. Зокрема, Глухівське земство пропонувало давати хуторянам добрива, саджанці й насіння безкоштовно й преміювати зразкові господарства. Мглинські земські збори вирішили запросити гідротехніка для осушки боліт і передбачити кошти для поширення сільськогосподарських знань. Новгород-Сіверське земство запропонувало організовувати кредитні товариства в середовищі хуторян. Кролевецьке земство прийняло рішення про утворення двох показових хуторів, які б знаходилися поряд, і на одному з яких господарство велося б селянином власними силами, а на іншому – під керівництвом земського агронома.

Борзнянське й Суразьке земства запропонували провести в повіті телефонний зв'язок для прийняття оперативних рішень. Остерське земство вирішило облаштувати школу садівництва й городництва з розплідником для постачання хуторян садівним матеріалом. Із Стародубського земства губернатору доповіли про рішення заснувати сільськогосподарське училище, на що вже було виділено асигнування. З Городянського повіту представники земства повідомили губернатору, що для «правильної постановки цієї справи треба вивчити місцеві умови кожного господарства або невеликого району». Ніжинське земство на той час уже й так мало розгорнуту програму повітових агротехнічних заходів на 1910 р. На завершення обговорень на місцях, губернське земство порушило клопотання перед урядом, щоб «усі заходи земства, спрямовані на допомогу хутірським господарствам, користувалися субсидією з боку держави» в належному розмірі [39, арк. 12, 20, 28 зв., 33, 36–42, 49, 52, 64, 69 зв., 71].

24 квітня 1910 р. ГУЗіЗ надіслало на ім'я чернігівського губернатора циркуляр, в якому зазначалося, що надання окремо агрономічної допомоги одноосібним власникам землевпорядними комісіями й земством є незручним і тому необхідно, щоб «землевпорядні установи вступали в домовленість із земствами в тих випадках, коли агрономічна допомога господарствам одноосібного володіння входить у план діяльності земства». Такими випадками могли бути: встановлення правильної сівозміни, травосіяння й вирощування коренеплодів, дослідні посіви із застосуванням добрив, які «можуть застосовуватися тільки у відрубних господарствах і ніяк, або лише частково, у черезсмужному володінні» [155, с. 272–273]. У циркулярі землевпорядним комісіям наказувалося співробітничати із земствами й не тиснути на земські організації в справі агрономічної допомоги хуторянам [152, с. 1; 207, с. 4]. Із цього часу земства в губернії остаточно перехопили в землевпорядних комісії ініціативу щодо надання агрономічної допомоги населенню в районах землевпорядкування та так і не віддали її до самого припинення столипінських аграрних перетворень [230, с. 6].

Після обговорень пропозицій П. Столипіна, з 1910 р. повітові земства Чернігівщини активно взялися за справу надання агрономічної допомоги населенню. У доповіді Городнянської земської управи повідомлялося: «Надання посиленої допомоги власникам хуторів на думку управи не лише бажане, а й необхідне, оскільки відрубна форма землевпорядкування створює виключно сприятливі умови для втілення в життя покращеної техніки сільського господарства» [157, с. 236–237]. На засіданні Конотопського повітового з'їзду восени 1910 р. земська повітова управа рекомендувала використовувати хутірські господарства як показові для всіх селян, а поряд з дослідними полями пропонувала організувати прокатні станції сільськогосподарських знарядь, оскільки «сусідські господарі забажають наслідувати зразок». Для дослідів земство пропонувало використати хутори, які вже були в повіті, а саме: Курилівку, Капітонівку, Рубанку, Білі Вежі [155, с. 272–274]. «Населення, побачивши результати культурної обробки землі, можливої лише в хутірських і відрубних господарствах, мимоволі буде прагнути до створення в себе таких господарств», – доповідав на Ніжинських повітових земських зборах 4 вересня 1910 р. неодмінний член землевпорядної комісії П. Астряб [93, арк. 21–21 зв.]. У доповіді Чернігівської повітової земської управи під назвою «Про надання агрономічної допомоги в районах землевпорядкування» за 1912 р. зазначалося, що кожен з трьох дільничних агрономів Чернігівського повіту, «надаючи агрономічну допомогу всьому населенню дільниці, зобов'язаний був звертати особливу увагу на господарства хуторян і відрубників» [153, с. 167].

На губернській агрономічній нараді, яка відбулася при губернській землевпорядній комісії 23 жовтня 1910 р. за головуванням чернігівського губернатора М. Маклакова, була заслухана доповідь завідувача агрономічними заходами Чернігівської губернії неодмінного члена комісії В. Лихачова про результати обстежень новостворених хутірських господарств у 8 губернських повітах. За результатами обговорення доповіді нарада постановила: збільшити агрономічний персонал у Суразькому, Новозибківському, Городнянському,

Мглинському, Сосницькому повітах, а в Новгород-Сіверський повіт запросити, крім агронома, ще й інструктора по вогнетривкому будівництву. Було вирішено відкрити прокатні станції машин у Борзнянському, Суразькому, Мглинському й Новозибківському повітах, а також виділити кошти земствам на облаштування показових ділянок у Борзнянському, Остерському, Конотопському, Мглинському, Суразькому, Сосницькому повітах. Головним же чином нарада приділила увагу можливості надання населенню якнайбільшого сприяння в придбанні на пільгових умовах машин і знарядь, насіння, добрив, а також у облаштуванні фруктових розплідників, заснування кредитних і споживчих кооперативів, на що виділялося 8 тис. руб. [93, арк. 27 зв., 29–30]. У цьому ж році земство Козелецького повіту, в якому на цей час було найбільше хуторів, організувало поїздку 15 селян у Волинську губернію з метою ознайомлення там з веденням хутірського господарства [183, с. 2–3].

Стан агрономічної допомоги господарствам одноосібного володіння в українських губерніях на 1 січня 1911 р. подаємо в додатку БЗ [163, с. 92–95]. Додаток засвідчує, що в 1908–1910 рр. Чернігівська губернія за станом агрономічної допомоги господарствам одноосібного володіння мала один з найгірших показників серед українських губерній .

Починаючи з 1911 р., стан справ у даній царині починає поліпшуватися. У цьому році в Чернігівській губернії було створено інститут дільничної агрономії. План дільничної агрономічної організації в губернії передбачав утворення на Чернігівщині 61 агрономічної дільниці, які за площею приблизно відповідали площі волостей, або їх груп, якщо вони були невеликими [215, с. 1–2]. Про швидке поширення агрономічної служби на Чернігівщині свідчить той факт, що вже в кінці 1911 р. в губернії було 36, а в 1912 р. 55 дільничних агрономів. До кінця 1913 р. в губернії було вже 66 агрономічних дільниць, 20 з яких були в підпорядкуванні землевпорядних комісій і 46 утримувалися на кошти земства [282, с. 120]. Проте, нестача агрономічного персоналу була актуальним питанням аж до завершення столипінських аграрних перетворень. Близько 10 дільниць губернії до завершення реформи так і залишалися без

дільничних агрономів [516, с. 109–110]. Загальна картина агрономічної мережі Чернігівської губернії на 1 січня 1913 р. показана в додатку БК [215, с. 2–3]. Як свідчать дані додатку, на початок 1913 р. забезпечення агрономами дільниць Чернігівської губернії було недостатнім. З вищою освітою на Чернігівщині було 45 % агрономів (на Полтавщині 75 %) [215, с. 2]. На 1 січня 1915 р. весь агрономічний персонал Чернігівської губернії налічував 197 осіб (на Полтавщині – 293 особи, Харківщині – 191 особа) [516, с. 109–110].

З початком столипінської аграрної реформи на порядок денний урядових заходів виходить необхідність поширення серед населення позашкільної агрономічної освіти. У 1910 р. в журналі «Селянин» губернський агроном А. Гаршин писав: «Час не чекає; злам старих умов, які віджили, перехід земель від крупного володіння до дрібного здійснюється по всій Росії, виникають хутірські господарства. Усе це вимагає посиленого притоку сільськогосподарських знань у село, без чого, звичайно, неможливе покращення сільського господарства» [140, с. 147–148].

Організація тривалих сільськогосподарських курсів і читань починає набувати поширення саме з 1906–1907 рр. і першими спробами такої форми роботи з населенням були земські курси в Мглині (1906 р.) і Новгород-Сіверському (1907 р.) [146, с. 8; 234, с. 14]. З 1908 р. згідно з постановою губернських земських зборів організація позашкільної сільськогосподарської освіти набуває планомірного характеру – із цього часу земські півторамісячні міжрайонні курси для дорослого населення починають проводитися щорічно. У 1908 р. в губернії починає виходити спеціальний часопис «Селянин», на сторінках якого друкувалися поради щодо ефективного ведення землеробства, тваринництва, садівництва [283, с. 7].

Перші земські губернські курси із сільського господарства відбулися в м. Ніжині в 1908 р. На них були присутні 67 слухачів з різних повітів губернії, 47 з них займалися сільським господарством на власній землі, зокрема й на хутірських ділянках. Навчання на курсах відбувалося в формі лекцій з агрономії, кооперації та рахівництва, а також проводилися екскурсії в зразкові

господарства [140, с. 149–151]. У тому ж 1910 р. в Чернігівській губернії в 129 населених пунктах було організовано сільськогосподарські читання (у 105 пунктах організовані земством, у 6 – урядовою агрономічною організацією, у 18 – громадськими закладами). Про стрімке поширення позашкільної сільськогосподарської освіти красномовно свідчать наступні дані: у 1907 р. за даними Департаменту землеробства для дорослих і училищ було організовано 21 курс, а вже в 1911 р. тільки для дорослих землеробів було влаштовано 469 сільськогосподарських курсів різних видів [283, с. 7]. Урядовими чиновниками відзначався позитивний вплив позашкільної агротехнічної освіти на селян Чернігівської губернії, який знаходив своє втілення в прагненні слухачів курсів до «покращених способів обробки ґрунтів і польового травосіяння» [234, с. 15–16]. З Козелецького повіту в 1913 р. кореспонденти повідомляли про значний інтерес, який викликали сільськогосподарські читання в слухачів. На читанні про «травосіяння» в с. Козацькому були присутні близько 100 чоловік, а в с. Старий Биків 140 чол. Навіть на хуторі Катеринівка лекторам удалося зібрати 30 слухачів [193, с. 117]. У с. Вороньки 5 листопада 1913 р. агрономами Бурикіним і Харитоновим читалися лекції по травосіянню й обробітку ґрунтів. З присутніх 70 осіб було 40 осіб дорослих (30 чоловіків і 10 жінок) і 30 дітей шкільного віку [296, с. 3]. Проте, не всюди процес позашкільної агротехнічної освіти проходив безпроблемно, іноді виникали труднощі через селянський консерватизм. У с. Чемер Козелецького повіту з майже 5 тис. населення на двотижневих сільськогосподарських курсах у січні 1914 р. побувало всього близько 15 постійних слухачів, а в деякі дні читання взагалі не відбулися через відсутність на них селян [239, с. 172–173].

Кількість слухачів від повітів на міжрайонних курсах, організованих губернським земством за роки століпінської аграрної реформи, подаємо в додатку БЛ [273, с. 6; 283, с. 7–8]. Найповніше представництво повітів на курсах було представлене в заключні роки аграрної реформи, коли в повітах усвідомили необхідність одержання додаткових знань. Про неефективність курсів у перші роки реформи зазначав і М. Савченко-Бельський, який на

сторінках «Черниговской земской недели» в 1914 р. писав: «На жаль, у перші роки організації курсів у складі слухачів значний відсоток складали особи, які або зовсім не займалися сільським господарством, або, якщо й займалися, то для них воно було швидше допоміжним заняттям, як наприклад, вчителі й вчительки, а також особи інших інтелігентних професій» [283, с. 8–9]. За всі роки аграрної реформи найбільше на курсах побувало слухачів з Ніжинського й Борзнянського повітів.

Крім земських, організовувалися також курси, ініціаторами яких були землевпорядні комісії. Зокрема, такі курси відбулися в 1912 р. в м. Почеп Мглинського повіту, а в 1914 р. урядові курси відбулися в Городні [262, с. 326; 291, с. 122–124]. Ще одним засобом поширення агротехнічних знань були сільськогосподарські виставки й сільськогосподарські читання. У 1910 р. така виставка відбулася з 27 серпня по 1 вересня в м. Козельці. На виставці в дії демонструвалися сільськогосподарські машини й читалися лекції по сільському господарству [196, с. 3; 236, с. 347].

Важливим чинником поліпшення продуктивності сільського господарства було облаштування сільськогосподарських прокатних станцій, де б селяни за доступну плату могли взяти на певний час сільськогосподарські машини й знаряддя. Враховуючи дорожнечу сільськогосподарських знарядь, такі прокатні пункти давали змогу використовувати покращені знаряддя праці практично всім землеробам. Неодмінний член губерньської землевпорядної комісії В. Лихачов, доповідаючи в 1912 р. про стан надання агрономічної допомоги селянам губернії, зазначав, що раніше населення, «не знайоме із застосуванням сільгоспмашин, не бачивши їх у роботі, не прагнуло придбати їх і склади переважно постачали машини в економічні господарства (поміщицькі – прим. автора), а селяни хутірського господарства залишалися, як і раніше, при дідівському способі обробітку». Тому на порядок денний життя поставило необхідність організації мережі прокатних пунктів, де за певну плату селяни могли б на якийсь термін брати знаряддя в користування. Наступним кроком

було облаштування показових полів, де б ці машини випробовувалися [98, арк. 10].

Перші прокатні станції в Чернігівській губернії були організовані в 1910 р. в місцях найбільшого поширення хутірських і відрубних володінь: у с. Оптові Кролевецького повіту, у с. Варварівці й х. Олексіївці Борзнянського повіту, у селах Радомка, Погорільці та Наумівці Сосницького повіту та в с. Хотинна Глухівського повіту. Плата за оренду одного знаряддя в цих пунктах становила близько 6 руб. за місяць [93, арк. 10 зв.].

Кількість прокатних станцій у Чернігівській губернії станом на 1913 р. показано в додатку БМ [233, с. 73–74]. Додаток наочно демонструє розмах технічної допомоги селянському населенню Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи. Розпочавши роботу в 1910 р. практично з нульової позначки, уже на 1913 р. старанням земств і землевпорядних комісій у всіх повітах (окрім Новгород-Сіверського) селяни, які вели одноосібне господарство, за доступну плату могли скористатися технікою, пропонованою прокатними станціями [98, арк. 17 зв.]. Послугами таких станцій могли користуватися всі селяни, однак розміщували їх переважно в місцях компактного скупчення новостворених хутірських господарств. Найліпше в цьому напрямку справа просувалася в південних повітах губернії – Борзнянському, Козелецькому, Конотопському, Ніжинському, де прокатних станцій було найбільше. У 1913 р. в Козелецькому повіті було вже 32 прокатні пункти, з них 20 пунктів розміщувалися в с. Вороньки, де була найбільша в повіті концентрація хутірських господарств [323, с. 3]. Одночасно з поширенням у губернії мережі прокатних станцій з 1907 р. зростали й продажі селянам сільськогосподарських машин і знарядь із земських складів [172, с. 8].

Часопис «Селянин» відзначав, що агрономічні заходи, які в губернії були раніше випадковими й розрізненими, у 1913 р. стали носити чітко планомірний характер. Загальна кількість слухачів різних курсів у 1913 р. становила близько 52 тис. чол. Кількість прокатних і зерноочисних пунктів досягла позначки 200,

вони володіли 1 349 одиницями знарядь. Великих зразкових полів у губернії в даному році вже налічувалося 135 (у 1912 р. їх було лише 69) [129, с. 120–124].

Узагальнено процес надання агрономічної допомоги сільському населенню Чернігівщини в 1911–1913 рр. можна простежити за даними додатку БН [171, с. 4–6]. Додаток свідчить, що перед Першою світовою війною агрономічна допомога населенню губернії була вже на досить розвиненому рівні, діяльність агрономів завойовувала все більшої довіри серед населення. Якщо на початку столипінських аграрних перетворень селяни скептично ставилися до агрономічних заходів, не вірячи, що «агроном-панич» може бажати їм добра й давати корисні поради, то вже до 1913–1914 рр. це недовір'я майже повністю розвіялося. «Агрономічна допомога населенню з кожним роком усе більше здобуває прихильність у цивільного населення. Те, у що не вірили не лише селяни-землероби, а й поміщики-землевласники, тепер вірять навіть найбільші прихильники допотопної сохи», – повідомляв кореспондент журналу «Селянин» напередодні Першої світової війни [131, с. 42].

Перша світова війна й зниження фінансування спричинили занепад земської агрономії та результатів її діяльності, особливо щодо підвищення врожайності сільськогосподарських культур. У повітах залишилося в кращому разі по одному агроному, а нерідко й ті були мобілізовані на фронт. Діяльність дослідних полів та прокатних станцій, що очолювалася агрономами, у зв'язку з відсутністю постійного нагляду та запасних частин звелася нанівець. Худоба в розплідниках без догляду та доброї паші стала нікудишньою, у той же час земства відчули нестачу коштів не тільки на агрономічні заходи, а й на зарплату агрономам. У зв'язку з фінансовою скрутою агрономи покидали земства [516, с. 114]. Через зменшення кількості спеціалістів значному скороченню було піддано культурно-просвітницьку роботу. Припинилася організація виставок, зменшилася кількість курсів, читань і бесід. Занепали показові поля й зразкові ділянки. На губерньській агрономічній нараді в 1916 р. було вирішено, що «в ту епоху, яку ми зараз переживаємо, важко сподіватися, що ділянки будуть мати достатній вплив на населення. За такого стану речей визнаємо за можливе

значно скоротити роботи щодо показової справи» [127, с. 4; 138, с. 4; 230, с. 5; 274, с. 3].

Попри очевидний поступ у підвищенні агротехнічної культури чернігівських селян, багато прогресивних починань в губернії за роки аграрної реформи так і не було здійснено. Масового повсюдного переконання селян у доцільності впровадження досягнень науки й техніки в сільськогосподарському виробництві не відбулося. «У нас іще до цих пір є селяни, які з недовірою ставляться до порад агрономів і взагалі до всіх сільськогосподарських нововведень», – писав кореспондент газети «Черниговская земская неделя» з с. Козацьке Козелецького повіту в 1915 р. [298, с. 11]. Теж саме стосувалося й розширення мережі дослідних сільськогосподарських станцій, які б допомагали домогосподарям освоювати й застосовувати в господарствах нові сорти рослин. У губернії була лише одна дослідна станція – Носівська Ніжинського повіту, яка розпочала свою роботу в 1914 р. Вона займала земельну ділянку площею 76 дес., яка була розбита на дослідні поля. Крім того, на відведеній площі розміщувались будівлі, метеостанція й хімічна лабораторія [206, с. 6–9]. Повноцінним агрокультурним дослідженням на дослідній станції завадила війна й зменшення фінансування. На початку 1917 р. були спроби запустити в дію ще й Новозибківську дослідну станцію, але всі вони виявилися марними [226, с. 3]. Кореспондент часопису «Селянин» у 1916 р. з гіркотою констатував: «В організації агрономічної освіти й сільськогосподарського кредиту зроблено багато, стосовно ж експериментального дослідження сільськогосподарських питань, то в цьому напрямку в нас поки що не було навіть серйозних спроб. Хоч окремі господарі й земства робили спроби зайнятися питаннями сільськогосподарської культури, проте ці несміливі спроби, позбавлені систематичності, а головне, здійснювані з жебрацькими коштами, не могли й не можуть на щось істотно вплинути» [284, с. 173].

Попри численні труднощі й складні умови, в яких проходив процес надання агротехнічної допомоги населенню, для губернії він не минув безрезультатно. Наслідком здійснених у агротехніці регіону перетворень навіть упродовж

такого нетривалого терміну стало постійне (до 1915 р.) підвищення врожайності основних сільськогосподарських зернових і технічних культур. Якщо середня врожайність з десятини на кінець ХІХ ст. по Україні становила 6,5 ц (41 пуд), то в 1913 р. – 9,4 ц (59 пудів) [497, с. 390–391]. На Чернігівщині середня врожайність зернових у середньому з однієї десятини надільної землі становила за 1901–1904 рр. 4,8 ц (30 пудів), а в 1913–1915 рр. цей показник у губернії становив у середньому по всіх землях уже 9,6 ц (60 пудів) [294, с. 7–8; 295, с. 7–8; 492, с. 19].

Таким чином, надаючи селянам через агрономічні структури агротехнічну допомогу, земства й урядові землевпорядні установи розвивали в селян почуття ініціативності та активності в процесі удосконалення сільськогосподарського виробництва, сприяли побудові його на промисловій основі, спеціалізації та пристосування до індивідуальних здібностей та можливостей кожного господаря. На жаль, Перша світова війна, зменшення фінансування та згортання прогресивних агрономічних заходів не дали завершити цю важливу для чернігівського селянства справу.

* * *

Розглянувши процес реалізації столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині в 1906–1917 рр., можна зробити певні висновки. Столипінська аграрна реформа в Чернігівській губернії здійснювалася за наступними напрямками: вихід з общини й закріплення землі в приватній власності селян (приватизація); утворення індивідуальних селянських господарств (хуторів і відрубів); заснування й залучення до здійснення реформи місцевого відділення Селянського поземельного банку; організація переселень чернігівських селян на східні окраїни Росії; сприяння кооперативному будівництву й надання агротехнічної допомоги відокремленим селянським господарствам регіону.

Приватизація земельних ділянок і створення індивідуальних господарств у Чернігівській губернії відбувались порівняно з іншими українськими губерніями низькими темпами й у незначних масштабах. Більшою мірою ці процеси торкнулися північних повітів, де селяни володіли землею общинно, і

меншою – центральних і південних, де переважало подвірне землеволодіння. До головних чинників, які гальмували ці взаємопов'язані процеси, можна віднести: відсутність у чернігівських селян мотивації до приватизації внаслідок малоземелля; незначного поширення черезсмужжя; переважання безпередільних общин і подвірного землеволодіння; масового виселення селян з губернії. Однак навіть за таких невеликих масштабів приватизація земельних ділянок сприяла активізації земельного ринку в регіоні. Низькі темпи хуторизації селянських господарств на Чернігівщині пояснюються байдужістю населення до тієї ж приватизації; недостатньою кількістю землевпорядного персоналу; невеликими розмірами земельних ділянок у більшості селян, що унеможливило створення повноцінного хутора; браком коштів для купівлі землі в Селянського поземельного банку й перенесення садиби на хутір; проблемами з меліорацією й забезпеченням водопостачання відокремлених господарств у окремих місцевостях; невирішеною проблемою сервітутів; ізоляваністю хуторян від громадського життя.

Активну участь у процесі перебудови земельних відносин в роки столипінської аграрної реформи брав Селянський поземельний банк. Ця державна іпотечна установа відіграла значну роль у формуванні системи приватної земельної власності й мобілізації земельної власності в Чернігівській губернії. Селянський банк надавав сільському населенню позики на придбання землі в інших власників і продавав землі з власного фонду, який було сформовано переважно з колишніх поміщицьких володінь. Діяльність Селянського поземельного банку, спрямована на реалізацію столипінських аграрних перетворень, на Чернігівщині була найактивнішою серед усіх інших українських губерній.

Здійснюючи в рамках аграрної реформи переселенську політику, влада прагнула частково вирішити проблему малоземелля чернігівських селян внаслідок перенаселення та знизити соціальну напругу на селі. Масштаби переселення з Чернігівської губернії в роки реформи були одними з найбільших у всій Російській імперії. Хоча малоземелля на Чернігівщині остаточно

подолати й не вдалося, усе ж переселенську політику царизму для Чернігівської губернії можна вважати успішною: серед усіх українських губерній відсоток чернігівців-«поверненців» зі східних регіонів Росії був найменшим. Чернігівські переселенці зробили значний внесок у справу освоєння до того майже безлюдних територій Сибіру й Далекого Сходу.

У роки столипінських аграрних перетворень у Чернігівській губернії спостерігалось значне поживлення кооперативного руху. У регіоні за цей час кількість кооперативів різних видів зросла більше ніж у 5 разів. Як організація, що виникла разом з активним розвитком ринку, кооперація була одним із засобів, з допомогою якого дрібні товаровиробники й споживачі залучалися в систему капіталістичних відносин, проявляли ініціативу й підприємливість, відходили від старих неефективних форм господарювання. На жаль, значний потенціал розвитку кооперації на Чернігівщині в роки реформи так і не було повністю використано – без дієвої державної підтримки кооперативний рух було пущено на самоплив, єдиного координуючого центру для організації й узгодження дій кооперативів так і не було створено.

Розвиток агрономічної служби, облаштування прокатних пунктів машин і знарядь, поширення агрономічних знань серед селян Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи вели до удосконалення агрокультури, технічного оснащення селянських господарств, поліпшення продуктивності виробництва. Результатом агрокультурних і агротехнічних заходів у губернії стало підвищення врожаїв основних сільськогосподарських культур і поступова зміна консервативної психології чернігівських селян.

Повноцінному здійсненню реформаторських задумів П. Столипіна завадив вступ Росії в світову війну. З початком військових дій було припинено землевпорядкування, зменшено фінансування аграрних перетворень, обмежено операції Селянського поземельного банку, загальмувалось переселення, не було впроваджено в життя багато прогресивних починань у галузі кооперації, агрокультури й агротехніки. Реалізація столипінської аграрної реформи залишилася незавершеною.

РОЗДІЛ 4.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

П. СТОЛИПІНА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

4.1. Ставлення чернігівського селянства до проведення столипінської аграрної реформи

Указ 9 листопада 1906 р., що започаткував столипінські аграрні перетворення й був покликаний зруйнувати селянську общину, не розв'язував питання селянського малоземелля, оскільки був спрямований лише на зміну форми землеволодіння. Тому нова аграрна політика викликала протести в тієї частини селян, які чекали не такої «землі» й не такої «волі». Не була вона схвально сприйнята й частиною заможного селянства. До неї відносилися ті сільські багатії й власники крамниць, які паразитували на общинних структурах і традиційних способах експлуатації бідноти. Газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала, що «общинники, які мають багато худоби на вигонах, і куркулі-орендатори селянських надільних земель сильно протидіють зростанню землевпорядної справи» [134, с. 4]. Вороже до аграрної реформи ставилася й маса розбещених общинним устроєм селян, які відвикли від ініціативної праці й підтримували власне існування за рахунок «миру» [535, с. 70]. Зрозуміло, що психологія й спосіб життєдіяльності мільйонів селян, звиклих до общинного ладу, негайно й автоматично змінитися не могли. Нових хуторян народ називав не фермерами, а «кулаками» й «мироїдами», тобто тими, хто забирав землю в общини-«миру» й тримав її в своєму «кулаці» [504, с. 153].

Найбільш типовими формами проявів опозиції на селі в роки столипінської аграрної реформи були наступні: відмови сільських сходів давати дозволи на виділи; образи членів землевпорядних комісій; бойкот рішень комісій; скарги на землевпорядників і місцеву владу у вищі інстанції; відмови в допомозі землевпорядникам при проведенні межових робіт; перешкоджання землевпорядникам і їх помічникам у виконанні їх обов'язків. Траплялися

випадки псування виміррювальної техніки, викрадення планів земельних угідь, знищення межових знаків [365, с. 131]. Виявом не стільки протесту, скільки нерозуміння важливості землевпорядної справи й осушувальних робіт, було псування селянами гідротехнічних споруд. Так, інженер-гідротехнік губерньського земства 15 вересня 1911 р. доповідав у Ніжинську земську управу про неодноразове руйнування осушувальних каналів на болоті «Смолянка» жителями с. Дроздівка, які заганяли в канали худобу на водопій, а також використовували їх для прання білизни [69, арк. 17–17 зв.].

Найбільш поширеними проявами протидії селян приватизації й виділам землі була відверта байдужість більшості чернігівських селян-общинників до зміни форми землеволодіння, відмови сільських сходів у наданні дозволів на виділення на хутори й відрубів, а також відмови селян від раніше поданих до землевпорядних комісій заяв. На засіданні адміністративного присутствія Городнянського повітового з'їзду 20 серпня 1909 р. розглядалися 20 справ по закріпленню землі в приватну власність. Голова повітової землевпорядної комісії М. Євреїнов заявив селянам, що особи, які виходять з общини, позбавляються права користуватися вигонами, сінокосами та іншими спільними землями. Вислухавши це звернення, селяни заявили: «як у нас землю відберуть – ми не бажаємо виходити із общини» [10, арк. 1–3]. Із закликами ігнорувати столипінське землевпорядкування в с. Покровська Слобідка Мглинського повіту до селян зверталися їх односельці А. Силач і І. Силач. Це не залишилося непоміченим місцевою владою й названі селяни були ув'язнені поліцією з порушенням клопотання про вислання їх із Чернігівської губернії [11, арк. 27]. Земський начальник 5-ї дільниці Ніжинського повіту 18 вересня 1909 р. наказував волосним старшинам вести пильне спостереження за особами, які якимось чином будуть «протидіяти впровадженню в життя Закону 9 листопада 1906 р.», і доповідати йому про результати [81, арк. 130].

Волосне правління с. Володькова Дівиця 5 березня 1913 р. доповідало в Ніжинську повітову землевпорядну комісію, що в товаристві козаків с. Володькова Дівиця бажають виділитися на відруб 64 козаки, а не бажають –

197, у товаристві селян цього ж села – 12 бажають і 282 не бажають виділятися; у с. Шатура хочуть відокремитися лише 2 селян, а не хочуть – 296; у с. Данине охочих до відокремлення 5, а тих, хто не хоче, налічується 130 домогосподарів. Сільські старости с. Сального Ніжинського повіту Тихон Чуприна й Федір Ковзун на вимогу подати списки охочих і неохочих виділятися на відруби повідомляли земському начальнику, що «селяни с. Сального не хочуть підписуватися ні в списку, де охочі до виділення, ні там, де неохочі, кажучи, що ми будемо жити як і раніше» [99, арк. 149–152 зв., 188].

У с. Макіївка Ніжинського повіту 12 селян звернулися до землевпорядної комісії з проханням про вихід на відруби. Сільський сход 7 липня 1913 р. не зважив на доводи земського начальника й більшістю голосів дозволу на виділення не дав [110, арк. 4–7]. Відмовилися переходити на відруби селяни сіл Рилівчів Новожибківського повіту та Забір'є Суразького повіту [469, с. 198]. Помічник начальника Чернігівського губернського жандармського управління в Ніжинському повіті 14 лютого 1913 р. доповідав начальству, що є агентурні відомості про те, що селяни с. Шатура не бажають виділятися на хутори, мотивуючи своє рішення тим, що, «нове господарство їх послабить у революційному відношенні, відокремивши від товариства. Вони націлені безкоштовно заволодіти землею княгині Голіциної й графа Мусіна-Пушкіна, принаймні таку заяву вони робили чиновнику» [15, арк. 14]. У с. Шаповалівка Борзнянського повіту в 1913 р. представники повітової землевпорядної комісії марно намагались схилити селян до виходу на відруби. Селяни виявилися непохитними, мотивуючи свою відмову словами: «Горе буде, як поріжуть землю на відруби, бо тоді кожному господарству дадуть агронома й будемо на землі працювати не так, як хочеться нам, а так як агроному, а як не послухаєш, то й землю відберуть» [229, с. 9].

Землевпорядкування й виділення селян на хутори й відруби проводилися часто насильницькими методами, ігноруючи волю й бажання більшості селян. Депутат від Чернігівських губернських земських зборів М. Красовський, висловлюючи думку поміщиків-октябристів щодо руйнування общини, у

своєму виступі в березні 1910 р. в Державній Раді рішуче заявив: «Ми стоїмо за рішення примусове, насильницьке, нав'язане!» [408, с. 87]. У с. Нижнє Стародубського повіту землемір, виступаючи на сільському сході, запропонував селянам переселятися на хутори, а коли останні відмовилися, заявив: «Якщо ви добровільно не підете, вашу землю все одно поріжуть на хутори й вас розселять» [13, арк. 52]. Запротестували проти виділів у 1913 р. й селяни с. Ямпіль Глухівського повіту. Виявилось, що землеміри тут шляхом погроз і обіцянок вимагали від селян підписи під бажанням вийти на відруби [16, арк. 23, 27]. У 1914 р. на примусовий виділ на відруби в ГУЗіЗ скаржилися селяни с. Мощанка Городнянського повіту. Вони писали: «Неодмінний член землевпорядної комісії Макаров з допомогою озброєних стражників чинить примус до розверстання наших земель. Землеміри багато витоптали трави, хліба й вирубали ліс у невинних людей» [364, с. 32]. Протистояння між селянами й землевпорядниками в с. Мощанка восени 1913 р. досягло такої напруги, що помічник землеміра В. Богомаз змушений був просити у влади дозволу на придбання вогнепальної зброї. Аналогічні прохання надійшли й від помічників землемірів з Мглинського й Новозибківського повіту й усі вони були задоволені [36, арк. 76, 164–165].

Царський уряд щедро нагороджував осіб, які виявляли особливу старанність при проведенні аграрної реформи. За «видатну працю» в справі землевпорядкування 7 грудня 1912 р. був встановлений нагрудний знак, яким нагороджувалися чиновники, що «виявили особливо значні заслуги, які виходили за межі виконання службових обов'язків». Зовнішній вигляд і опис знака вміщений у додатку БП [102, арк. 4]. Представники місцевих адміністративних властей і землевпорядних комісій з особливою ретельністю взялися до роботи, нерідко вдаючись до хитрощів, обману, залякування тощо, щоб досягти бажаного результату землевпорядкування й отримати відзнаку.

Передбачаючи, що навряд чи землевпорядні роботи будуть проходити безконфліктно, Чернігівське губернське правління ще 5 квітня 1907 р. зобов'язало відряджати за необхідності поліцейських для сприяння виконанню

межовими чиновниками землевпорядних справ [29, арк. 178]. У своєму листі до голови Ніжинської повітової землевпорядної комісії Ю. Глебова 24 серпня 1909 р. чернігівський губернатор М. Маклаков зазначав, що він «наказав чинам поліції сприяти справі землевпорядкування, яка тільки-но започаткувалася в Чернігівській губернії, і в якій через це можливі різні недоречності й ускладнення» [21, арк. 236]. Актуальною допомогою поліції землевпорядникам залишалася й у наступні роки. Чернігівське губернське правління, відряджаючи старшого помічника губернського землеміра Красовського для виконання землевпорядних робіт у Чернігівському, Остерському й Ніжинському повітах, 30 квітня 1910 р. давало одночасно розпорядження повітовим поліцейським управлінням, щоб ті у випадку потреби надавали землевпоряднику необхідну допомогу. Помічник землеміра своїм правом скористався вже восени, коли склав акт і подав рапорт губернському землеміру щодо притягнення до кримінальної відповідальності козака Сидора Кононенка, який у відрубній ділянці м. Носівка Ніжинського повіту знищив поставлені Красовським межові знаки [32, арк. 45, 70]. 13 серпня 1912 р. Чернігівське губернське правління знову наказувало повітовим поліцейським управлінням «на вимогу відрядженого землеміра у випадку, якщо йому буде потрібне при виконанні робіт сприяння поліції, негайно таке надавати» [28, арк. 283]. Враховуючи непоодинокі випадки протистоянь землевпорядників із селянами, губернатору І. Стерлігову в 1913 р. довелося неодноразово звертатися до повітових землевпорядних комісій і повітових урядників з вимогами навести лад у справі примирення селян і землевпорядників [35, арк. 60, 77, 79].

Поширеним проявом невдоволення селян перебігом землевпорядних робіт були скарги на дії місцевої влади, які селяни писали в повітові й губернські землевпорядні комісії або на ім'я П. Столипіна чи й навіть самому царю. Прохання припинити землевпорядні роботи в 1910 р. посилали царю селяни с. Семенівка Новозибківського повіту, оскільки на їх переконання «указ від 9 листопада 1906 р. надає селянам широке право виділятися на відрубби, і в той же час цілком обмежує права громад і осіб, які не виділяються» [205, с. 247].

Кількість селянських скарг до землевпорядних комісій в українських губерніях подаємо в додатку БР [163, с. 80–81]. Дані таблиці свідчать, що за 1907–1910 рр. від чернігівських селян до землевпорядних комісій надійшло найменше скарг серед усіх українських губерній (131 скарга). Ця кількість скарг була майже вдвічі меншою, ніж у Подільській губернії, яка йшла наступною, а найбільше невдоволених землевпорядкуванням було на Херсонщині (864 скарги).

З 1911 р., коли землевпорядні роботи значно позжавлилися, зріс і потік скарг на дії чиновників від землевпорядкування. Селяни слободи Ветхо-Рождественська Ніжинського повіту Марко Сомко й Федір Феденко подали колективну скаргу (від 9 домогосподарів) на постанову Ніжинської землевпорядної комісії, прохаючи скасувати розроблений проект розверстання через те, що «землемір не обмірював у натурі кожну смугу» й за проектом ці селяни одержали у відрубках менші ділянки, ніж мали раніше, та ще й гіршої якості. 27 січня 1915 р. губернською землевпорядною комісією їх прохання було «залишено без наслідків», тобто відхилено [116, арк. 215–217].

У грудні 1913 р. селяни с. Гармащина Ніжинського повіту Митрофан і Омелян Литовченки, а також Варфоломій Шевчук скаржилися до землевпорядної комісії на несправедливий розподіл товариської землі на відруби, за яким їм дісталися ділянки з гіршою землею. На засіданні Ніжинської повітової землевпорядної комісії 3 вересня 1914 р. скарги були відхилені з тим формулюванням, що хоча ділянки вищеназваних селян і не були найкращими, проте й не гіршими, ніж у інших селян [122, арк. 53, 68; 123, арк. 37, 55; 124, арк. 44, 61]. У 1913 р. на засіданнях губернської землевпорядної комісії розглядалися скарги селян на постанови повітових землевпорядних комісій щодо проектів землевпорядкування в селах Нові Івайтенки й Єльня Мглинського повіту, с. Позняки Остерського повіту, м. Гремяч Новгород-Сіверського повіту, с. Кучинівка Городнянського повіту, сл. Гамаліївка Глухівського повіту [36, арк. 90, 208; 165, с. 2].

Селяни с. Радомка Сосницького повіту скаржилися на обман місцевої адміністрації, заявляючи, що неодмінним членом повітової землевпорядної

комісії земля була оцінена неправильно, у зв'язку з чим хуторяни одержали кращу землю, а общинникам залишилася гірша [14, арк. 120]. На захоплення кращих земель відрубниками скаржилися в ГУЗіЗ 1 березня 1913 р. жителі с. Русанове Остерського повіту. За словами селян, «краща частина нашої орної землі виділена у володіння кількох осіб, які порівняно з іншими жителями багатші й виявили бажання вийти на відруб». Тим не менше, Остерська повітова землевпорядна комісія й на 1914 р. запланувала в Русановому виділенні на відруб 4 ділянок [36, арк. 222; 205, с. 404–405].

У процесі виконання землевпорядних робіт ситуація іноді загострювалася настільки, що доводилося втручатися поліції. Велике селянське заворушення на цьому ґрунті виникло в с. Безуглівка Городнянського повіту. Тут у серпні 1909 р. сільський сход не дав дозволу на виділи 18 місцевим заможним селянам. Усупереч волі громади за рішенням повітового з'їзду землевпорядники все таки розпочали здійснення обов'язкового виділу. Селяни спочатку змусили землевпорядників припинити роботи, а потім побили присутніх у полі селян-виділенців і землевпорядних працівників. Наступного дня в село прибув становий пристав з кінними поліцейськими стражниками й заарештував сім селянських активістів. Селяни, які зібрались на сход із цього приводу, вимагали звільнення арештованих. На сході зчинилася бійка, поліція застосувала зброю, поранивши при цьому селянина Терентія Семака.

28 квітня 1910 р. в Безуглівку прибув чернігівський віце-губернатор Т. Рафальський для здійснення суду над бунтівниками. Сільський сход зустрів його хлібом-сіллю. Усі селяни стояли на колінах, висловлюючи покірність і просячи помилування. Віце-губернатор дарунок не прийняв, заявивши, що не вірить у щирість селянського розкаяння. Обвинувативши селян у «злочинності їх поведінки», чиновник пригрозив селянам, що вони будуть відповідати за безпеку хуторян, а останніх запевнив у захисті урядом їх інтересів.

Високопоставлений чиновник також демонстративно відвідав хутір селянина А. Безбородого, який не дивлячись на всі труднощі, виділився з общини й мав 12 дес. землі, на які власним коштом переніс будинок і посадив

сад. Віце-губернатор дав вказівку супроводжувачим його неодмінним членам губернської й повітової землевпорядних комісій подбати про виділення цьому «хороброму й енергійному піонеру» грошової допомоги [205, с. 234–237, 241]. 27–28 жовтня 1910 р. судова палата розглянула справу про селянське заворушення в с. Безуглівці, двох селян було виправдано, а 13 його активних учасників засуджено до 7-місячного тюремного ув'язнення [312, с. 2].

У с. Чорноводки Мглинського повіту землемірні роботи проводилися під охороною поліції. У цьому селі 18 червня 1910 р. під час сільського сходу, на якому вирішувалося питання про вихід селян Буримова й Сенькова на хутори, у будинок, де відбувався сход, прибули жінки з дітьми в кількості близько 200 душ і спочатку криками висловлювали протест, а потім накинулися на поліцейських, яким для наведення порядку довелося застосувати силу [12, арк. 13; 205, с. 244]. У с. Неглюбки Суразького повіту земський фельдшер В. Ковальов, а також селяни М. Суглобов і А. Гриньков навесні 1910 р. переконували жителів села не підкорятися закону й не виходити на хутори й відрубати. Вийшовши 10 квітня 1910 р. в поле, селяни примусили землеміра припинити роботи, і тільки тоді, коли на вимогу місцевих властей у село прибув поліцейський загін, вони були відновлені [12, арк. 1–2]. У с. Почеп Мглинського повіту землемір хотів нарізати відруб розміром 75 дес. місцевому заможному селянинові в місці розташування селянських городів. 18 травня 1913 р. селяни примусили землеміра припинити роботу. Для наведення порядку довелося викликати поліцію, після прибуття якої між нею й селянами зав'язалася сутичка. У поліцію з боку селян полетіло каміння. Після поліцейської розправи, вчиненої над селянами, землемірні роботи відновилися [17, арк. 114]. Масові виступи селян проти столипінського землевпорядкування, що супроводжувалися сутичками з поліцією, місцевими властями й землемірами, відбулися також у селах Кучинівка Городнянського повіту (квітень 1910 р.), Запілля Мглинського повіту (21 травня 1913 р.), Перелаз Суразького повіту (24 червня 1913 р.) [205, с. 406–407; 469, с. 216].

Попри наведені випадки конфліктів у селах Чернігівщини, не варто однак перебільшувати активний опір чернігівських селян столипінським аграрним перетворенням. Масового характеру вони не мали. На підтвердження цього наведемо підрахунки різних вчених щодо кількості селянських виступів в Україні впродовж 1907–1914 рр. Так, Н. Мальцева зафіксувала в Україні в 1907–1914 рр. 375 селянських виступів [472, с. 130]. За цей же період В. Горякіна нарахувала в Україні 706 селянських виступів (проти столипінського землевпорядкування 100), з них Чернігівщини стосувалися 62 конфлікти (проти столипінського землевпорядкування всього 9) [384, с. 129].

На нашу думку, найповнішими є підрахунки, які зробили Ф. Лось і О. Михайлюк. Ці автори нарахували в Україні за 1907–1914 рр. 1 973 виступи, з яких проти столипінського землевпорядкування було 130 (або 6,6 %), а з них на Чернігівщині – 13 [469, с. 254–255]. Відмінності в підрахунках кількості селянських виступів можна пояснити різною методикою вчених при використанні статистичних даних. Так, Д. Пойда вважав, що враховувати необхідно лише ті конфлікти в селянському середовищі, які підпадають під поняття «селянське заворушення», під яким вчений розумів «події, що залишили помітний слід у житті села й були протестом якщо не всього населення, то значної його частини певного населеного пункту» [509, с. 28]. Йому заперечував Б. Литвак, який пропонував рахувати селянські виступи за кількістю селищ, охоплених протестами, бо в такому разі «відома не тільки загальна кількість населених пунктів, але й кількість жителів в них» [463, с. 102]. О. Михайлюк пропонував не обмежуватися підрахунком селищ, оскільки селянські виступи іноді відбувалися повторно в одному й тому ж населеному пункті й у цьому разі кількість конфліктів применшується. Вчений стверджував, що для встановлення критерію розмаху селянського руху слід урахувати три показники: 1) кількість виступів; 2) кількість їх учасників; 3) кількість селищ, охоплених рухом [480, с. 114–115].

Вважаючи останню методику підрахунків найоб'єктивнішою, наведемо підрахунки селянських виступів проти столипінського землевпорядкування в

українських губерніях, зроблені Ф. Лосем і О. Михайлюком, у додатку БС [469, с. 244–255]. Аналізуючи дані додатку, можна дійти висновку, що за період 1907–1914 рр. у Чернігівській губернії проти власне столипінського землевпорядкування відбулося порівняно небагато активних виступів. Кількість таких виступів у регіоні становила 10 % від загальної кількості по Україні й 17,8 % по Лівобережжю. Повільний хід реформи на Чернігівщині в перші роки її проведення мав наслідком відсутність взагалі таких виступів у 1907–1909 рр. Більшість селянських виступів проти столипінської аграрної реформи припала на 1911–1913 рр., коли згідно закону від 29 травня 1911 р. землевпорядні роботи по виділу відрубів і хуторів поживавішали [469, с. 219].

Необхідно зазначити, що в додатку БС не враховані виступи, спричинені майновою диференціацією серед селян, яка стала наслідком змін у землеволодінні. Ф. Лось і О. Михайлюк слідом за С. Дубровським протести проти дій землевпорядників, а також конфлікти між заможними й бідними селянами в 1907–1914 рр. назвали «соціальною війною на селі» [469, с. 193]. Вона проявлялася в погромах садиб, самовільних захопленнях земель і майна, самовільних випасах, витоптуваннях посівів худобою (спашах), порубках лісу та підпалах у господарствах новостворених хуторян та відрубників.

Найпоширенішою формою «помсти» хуторянам і відрубникам з боку селян-общинників у Чернігівській губернії були підпали. П. Столипін у телеграмі губернаторам від 5 липня 1907 р. вказував: «Зважаючи на помітне почастищення підпалів на аграрному ґрунті й можливість ще більшого посилення їх з настанням осіннього періоду, прошу вжити найрішучіших заходів для охорони стражниками землевласницьких садиб і володінь консервативного селянства» [469, с. 219]. Козелецький повітовий урядник Максимовський 29 вересня 1909 р. доповідав начальнику Чернігівського губернського жандармського управління: «Звертають на себе увагу численні підпали в селян. У м. Кобижча тільки за один місяць – з 20 серпня по 20 вересня цього року – 13 пожеж. Підпали здійснювали члени зграї підпалювачів, які діяли в силу переконань

політичного характеру, проповідуючи необхідність палити багатіїв» [9, арк. 9–10].

У своєму звіті в департамент поліції від 2 листопада 1911 р. чернігівський губернатор М. Маклаков доповідав, що в губернії відбуваються систематичні підпали господарств тих селян, які виявили бажання переселитися на хутори [469, с. 224]. У 1911–1912 рр. хвиля підпалів хутірських господарств прокотилася Новозибківським повітом. Тільки в с. Карповичі цього ж повіту з 1 вересня 1911 р. до 3 жовтня 1912 р. було здійснено десять підпалів у селян, які виявили бажання виділитися на хутори [205, с. 317]. Кореспондент газети «Черниговская земская неделя» в серпні 1913 р. писав з Городнянського повіту, що «ніколи ще не було в нас так багато пожеж, як у цьому році. З багатьох сусідніх сіл надходять відомості про це сільське лихо. Та й сам майже кожної ночі бачиш навколо заграви» [136, с. 13]. «Значного поширення набули зловмисні підпали в місцях хутірського розселення селян. У деяких місцях общинники здійснюють підпали хуторянам, як це трапилося, наприклад, у так званих Чортовицьких хуторах», – повідомляв у 1913 р. кореспондент з Новозибківського повіту [194, с. 15].

Абсолютне переважання даної форми селянських протестів над іншими за словами А. Ієрусалимського відображало те глухе таємне озлоблення, яке панувало серед розорених і голодних селян у процесі проведення столипінської аграрної реформи [415, с. 109]. В. Горякіна нарахувала на Чернігівщині за 1907–1914 рр. 37 випадків, а Ф. Лось і О. Михайлюк – 51 випадок підпалів [384, с. 129; 469, с. 244–255]. Насправді ж статистика не повною мірою відображає дійсну кількість підпалів у чернігівських селах, їх було набагато більше, оскільки десятки випадків пожеж залишалися не розслідуваними й заносилися поліцією в графу тих, які виникли з «невідомих причин». Іноді декілька схожих випадків підпалів фіксувалися як один випадок [415, с. 110; 472, с. 127].

Боротьба селян проти столипінської аграрної реформи проявлялася й у збільшенні кількості судових справ, які були пов'язані із застосуванням указу

9 листопада 1906 р. Хуторяни постійно жили в обстановці ворожнечі й ненависті, їх переслідували й цькували, псували належне їм майно, а то й громили їхні хутори. У появі останніх селяни вбачали причини погіршення й без того злиденного свого існування. «Окрім того, що облаштування господарства на нових засадах викликає в хуторян значні затрати енергії, праці й грошей, вони піддаються й усіляким нападкам з боку общини, церкви, окремих общинних пройдисвітів, які ще не усвідомили велику користь землеоблаштування. Іноді ці нападки проявляються у вкрай диких, можна сказати, просто звірячих вчинках», – писала газета «Чернігівське слово» в 1913 р. [166, с. 2]. Селянин Химич у 1908 р. за 2 версти від с. Мрин Ніжинського повіту облаштував хутір на 20 дес. купленої землі: побудував дім і господарські споруди. Член землевпорядної комісії П. Коробка згодом доповідав: «З'явився натовп людей, знищив огорожі й пустив худобу на засіяне поле. Довелося хуторянину захищатися пригощаннями та іншими приватними засобами. У суді важко знайти захист від такого насилля» [191, с. 130]. Селянин-відрубник Макар Курносенко із с. Ковпинка Новгород-Сіверського повіту, який за сприяння Селянського поземельного банку купив 13 дес. землі, повідомляв 25 жовтня 1910 р. в Чернігівське губернське креслярське відділення про постійне знищення меж його відрубку сусідами й прохав відрядити землеміра для відновлення межових знаків його земельної ділянки [33, арк. 50]. У с. Холопкове Глухівського повіту селяни, озброївшись кілками, розгромили 9 травня 1913 р. хутір селянина М. Ковбаси [469, с. 227–228]. У с. Старосілля Городнянського повіту селянин Степан Баран, перейшовши на хутір, улаштував на ньому велику пасіку з 32 вуликами, але в травні 1913 р. колишні його співобщинники розгромили пасіку й отруїли коня хуторянина. На подання чернігівського губернатора департамент землеробства асигнував С. Барану кредит у сумі 200 руб. на відновлення пасіки, яка на думку влади може мати «велике зразкове значення для навколишнього населення» [166, с. 2]. Хуторянин із с. Карповичі Новозибківського повіту А. Куцир одержав від влади

безповоротну допомогу в сумі 300 руб., коли його хутір площею в 22 дес. землі було спалено місцевими селянами [469, с. 225].

Кількість конфліктів між розбагатілими й незаможними селянами в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи відображено в додатку БТ [469, с. 244–255]. Дані додатку свідчать, що виступи проти «нових поміщиків» на Чернігівщині, як і власне проти землевпорядкування, теж не були численними. Найпоширенішою формою протесту, як уже зазначалося, тут були підпали (51 з 58). Усього за підрахунками Ф. Лося і О. Михайлюка по всій Україні в зазначений період відбулося 322 виступи проти «куркулів». Переважна більшість з них (222) припала на Лівобережну Україну (68,9 %) (Полтавщина – 101, Харківщина – 63 виступи). Загальна кількість різних сутичок між багатими й бідними селянами Чернігівщини за період 1907–1914 рр. становила 18 % від загальної кількості по Україні й 26 % по Лівобережжю. Насправді, конфліктів між біднотою й куркулями в Чернігівській губернії могло бути значно більше. Судити про вади статистики в ті роки можна хоча б за таким прикладом: в одному м. Кобижча Козелецького повіту тільки за вересень-жовтень 1909 р. було зафіксовано 13 підпалів майна багатіїв. Ф. Лось і О. Михайлюк за увесь період 1909–1910 рр. нарахували на всій Чернігівщині лише 20 підпалів [469, с. 220, 244–255]. Не могли ж практично всі підпали відбутися тільки в одному населеному пункті й упродовж одного місяця! Інша справа, що жертви підпалів не обов'язково були хуторянами, оскільки їх статус у документах часто не уточнювався [198, с. 2]. Однак не викликає сумнівів, що в перші роки проведення реформи сутички між хуторянами й общинниками дійсно були рідкістю (оскільки сама реформа проходила низькими темпами), а вже з 1908 р. зіткнення між біднотою й заможними селянами стали поширенішим явищем [396, с. 14–17].

З початком війни в 1914 р. селянські виступи проти землевпорядних робіт не припинилися, оскільки становище малоземельного селянства губернії в цей період значно погіршилося. Мобілізація запасних, реквізиція хліба, коней, худоби, наряди на тиллові роботи – усе це тяжким тягарем лягало на їх плечі

[381, с. 278]. На Чернігівщині до армії було мобілізовано 50,6 % чоловіків, а за даними Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. в Чернігівській губернії залишилося 30,2 % чоловічого населення [438, с. 239; 495, с. 94]. Нестача робочих рух змусила владу, стурбовану «використанням всього врожаю в губерніях фронту», у 1916 р. видати розпорядження про примусове залучення в деяких регіонах, включно з Чернігівською губернією, населення віком від 15 до 50 років до збору врожаю. Відповідний циркуляр чернігівським губернатором було направлено в Мглинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Стародубський і Суразький повіти, де склалася найскладніша ситуація зі збором урожаю [47, арк. 1, 16, 22–23, 38–42].

Крім мобілізації в армію, значну частину чоловічого населення Київської й Чернігівської губерній посилали на окопні роботи, відриваючи від польових робіт. У селянському господарстві основною стала жіноча праця [298, с. 10–11]. Чернігівщина в роки війни стала територією, куди було спрямовано потоки біженців з прифронтових регіонів, що суттєво напружувало й без того складну ситуацію в регіоні. Губернським властям потрібно було цих людей приймати, розміщувати, надавати їм допомогу. Біженців спочатку приймали в Городні (з Холмщини), Сновську, Любечі й Ріпках (з Волині й Варшавської губернії), потім людей розміщували по селах і містечках Городнянського повіту, де вони або залишалися, або потім звідти рухалися далі на схід. Біженці тягарем лягали на місцевий бюджет, погіршували криміногенну ситуацію в губернії [46, арк. 29–30, 71, 104, 111, 114]. Усе це ускладнювало землевпорядні роботи, заплановані масштаби землеустрійних робіт у роки війни не виконувалися.

Незважаючи на численні протести, царський уряд і в перші роки війни продовжував проводити землевпорядні роботи, втілюючи в життя столипінську земельну реформу. Заможні селяни були зацікавлені в тому, щоб для полегшення виходу з общини на війну пішла найактивніша частина села, тоді як бідні селяни разом з жінками-солдатками вимагали припинення землеоблаштування до повернення призваних у армію. На цьому ґрунті виникали конфлікти, які іноді переростали в сутички [204, с. 19]. Як і в довоєнні

роки, найпоширенішими формами селянських невдоволень були пасивність селян, відмови сільських сходів давати згоду односельцям на виділи й скарги на дії землевпорядників. Кореспондент газети «Черниговская земская неделя» повідомляв у 1914 р. із с. Заньки Ніжинського повіту про те, що більшість мешканців села не бажали виходити на хутори, мотивуючи тим, що «наші діди вік прожили без хуторів, так проживемо й ми» [285, с. 12; 112, арк. 36]. Селяни с. Смолянка Ніжинського повіту в січні 1915 р. всупереч усім закликам земського начальника також висловилися проти розверстання землі на відруби [242, с. 9–10].

У роки війни не припинявся потік скарг на несправедливі на думку селян дії землевпорядних комісій. Козаки с. Талалаївки Ніжинського повіту Марко Самко й Федір Феденко оскаржували в губернській комісії постанову повітової землевпорядної комісії від 4 жовтня 1914 р. про затвердження проекту розверстання надільної землі [103, арк. 143]. Селяни Зрубово-Веркіївського товариства Ніжинського повіту Данило Яловий і Василь Яцина скаржилися спочатку до повітової, а потім у губернську землевпорядні комісії на погіршення умов їх господарювання після виділення, оскільки при розверстанні земель товариства на відруби сінокіс виявився за 2 версти від них, хоча до розверстання він був поряд з господарствами цих селян [126, арк. 5–6]. Козаки м. Ніжина скаржилися на дії землевпорядної комісії, яка віддала 28 дес. їх «вигону», що ним козаки користувалися вже 50 років, селянському товариству для розподілу його на відрубні ділянки [125, арк. 1, 3, 9]. На цьому ж засіданні розглядалися також скарги уповноважених від товариства селян і козаків м. Нових Боровичів на постанову Городнянської землевпорядної комісії від 18 грудня 1914 р., яка обмежувала надання землі товариству [162, с. 14–16]. 2 грудня 1915 р. селянин із с. Мала Кошелівка Ніжинського повіту Я. Шимко скаржився в повітову комісію на неправильний на його думку розподіл землі при розверстанні на відруби, бо він був здійснений за його відсутності й не враховував якості ґрунтів. Селянин прохав землевпорядну комісію здійснити повторний переділ, проте його прохання було відхилене [121, арк. 72–73].

На дії землевпорядних комісій чернігівські селяни скаржилися навіть в Урядовий Сенат. На рішення губернської комісії щодо затвердження проекту повітової комісії по розверстанню землі 20-го Велико-Дівицького товариства 28 серпня 1915 р. в Сенат скаржилися селяни с. Шатура Ніжинського повіту Сергій і Тимофій Медведі, проте скаргу було відхилено [117, арк. 87, 110 зв.].

Іноді скаржникам усе ж удавалося досягти справедливості. Так, за скаргою селян і козаків с. Тростані Новозибківського повіту 9 жовтня 1914 р. указом Сенату було скасовано постанову губернської землевпорядної комісії щодо визнання права власності на розверстані земельні ділянки [111, арк. 8–10 зв.].

Селянин села Кукшин Ніжинського повіту Іван Винник, перебуваючи на службі в армії, у липні 1915 р. в листі до земського начальника 3-ї дільниці Хільчевського прохав того відкласти справу щодо приватизації земельної ділянки його брата Григорія до завершення війни, оскільки при землевпорядкуванні зачіпалися його майнові інтереси [77, арк. 52]. У скарзі, поданій на ім'я міністра землеробства від 10 червня 1916 р., інший солдат, який побоюючись помсти не вказав свого імені, висловлюючи невдоволення поділом землі в с. Свидовець Козелецького повіту, писав з фронту: «Несправедливість нарізки ось у чому: негідникам і тим, хто ухиляється від служби (але в даний час вони близькі до землемірів), наділено більше, чим було, ближче до села й кращої [землі]; священикам нарізано замість 36 дес. до 46 дес. кращої й біля села. А в тих, хто з дня мобілізації й нині в окопах, забрано останнє, і жінки наші звертаються до землемірів, але останні не звертають уваги й виганяють їх, ображаючи при цьому» [332, с. 332]. Незадоволеними були й новоспечені власники землі. Восени 1916 р. кореспондент «Черниговской земской недели» повідомляв із Свидовця про те, що в селі землевпорядною комісією було розверстано землю на відруби, однак «частина населення вже виявляє невдоволення новим порядком, особливо малоземельні, оскільки на їх думку, нікуди буде виганяти пасти худобу» [275, с. 6].

Подання й розгляд скарг на дії землевпорядних комісій і землевпорядників тривало навіть у останні місяці існування комісій, тобто до літа 1917 р. Так,

Ніжинська повітова землевпорядна комісія 20 березня 1917 р. доповідала в губернську комісію про відмову в задоволенні скарги селянина Якова Плиски на дії землевпорядників при розверстанні земель II-го Носівського товариства через недотримання термінів подачі таких заяв [113, арк. 4].

Землевпорядні роботи й у роки війни іноді ставали причиною виникнення селянських виступів, які закінчувалися сутичками з відрубниками, поліцією й місцевою владою. У с. Нивне Мглинського повіту 24 вересня 1914 р. селяни С. Філіпенко й С. Ігнатков після низки образ побили землеміра Пшеничного, який здійснював землемірні роботи по виділам землі на відрубні ділянки [18, арк. 116]. Сутички між общинниками й заможними селянами мали місце в 1915 р. в селах Азарівка Стародубського повіту, Вовна Новгород-Сіверського повіту та Браниця Козелецького повіту [204, с. 416–418; 228, с. 9–10; 389, с. 120–121]. Кореспондент газети «Черниговская земская неделя» повідомляв у 1916 р. з Мглинського повіту, що в с. Горяни «під час нарізки відрубів було багато незадоволених, які тепер усіляко шкодять відрубникам» [285, с. 9].

Невдоволення в частини селян викликала й політика Селянського поземельного банку. Селянки-солдатки с. Орликівки Новозибківського повіту в травні 1916 р. самовільно вигнали худобу на пасовище, що знаходилося на банківських землях. Банківські чиновники звернулися до новозибківського урядника, який 21 червня 1916 р. направив у Орликівку пристава зі стражниками для наведення порядку. У селі на поліцейських накиннулися селянки-солдатки, наносячи їм удари палками й обливаючи водою. Поліція розігнала жінок прикладами рушниць, шаблями та нагайками [204, с. 415].

Виступи селян проти землевпорядних робіт змушували владу вживати заходів для заспокоєння незадоволених. 22 серпня 1914 р. циркуляром ГУЗіЗ перед губернаторами було поставлено вимогу вести землевпорядні роботи лише там, де була добровільна згода общинників і відрубників. Особливу увагу необхідно було звернути на ті земельні ділянки, які належали сім'ям солдатів. Однак селян це не заспокоїло й уже в циркулярному листі міністра землеробства О. Кривошеїна від 29 квітня 1915 р. було дано розпорядження у

випадках недосягнення згоди між відрубниками й товариствами призупиняти землевпорядні роботи, «щоб не викликати серед населення ворожих відносин» [269, с. 14]. Цим циркуляром процес землевпорядкування фактично зупинявся. У 1916–1917 рр. селянські протести були спрямовані вже переважно на виправлення або ліквідацію наслідків столипінської аграрної реформи [364, с. 32–33]. Усього за 1914–1916 рр. автори «Історії селянства УРСР» на Чернігівщині нарахували лише 4 активні селянські виступи, що разом з Полтавщиною (там цей показник взагалі був нульовим) було найнижчим показником серед українських губерній [421, с. 541].

Головною причиною відносно невеликого розмаху селянського руху на Чернігівщині в роки столипінської реформи була слабка реалізація аграрних перетворень у регіоні. Можна припустити, як ми вже відзначали, що виступів селян у період столипінської аграрної реформи було значно більше, ніж ми маємо даних у архівах. Це зазначає в своїй публікації В. Горякіна, цієї ж думки дотримується й С. Дубровський, який вважав, що тогочасна статистика більше цікавилася містом, приділяючи селу значно менше уваги [384, с. 131; 390, с. 515]. На думку М. Лещенка, офіційна статистика царської Росії свідомо значно применшувала кількість селянських заворушень [462, с. 32]. Дійсно, департамент поліції реєстрував далеко не всі селянські виступи. Зокрема, у 1911–1914 рр. перестали реєструвати підпали «на аграрному ґрунті», особливо ті, по яким не було доказів для розслідування. Сутички між общинниками й відрубниками часто розглядалися як побутові конфлікти. Не повністю вівся облік такої поширеної форми селянської боротьби як витоптування худобою посівів (спаш) на землях хуторян, яке могло бути й результатом випадковості через недогляд пастуха. Тому прослідкувати якусь чітку закономірність у динаміці й територіальному розподілі підпалів і спашу немає змоги [377, с. 84].

Найактивніше проти столипінського землевпорядкування селяни протестували в північних повітах губернії – Новозибківському, Мглинському, Суразькому, Городнянському, де общинне землеволодіння переважало, і де вихід частини заможних селян на хутори й відруби погіршував нелегке

становище бідних селян, для яких община була підтримкою у важкі часи. З таким твердженням не погоджується В. Шевченко, який вважав, що переконання про північ Чернігівщини як осередку селянських виступів періоду аграрної реформи, ґрунтується на недостатньому дослідженні архівних документів по південних повітах [574, с. 66–67]. Однак він мав на увазі всі без винятку селянські виступи в регіоні. Здійснений нами аналіз документів підтвердив висновок про переважання активних селянських виступів проти столипінського землевпорядкування саме на півночі губернії, оскільки в південних повітах, де переважало приватне землеволодіння, протести виражалися переважно в пасивних формах. До сутичок за участю поліції тут доходило вкрай рідко, справи вирішувалися цивілізованим шляхом. Найпоширенішою з активних форм селянських виступів тут можна назвати підпали, однак через вади тогочасної статистики твердої впевненості, що вони були пов'язані з реалізацією аграрної реформи, немає [369, с. 109].

Таким чином, реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії не відбувалася безпроблемно, а викликала спротив частини селян. Виступи селян проти столипінського землевпорядкування в губернії не мали масового поширення, а носили локальний характер, однак змушували владу вживати застережні заходи, а іноді й застосовувати силу для заспокоєння селян. Головною причиною селянського невдоволення змінами в землеволодінні була соціальна, тобто спрямованість реформи на задоволення інтересів заможного, ініціативного й підприємливого селянства. У той же час бідніші селяни, які становили більшість на Чернігівщині, виявилися осторонь земельних перетворень. Не можна оминути увагою й психологічний чинник аграрних перетворень, який мав місце в селянському середовищі. В общині селяни перебували в більш-менш рівному матеріальному становищі. Елементарна людська заздрість до збагачення сусіда, який вийшов з общини й почав самостійне хазяйнування, викликала в частини бідніших селян не прагнення до наслідування, а ненависть до нього й бажання всілякими засобами перешкодити такій на їхню думку соціальній несправедливості.

4.2. Результати столипінської аграрної реформи на Чернігівщині

Метою столипінської аграрної реформи було створення на селі трудівника-господаря з повним відчуттям власності, з правом успадкування й продажу землі. З допомогою держави селяни виходили з общинного землеволодіння й ставали індивідуальними власниками землі. Результат був помітним – в Україні столипінська реформа проходила найуспішніше [481, с. 6]. Та перспективну реформу не було завершено. Її повноцінному здійсненню завадив вступ Росії в світову війну, а остаточно реформа була припинена постановою Тимчасового уряду від 28 червня (11 липня) 1917 р. [345, с. 535]. Якими ж були її соціально-економічні результати на Чернігівщині? Позаяк остаточно результату не було отримано, будемо оцінювати реформу за проміжним ефектом.

Наслідком столипінських аграрних перетворень 1906–1917 рр. стали зрушення в землеволодінні та землекористуванні. Зміни в землеволодінні, як результат столипінських перетворень, в Україні були помітними, хоча Чернігівщина і відчула їх меншою мірою. Якщо в 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала в Україні в середньому 45,4 % дворів на надільних землях, то на 1917 р. її питома вага вже не досягала й 30 %. На Чернігівщині, де община не відігравала в селянських господарствах значної ролі, за роки реформи общинне володіння зменшилося на 8,7 % дворів [390, с. 575–577]. Таким чином, індивідуальне селянське господарство, що ґрунтувалося на приватизованих земельних ділянках, за роки аграрної реформи ще більше зміцнило свої позиції й стало визначальним у всіх відношеннях.

Паралельно з руйнуванням общини в 1906–1917 рр. відбувався процес проведення землевпорядних робіт і створення ділянкових господарств. Загальну картину становлення одноосібних господарств в Україні в 1907–1915 рр. показано в додатку БУ [390, с. 586–587]. Отже, згідно додатку, на Чернігівщині на хутори й відруби вийшли близько 4 % надільних господарств (у середньому по Україні 14,6 %). В Україні середній показник площі новостворених хуторів і відрубів на надільних землях досяг 15,8 %, а з врахуванням хуторів і відрубів на банківських і казенних землях – 18,5 %. Площа новостворених хуторів і

відрубів у Чернігівській губернії становила 4 % надільних земель і станом на 1 січня 1916 р. була однією з найнижчих серед українських губерній, випереджаючи лише Подільську губернію [390, с. 570–573, 586–587].

Наслідком змін у землеволодінні й землекористуванні, які відбулися в 1906–1917 рр., в Україні господарство фермерського типу стало серйозним конкурентом як натуральному дрібному, так і господарствам поміщиків, що в основній своїй масі так і не змогли пристосуватися до ринкових умов. За 1860–1906 рр. в губерніях Лівобережної України приріст селянських посівів становив 4,5 %, а за 10 років аграрної реформи розширення площі селянських посівів досягло 8,4 %. На Чернігівщині за роки реформи приріст селянських посівів був найбільшим на Лівобережжі й становив 9,1 %. Усе це засвідчує те, що в роки аграрної реформи умови розвитку індивідуального селянського господарства поліпшилися досить істотно, а ліквідація поміщицького землеволодіння відбувалася еволюційним шляхом [594, с. 69–70].

Для кращого розуміння місця Чернігівщини серед інших українських губерній ситуацію з посівами в 1916 р. проілюструємо в додатку БФ [289, с. 165; 290, с. 6; 597, с. 12]. Посівна площа поміщицьких земель на Чернігівщині серед українських губерній на кінець реформи була найменшою. Селянські господарства в 1916 р. засівали 93 % посівної площі, а поміщицькі – 7 %. Розподіл посівів у загальних (дрібновласницьких) і приватновласницьких (середніх і великих, переважно поміщицьких) господарствах по повітах Чернігівської губернії в 1916 р. подаємо в додатку БХ [19, арк. 35–36]. Дані таблиці показують, що поміщицьке землеволодіння на Чернігівщині в 1916 р. становило більше 10 % лише в південних повітах, у північних і центральних повітах селянське господарство на кінець реформи стало домінуючим.

За даними сільськогосподарського перепису, які містилися в доповіді чернігівського губерньського землеміра в Межовий департамент від 23 лютого 1918 р., селянська й приватновласницька земля на Чернігівщині розподілялася так, як показано в додатку БЦ [71, арк. 35–36]. Впадає в очі переважання земель селянських і козацьких товариств, які приблизно в 4,5 рази перевищували

приватновласницькі (поміщицькі). Таким чином, можна стверджувати наявність на завершальному етапі реформи істотної переваги не лише селянського землекористування, а й землеволодіння.

Соціально-економічним наслідком столипінської аграрної реформи на Чернігівщині стала диференціація селянства. Реалізація задуму П. Столипіна щодо утворення в результаті реформи міцних господарів на Чернігівщині відбувалася повною мірою. Якщо порівняти дані ЦСК 1905 р. й підрахунків Оціночно-статистичного бюро губернського земства 1916–1917 рр. щодо селянського землеволодіння, які були здійснені за 165 типовими поселеннями Чернігівщини, то помітне зростання малоземельних домогосподарств (до 4 дес.), зниження кількості дворів з кількістю землі в 4–10 дес. і зростання групи домогосподарств, які володіли понад 10 дес. землі. Отже, у роки столипінської аграрної реформи земельна еволюція в селянському господарстві Чернігівщини рухалася в двох протилежних напрямках – утворення наймитських господарств, тобто безземельних і малоземельних, частка яких за роки реформи зросла з 22,4 % до 48,6 %, а з іншої – утворення дрібного поміщика з селянського середовища – куркульських господарств, частка яких за роки реформи зросла з 10 до 18,2 % [336, с. 9–10]. М. Рубач зазначав, що перед революційними подіями 1917 р. в Полтавській, південних повітах Чернігівської й північно-західних Харківської губернії заможні селяни мали на 1 млн. дес. більше землі, у 2,5 разів більше посівів, у 3 рази більше коней і великої рогатої худоби, ніж у поміщиків [534, с. 23]. Хлібом цих столипінських селян країна і її армія харчувалася в роки війни, коли дрібні селянські господарства без робочих рук не могли прохарчувати навіть себе. О. Погребинський відзначав, що в роки війни, коли склалася кризова ситуація з харчами, «набагато легше перенесли брак робочих рук куркульські й заможні середняцькі господарства», а «значні надлишки хліба були лише в куркулів» [506, с. 43–44]. На Лівобережжі розшарування селянства було особливо помітним – було багато бідноти, але мало поміщицької землі. Тому новим революційним реформаторам потім довелося конфісковувати не лише поміщицьку, а й куркульську землю, яку ці

селяни отримали в результаті столипінської аграрної реформи [534, с. 23, 31]. Наслідки, породжені столипінською аграрною реформою, стали однією з причин напруженої боротьби заможного українського селянства проти радянської влади в 1917–1920 рр. [337, с. 96].

Прямим наслідком столипінських земельних перетворень стало перетворення селянської надільної землі на товар. Зростання вартості землі мало результатом її ефективніше використання як приватної власності. Так, якщо в 60-і роки XIX ст. середня ціна 1 дес. землі становила по Україні близько 20 руб., у 1900 р. – 139 руб., то в 1915 р. – 293 руб. [594, с. 70]. Найдорожча земля за версією Селянського банку на кінець реформи була на Полтавщині (255 руб.) і на Поділлі (253 руб.), а найдешевша – на Чернігівщині (171 руб.) [497, с. 390]. Проте, для Чернігівщини, особливістю якої була строкатість ґрунтів, це був середній показник, який не відображав цілісної картини стану земельного ринку в губернії. У деяких повітах губернії ціна землі перевищувала 300 руб. [21, арк. 4, 35]. За період 1908–1914 рр. у Чернігівській губернії продали свої землі 9 238 селянських дворів [469, с. 63–63]. Землю продавали переважно общинники, які приватизували землю, власники одноосібних господарств продавали землю лише у випадку наступної купівлі землі в Селянського поземельного банку або переселення в інші місцевості [582, с. 10]. Результати купівлі-продажу земель в українських губерніях у роки аграрної реформи показані в додатку БШ [330, с. 96–97] і додатку БЩ [330, с. 92–93]. Таблиці свідчать, що в 1907–1916 рр. в українських губерніях, включно з Чернігівщиною, активно розвивався ринок землі. Реалізація столипінських аграрних перетворень сприяла тому, що дворяни продавали свої землі, а селяни й козаки (індивідуально чи товариствами) її купували, перетворюючись таким чином в успішних заможних господарів.

Соціальні наслідки столипінських аграрних перетворень, як і економічні, були також відчутними. Поступово, хоч і повільно, змінювалася психологія селянина, який ставав власником. В інтерв'ю кореспонденту «Черниговской земской недели» влітку 1915 р. селянин-відрубник із Мглинського повіту

стверджував: «Щоб покращити свій добробут, селяни повинні вийти із сіл на відрубні ділянки. Раніше я жив у селі, мої півтори наділи містилися в 8 ділянках: дві були під городиною, а інші розкидані за сівозмінами. Деякі мої польові смужки знаходилися від будинку за 3 версти, деякі за 7, а дві навіть за 16 верст. Уже шостий рік, як моя земля в одній ділянці. Якщо порівняти врожайність землі відрубників з урожайністю черезсмужників, то в перших вона вища, що пояснюється наступними причинами: 1) зручно й швидко вивозити на поле добриво; 2) худоба навесні й восени не витоптує озимі посіви; 3) поле засівається насінням кращих сортів» [209, с. 10–11].

Помітним було покращення добробуту тих селянських домогосподарств, які переходили до хутірського господарювання. Кореспондент газети «Черниговское слово», порівнюючи життя селян на хуторах та в общині в с. Лобки Стародубського повіту, помітив дві різкі протилежності. Він писав: «Більшість жителів села живе бідно, будинки погані, надвірні споруди переважно з лози, худоба дрібна, власного сіна майже немає й добувати його доводиться за 20–25 верст, а іноді й за 40–50 верст, кормових трав посіяти не можна, бо для цього потрібна згода громади, тобто всіх жителів села... Унаслідок цього життя в Лобках таке незручне й негарне, що далі так жити неможливо, необхідно негайно виселятися на хутори». Далі кореспондент зазначав: «Зовсім інша справа – життя на хуторах. У кожного хуторянина є сад. Він дає йому й задоволення й прибуток від продажу плодів. Городи великі, уся земля навколо садиби, хуторянин що хоче, те й сіє на ній. Ніхто йому не вказівка! Не вистачає сіна, він не поїде добувати його за 40–50 верст, а посіє тут таки клеверу – ось і корм. Худоба в хуторянина велика, угодована, дає багато молока, майже кожен хуторянин продає масло й сам його із сім'єю вживає протягом року. У всьому достаток і воля. Хуторянин почуває себе справжнім господарем на своїй землі» [199, с. 2–3].

Наслідком столипінської переселенської політики в роки аграрної реформи стала масова міграція мешканців Чернігівської губернії за її межі. За 1906–1915 рр. кількість українських переселенців становила 1 317 182 осіб (42,93 %

від загальноросійської), з них чернігівців було 13,1 % (5,63 % від загальної кількості всіх переселенців за роки реформи) [309, с. 7; 310, с. 5–7, 14; 311, с. 12–13; 391, с. 24–25; 593, с. 37]. У Сибіру, Далекому Сході й Казахстані не залишилося областей, в яких би не було вихідців із Чернігівщині. За 1897–1917 рр. в Сибіру й на Далекому Сході частка українців подвоїлася (з 3,9 до 8,4 %), а в Казахстані й Середній Азії зросла з 1,3 до 7,1 % [352, с. 30].

Аграрні міграції сприяли освоєнню нових, до того часу практично незаселених територій. Особливо вражаючими були успіхи в розвитку землеробства на Далекому Сході, де до переселення воно було майже відсутнє. У Сибіру завдяки переселенцям різко зросла площа посівів зернових культур [445, с. 22–23; 487, с. 8; 592, с. 69]. У Казахстані й Середній Азії чернігівці будували залізницю Оренбург–Ташкент, освоювали степ і пустелі, будували зрошувальні системи, охороняли південні рубежі й порядок у південних регіонах, проходячи там службу в армії й поліції. У Киргизії українці стали першими землеробами, які навчили кочівників сільському господарству [459, с. 8; 501, с. 44–45]. Шляхом переселення частини населення до східних окраїн Російської імперії уряду вдалося уникнути повальної пролетаризації села, яка в умовах малоземелля й зростаючого швидкими темпами населення була неминучою [147, с. 15]. Переселення селян у роки столипінської аграрної реформи сприяло тому, що дрібне землеволодіння втрачало землю, а середнє й крупне її здобувало – таким чином досягалася одна з цілей столипінської аграрної реформи. Наслідком столипінського переселення стало заселення й освоєння величезної території від Уралу до Примор'я, яка до кінця ХІХ ст. була практично безлюдною.

Одним з результатів столипінських аграрних перетворень у Чернігівській губернії став бурхливий розвиток на селі кооперативного руху. Ринок пробуджував ініціативу дрібного товаровиробника, спонукав його до пошуків нових форм господарювання, які б забезпечували вигідну реалізацію товарної продукції, дешевшу закупівлю необхідних матеріалів і знарядь, доступніший кредит [499, с. 138–139]. На Чернігівщині загальна кількість сільських

кооперативів різних типів за 1907–1916 рр. зросла в 5,2 рази. У роки війни кооперативи стали помічниками держави у вирішенні проблеми постачання продовольства діючій армії [239, с. 172–173]. Успішний розвиток сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині міг стати альтернативою руйнуванню общини. Утягуючись у ринкові капіталістичні відносини на основі кооперації, община поступово трансформувалася б у продуктивний колектив виробників сільськогосподарської продукції. Живий наочний приклад цього – господарство М. Неплюєва в Глухівському повіті. Якби в ті роки влада більшу увагу звернула на кооперацію й було успішно реалізовано кооперативну ідею, можливо вдалося б уникнути соціальних катаклізмів наступних років – продрозкладок, примусової колективізації, розкуркулення тощо.

Результатом столипінських аграрних перетворень стало покращення технічного оснащення селянських господарств Чернігівщини. Так, якщо в 1910 р. на всю губернію було 200 295 плугів, 99 сівалок, 17 806 віялок, 1 732 молотарки й 182 жатки, то вже в 1917 р. кількість даних видів техніки й знарядь становила: плуги – 297 064 (кількість зросла в 1,5 рази), сівалки – 1 817 (у 18,3 разів), віялки – 29 054 (в 1,6 разів), молотарки – 6 017 (у 3,5 разів), жатки – 1 685 одиниць (у 9,3 рази) [279, с. 89–90; 471, с. 27]. Щоправда, технічне покращення стосувалося переважно «нових поміщиків», тобто заможних селянських господарств [142, с. 690].

Покращення технічного оснащення селянських господарств викликало зрушення й у темпах зростання врожайності основних зернових культур. У 1913 р. на Чернігівщині було зібрано всіх продовольчих хлібних культур на 6 621,8 тис. пудів більше, ніж середній урожай за 1908–1912 рр. (116,9 %). За окремими культурами в 1913 р. підвищення врожаю в порівнянні із середнім за минулі 5 років становило: озиме жито – на 22,8 %, озима пшениця – на 83,0 %, яре жито – на 81,0 %, яра пшениця – на 38,9 %, ярий ячмінь – на 48,2 %, овес – на 39,4 %. Картоплі було зібрано на 15 млн. пудів більше, ніж у середньому за 1906–1910 рр. [308, с. 50–51; 309, с. 10, 14, 18, 22, 26, 30]. Збільшення валового збору продовольчих сільськогосподарських культур відбувалося на тлі

практично незмінних посівних площ в Чернігівській губернії: у 1910 р. посівні площі зернових на Чернігівщині становили 1 404 тис. дес., у 1913 р. – 1 509 тис. дес., у 1915 р. – 1 509 тис. дес. [293, с. 17; 295, с. 1; 391, с. 71]. Наведені дані свідчать про впровадження в роки аграрної реформи в сільському господарстві інтенсивних способів господарювання, спрямованих не на розширення посівних площ (як це було до 1910 р.), а на одержання більших урожаїв з тієї ж площі, застосовуючи вдосконалену агротехніку. Про інтенсифікацію господарства Чернігівщини свідчать і дані по врожайності основних культур: у 1910 р. урожай озимого жита на Чернігівщині становив 44 пуди, озимої пшениці – 71 пуд, ячменю – 33 пуди, вівса – 29 пудів, гречки – 33 пуди, картоплі – 516 пудів з десятини [308, с. 26–27; 391, с. 83]. За 1913–1915 рр. середній урожай основних культур з десятини становив: озиме жито – 46 пудів, озима пшениця – 85 пудів, ячмінь – 58 пудів, овес – 50 пудів, гречка – 35 пудів, картопля – 590 пудів [231, с. 21; 293, с. 186–187, 190; 294, с. 7–8; 295, с. 7–8; 311, с. 12–13, 18–19]. Отже, селянські господарства Чернігівщини після глибокого спаду в 1906–1909 рр. до початку Першої світової війни не лише досягли дореформеного рівня врожайності, а й поступово збільшували її показники. Проте, навіть за таких оптимістичних результатів показники середньовалового збору зернових на душу населення за 1909–1913 рр. серед українських губерній на Чернігівщині були найнижчими – 20 пудів (для порівняння: у Катеринославській – більше 40 пудів; Харківській, Полтавській – 30–40 пудів; на Київщині й Волині – 20–30 пудів) [497, с. 390–391]. Відставала Чернігівська губернія й від середньоросійських показників [329, с. 151].

Одним з наслідків аграрної реформи можна відзначити поступову зміну психології селян, які почали розуміти користь від удосконалення агротехніки, яке відбувалося в роки століпінських перетворень. Є. Шевченко, описуючи хутірське господарство, відзначав активізацію будівництва хуторянами нових жител і господарчих будівель, застосування сівозміни, добрив, меліорації, що вело до збільшення врожайності, яка в хуторян подекуди перевищила поміщицьку, поліпшення тваринництва, покращення сільгоспінвентаря,

збільшення вартості землевпорядкованої землі [582, с. 10]. Успішність економічної сторони аграрних перетворень визнавав навіть лідер більшовиків В. Ленін, якого важко запідозрити в симпатіях до П. Столипіна. Він зазначав, що внаслідок реформи частина заможних селян «...закріпивши свої наділи й іноді влаштувавшись на відрубках, встановили ще міцніше капіталістичне господарство, ніж раніше» [457, с. 17]. У 1914 р. В. Ленін у одній із статей писав: «Кількість відрубників зростає, машин ввозиться в Росію більше, травосіяння розвивається, кооперативи на селі множаться» [458, с. 165].

Результатом столипінських аграрних перетворень на селі стала зміна ставлення селянства до природних багатств. До реформи мова йшла про хижацьке винищення спільного лісу селянами, що вело до ерозії земель, їх виснаження й вивітрювання. Такі землі селяни кидали й переселялися в інші місцевості. Кореспондент «Черниговского слова» повідомляв з Конотопського повіту, що селяни-общинники с. Обмачева «ліс рубали без жалю, а в 1904–1906 рр. общинники рубали скільки хотіли, знищуючи свій ліс найнепродуктивнішим чином». Після передачі землі селянам у приватну власність «грумада постановила розділити ліс між домогосподарями на ділянки з метою збереження його від подальшого розкрадання», – констатував кореспондент [197, с. 3].

Таким чином, хоча столипінська аграрна реформа на теренах Чернігівської губернії й не досягла значних успіхів порівняно з іншими українськими губерніями, проте для регіону вона не минула безрезультатно. Зменшення дворянського землеволодіння й зростання селянського, поступове утвердження індивідуального селянського господарювання, активізація земельного ринку, пожвавлення кооперативного руху, впровадження інновацій у сільське господарство, зміна психології селян, які ставали приватними власниками, – усі ці проміжні результати реформи свідчили про її значний потенціал для Чернігівщини й можна лише гадати якими могли би бути її остаточні підсумки, якби реформу було доведено до логічного завершення.

Проведення столипінських аграрних перетворень у Чернігівській губернії в цілому мало для регіону наступні економічні наслідки: зменшення общинного землеволодіння; перехід значної частини дворянських земель у селянські руки; мобілізація великих земельних площ і втягнення їх у ринковий обіг; утворення значної кількості кооперативів як установ селянської самоорганізації; зміни в агротехніці й підвищення врожайності основних сільськогосподарських культур. До соціальних наслідків аграрної реформи можна віднести зниження суспільної напруги в селянському середовищі й підвищення правосвідомості селян, що проявилось у відсутності значних соціальних конфліктів у період проведення реформи й вирішенні земельних суперечок переважно мирним шляхом. Помітним соціально-економічним результатом реформи стала диференціація чернігівського селянства, тобто збільшення кількості як бідних, так і заможних господарств. Диференціації селянства сприяла й переселенська політика, наслідком якої стало зниження ціни землі й перехід земель переселенців до рук їх заможних односельців. Наслідком утвердження в селянському середовищі приватної власності стала поступова зміна ставлення селян до природних багатств – від бездумного винищення до бережливого ставлення.

Землевпорядкування, агротехнічна допомога, розвиток кооперації й земельного ринку, зміни в психології селянина, які супроводжували ці процеси, – усе це виводило сільське господарство Чернігівщини на новий рівень, давало йому імпульс для руху вперед. Важливо те, що після 9 листопада 1906 р. в сотень тисяч чернігівських селян з'явилася можливість вибору – вийти з общини чи залишитися, використовувати техніку чи застосовувати ручну працю, запроваджувати сівозміну чи обходитися без неї. Уперше в історії селяни дістали можливість самостійно вирішувати, як їм жити далі. У цьому було одне з найважливіших значень столипінської аграрної реформи.

ВИСНОВКИ

Столипінська аграрна реформа – узагальнена назва комплексу заходів у галузі сільського господарства, які проводилися урядом Російської імперії в 1906–1917 рр. Головними напрямками реформи були: приватизація надільних земель селянами й поступове скасування общинного землеволодіння; землевпорядкування, спрямоване на оптимізацію селянського господарства й створення одноосібних господарств; організація селянських переселень на вільні землі; кредитування селян Селянським поземельним банком для поліпшення умов господарювання, скуповування Банком поміщицьких земель для перепродажу селянам. У процесі реалізації аграрної реформи до цих напрямків додалися ще два: агротехнічна модернізація селянського господарства й утягнення найпрогресивніших господарств у кооперацію.

Аграрна реформа повинна була сформувати новий клас селян-власників і створити умови для товарно-ринкового розвитку господарств. Заходи уряду були спрямовані на досягнення двох стратегічних цілей: короткостроковою метою реформи було вирішення «аграрного питання», як джерела масового невдоволення селян, а довгостроковою – підвищення продуктивності сільського господарства й інтеграція господарств у ринкову економіку. Першу мету передбачалося досягти негайно (розмах аграрних заворушень 1905–1906 рр. був несумісним з нормальним функціонуванням економіки), а другу сам П. Столипін планував досягнути в двадцятирічній перспективі.

Узагальнюючи результати дослідження перебігу реалізації й підсумків столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, можна зробити наступні висновки:

Аналіз наукових праць з дослідження столипінської аграрної реформи дає можливість дійти висновку, що попри численні дослідження, які були здійснені за тривалий час, процес реалізації реформи на Чернігівщині вивчений недостатньо. Вчені приділили увагу лише окремим аспектам реформи в Чернігівській губернії, розглядали Чернігівщину в загальноімперському

контексті й не ставили за мету здійснення всебічного та цілісного дослідження столипінських перетворень у регіоні. Використана джерельна база дозволяє з достатньою повнотою проаналізувати перебіг аграрної реформи на Чернігівщині й вирішити поставлені дослідницькі завдання.

У процесі реалізації столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині можна виокремити чотири етапи: 1) підготовчий – від початку обговорення необхідності реформування аграрної галузі в місцевих комітетах і до указу 9 листопада 1906 р.: у цей період сформувалися організаційно-правові основи майбутньої реформи; 2) початковий – від Указу до його законодавчого оформлення законом 14 червня 1910 р.: характерними були низькі темпи землевпорядкування та значні масштаби переселення за межі губернії; 3) основний – від вищевказаного закону до початку Першої світової війни: спостерігалось пожвавлення землевпорядних робіт і спад переселенського руху; 4) завершальний – від початку війни до 28 червня (11 липня) 1917 р.: спад реформи та її офіційне припинення постановою Тимчасового уряду.

На Чернігівщині тип землекористування значною мірою не впливав на ефективність сільськогосподарського виробництва, тому ключовий пункт аграрної програми столипінської реформи – руйнування общини – для регіону актуальним не був. Серед землевласників губернії переважало приватне землеволодіння, а община переважала на землях північних районів зі слабким розвитком сільського господарства. Водночас, продуктивний розвиток сільського господарства регіону на початку ХХ ст. стримували: зосередженість губернії майже винятково на аграрному виробництві; аграрне перенаселення й переважаюче дрібне селянське господарство; низький рівень агротехніки й агрокультури селянських господарств.

Причини, які спонукали владу на початку ХХ ст. розпочати радикальні реформи в аграрній сфері, стосувалися й Чернігівщини. Вони носили економічний та політичний характер. Криза в сільському господарстві розорювала селян губернії, що спонукало їх до переселення й відходу на заробітки в інші місцевості. Економічні негаразди, у свою чергу, загострювали

й політичну боротьбу, що проявилось у вибухах соціального невдоволення в 1902–1906 рр.

Основні напрямки земельної реформи початку ХХ ст. були накреслені задовго до указу 9 листопада 1906 р. й до приходу П. Столипіна на посаду прем'єр-міністра. Процеси усвідомлення необхідності аграрних перетворень і появи реформаторських ідей були помітними вже в кінці ХІХ ст., а вирішальну роль у розробці майбутньої реформи зіграла Особлива нарада щодо потреб сільськогосподарської промисловості, яка, враховуючи пропозиції місцевих губернських і повітових комітетів, виробила проекти аграрних перетворень.

У всіх без винятку чернігівських повітових комітетах щодо потреб сільськогосподарської промисловості їх представники висловилися за необхідність змін у характері земельних відносин. Однак у різних регіонах губернії по-різному бачили шляхи проведення цих змін. Суть нечисленних пропозицій чернігівських повітових комітетів щодо долі общинного землеволодіння залежала від характеру місцевих умов господарювання – від радикальніших у північних повітах, де общинне землеволодіння переважало, до поміркованіших у центральних та південних повітах, де кількість общин була меншою, а їхнє значення не таке вагоме.

Організаційно-законодавча база аграрних перетворень почала формуватися ще до приходу П. Столипіна в уряд, удосконалювалася в процесі її проведення й була завершена в самому її розпалі. Значну роль у організації й проведенні аграрної реформи відіграла здійснена урядом перебудова й мобілізація системи державного управління. Головними державними установами-реалізаторами реформи стали губернські й повітові землевпорядні комісії та їх координуючий центр – Комітет у земельних справах. У процесі реалізації земельних перетворень до проведення реформи урядом було залучено земства.

Законодавча база столипінської аграрної реформи формувалася впродовж 1906–1911 рр. і основними правовими документами, які регулювали її здійснення, були: указ від 9 листопада 1906 р. під назвою «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й

землекористування», який після його затвердження 14 червня 1910 р. III Державною Думою став законом під назвою «Про зміни й доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння», а також Положення про землевпорядкування від 29 травня 1911 р.

Головним напрямком столипінських аграрних перетворень стало руйнування земельної общини, хоча для Чернігівщини воно не було надто актуальним, що й відбилося на остаточних результатах реформи в регіоні. Процес приватизації землі в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи не був успішним. Загалом за роки реформи в губернії землю приватизувало лише кожне одинадцяте господарство. На Чернігівщині результат закріплення землі в індивідуальній власності, був меншим, ніж середній як по Україні, так і по всій Російській імперії. Найуспішніше приватизація проходила в північних повітах губернії. Найзначнішим позитивним результатом столипінської аграрної реформи в сфері закріплення землі в індивідуальній власності на Чернігівщині стало втягнення в земельний ринок значної площі надільної землі й зміна відношення селянства до природних багатств – стаючи одноосібним власником, господар змінював і своє відношення до власності.

Не досягло в губернії особливих успіхів і створення на приватизованих наділах хуторів і відрубів. Найбільша кількість одноосібних господарств за роки реформи була створена в Новозибківському, Городнянському, Мглинському, Суразькому, а найменша – у Конотопському й Борзнянському повітах. Результати створення одноосібних господарств на Чернігівщині й Поділлі були найнижчими серед українських губерній.

Істотне місце в столипінській модернізації селянського господарства посіла ринкова мобілізація поміщицьких і державних земель. Фінансову допомогу реформам надавав Селянський поземельний банк. Найважливішими в плані реалізації столипінських аграрних перетворень на Чернігівщині були посередницька діяльність Банку при наданні позик на придбання землі в інших власників і продаж земель з власних володінь Селянського банку. Діяльність

Селянського банку на Чернігівщині була за всіма видами банківських операцій однією з найактивніших серед усіх українських губерній (поряд з Харківською), що свідчило про значний потенціал земельного ринку в Чернігівській губернії. «Ліквідація» банківських маєностей у роки столипінської аграрної реформи найжвавіше велася в Городнянському й Чернігівському повітах, а найменш активно – у Кролевецькому, Глухівському й Ніжинському повітах.

Здійснюючи в рамках земельної реформи переселенську політику, уряд прагнув, у першу чергу, знизити аграрне перенаселення і, як наслідок, зменшити соціальну напругу на селі. За масштабами переселення в роки столипінської аграрної реформи Чернігівська губернія посідала третю позицію серед усіх губерній, поступаючись лише Курській і Полтавській. Незначний відсоток чернігівських переселенців, які повернулися назад, дає підстави стверджувати про успішність переселенської політики влади для мешканців регіону. Найпопулярнішим районом виселення для чернігівців у роки реформи була Томська губернія. Найактивнішими в плані переселення з губернії в цей період були жителі Суразького повіту. Попри порівняно значні масштаби переселення з Чернігівщини, все таки для остаточного вирішення проблем перенаселення й, відповідно, малоземелля, вони для губернії були недостатніми. Корінних змін у вирішення соціально-економічних проблем Чернігівщини переселенська політика не внесла – зростання населення в роки аграрної реформи випереджало темпи виселення. З допомогою переселення владі лише вдалося на деякий час пом'якшити соціальне напруження після заворушень 1905–1906 рр. і уникнути остаточної пролетаризації регіону. Вплинуло переселення й на пожвавлення земельного ринку в губернії, оскільки воно знижувало ціну на землю, а в ринковий обіг втягувалися землі, залишені переселенцями. Найсуттєвіший результат переселення з Чернігівщини дало східним окраїнам Російської імперії – було освоєно величезні площі території Сибіру й Далекого Сходу, які до того були практично безлюдними, а Росія остаточно утвердилася в Північній Азії.

Общинно-колективною формою розвитку селянського господарства на Чернігівщині в умовах нової аграрної політики стала кооперація. У бурхливому

розвитку кооперативного руху в роки столипінських реформ яскраво розкрився внутрішній потенціал сімейно-трудового підприємництва селянських господарств Чернігівщини. За роки аграрної реформи кількість кооперативів різних типів на Чернігівщині зростає більше ніж у п'ять разів, і за цим показником губернія була одним з лідерів у Російській імперії. Найбільшого розвитку в губернії за роки реформи кооперативний рух досяг у Ніжинському повіті, а найменшого – в Новгород-Сіверському. На превеликий жаль, повністю використати прогресивний потенціал кооперації в житті чернігівських селян у роки столипінських земельних перетворень не вдалося. У кооперативному русі брали участь переважно заможні селяни. Кооперація в Чернігівській губернії була переважно стихійною, єдиного координуючого центру в кооперативів не було, що суттєво знижувало ефективність їх діяльності. Не було створено й крупних сільськогосподарських об'єднань кооперативів. За всі роки аграрної реформи так і не налагодилося тісне співробітництво між земствами й кооперативами.

Покращення стану агрокультури селянських господарств Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи стало однією з найактуальніших проблем. Надання агротехнічної допомоги одноосібним власникам виявилось, перш за все, у поширенні сільськогосподарських знань, покращенні культури землеробства, у застосуванні сучасніших знарядь і машин при обробці полів, збільшенні площ під технічні й товарні культури. У губернії було засновано близько 200 прокатних пунктів знарядь і машин, закладено зразкові й дослідні поля. Відбувалося зрушення в свідомості селянина, який століттями працював на землі рутинними методами. Селяни на наочних прикладах переконувалися в прогресивності нововведень у сільському господарстві. Агротехнічна «революція» сприяла зростанню продуктивності сільськогосподарського виробництва. Результатом агротехнічної допомоги населенню на Чернігівщині в роки реформи стало постійне, хоч і порівняно в невеликих розмірах, підвищення врожайності основних сільськогосподарських зернових і технічних культур. Попри очевидний поступ у підвищенні агротехнічної культури

селянських господарств, багато прогресивних починань у цій сфері за роки аграрної реформи так і не було здійснено. Удосконалення агротехніки спостерігалося переважно в господарствах заможних селян.

Нова аграрна політика, яка була спрямована лише на зміну форми землеволодіння й не розв'язувала питання селянського малоземелля, викликала протести в тієї частини селян, які очікували від реформи значно більшого, ніж планувалося урядом. Найтипівішими формами проявів опозиції аграрній реформі на селі були: відмови сільських сходів давати згоду на виділи; перешкоджання веденню землевпорядних робіт; скарги селян на землевпорядників і місцеву владу до вищих інстанцій; відмови в наданні людей і матеріалів, необхідних для проведення межових робіт. Іноді справа доходила й до активного супротиву землевпорядникам при здійсненні землеоблаштування та чиновникам при описуванні й продажу худоби в рахунок погашення боргів Селянському банку.

На Чернігівщині протести селян проти реалізації столипінської аграрної реформи, зважаючи на низьку результативність приватизації й землевпорядних робіт, не були масовими. За роки реформи до землевпорядних комісій від чернігівських селян надійшло найменше скарг серед усіх українських губерній. Не набув значних масштабів і активний опір чернігівських селян аграрним перетворенням. Проти столипінського землевпорядкування в усій Україні відбулося трохи більше сотні активних виступів, з них на Чернігівщині було близько двох десятків. Мали місце в губернії й селянські виступи, спричинені майновою диференціацією серед селян. Найпоширенішою формою протестів проти «нових поміщиків» на Чернігівщині були підпали. Відкриті сутички були рідкістю, основна маса конфліктів вирішувалася цивілізованим шляхом – у судах та інших державних установах. Найбільше невдоволення столипінським землевпорядкуванням в роки аграрної реформи виявляли селяни Новозибківського, Мглинського, Городнянського, Суразького повітів, де вихід частини заможних селян на хутори й відрубів погіршував і без того нелегке становище бідних селян, для яких община була підтримкою у важкі часи.

Через незавершеність реформи оцінювати її соціально-економічні наслідки для Чернігівщини можна лише за проміжними результатами. Відтак, до найважливіших соціально-економічними результатів столипінської аграрної реформи на Чернігівщині можна віднести: зменшення общинного землеволодіння надільних селян; поява нових фермерських господарств; зменшення частки поміщицьких земель і зростання селянських; поглиблення диференціації в селянському середовищі; активізація земельного ринку; міграції селянства; розвиток кооперативів; покращення агротехніки в селянських господарствах і зростання врожайності основних сільськогосподарських культур; поширення цивільних правовідносин у селянському середовищі; зміна селянської психології з консервативної на ринкову; зміна ставлення селян до використання природних багатств. Проте, такі проблеми як аграрне перенаселення, малоземелля більшості селян, залучення біднішого селянства до кооперативів, до впровадження інновацій у виробництво, подолання ізоляції новостворених одноосібних господарств вирішені не були. Суттєвого зменшення общинного землеволодіння на Чернігівщині не відбулося. Багато новоспечених хуторів так і не стали ефективними повноцінними конкурентноздатними господарствами.

Таким чином, столипінська аграрна реформа не привела до корінного покращення сільського господарства Чернігівщини. У порівнянні з іншими українськими губерніями її результати були незначними. Було лише дано імпульс змінам у сільському господарстві й у психології селян, що в майбутньому могло б змінити ситуацію на краще. Потенціал для цього з'явився зокрема в галузі кооперації й у заходах, спрямованих на покращення агротехніки та агрокультури, проте війна й події 1917 р. остаточно звели всі надії й сподівання реформаторів нанівець.

На початку дослідження було недаремно зазначено, що ситуація в аграрній сфері України на початку XXI ст. дуже нагадує ситуацію в сільському господарстві українських губерній столітньої давності. Нинішні аграрні проблеми дуже схожі на ті, що хвилювали суспільство за часів столипінської

земельної реформи. Долати їх було б куди як легше, зваживши на минулий повчальний досвід. Використовуючи сучасну термінологію, П. Столипін спробував перетворити селян у фермерів. Пам'ятаючи уроки столипінської аграрної реформи, її позитивні й негативні сторони, для уникнення минулих помилок, в умовах української дійсності необхідно довести до завершення й здійснити абсолютно реальні кроки: відродити вітчизняне аграрне машинобудування, яке б уможливило доступність машин для всіх категорій сільгоспвиробників; виробити державну стратегію підтримки підприємств, які випускають мінеральні добрива; сформувати дієві правові та організаційні форми взаємодії органів місцевого самоврядування, сільськогосподарських підприємств і особистих селянських господарств у напрямку спільного використання земельно-ресурсного потенціалу; заснувати мережу державних іпотечних установ, які б обслуговували аграрну сферу; створити правову базу державного вирішення земельних суперечок і попередження земельного рейдерства. Здійснивши ці кроки, можна було б зняти обмеження на вільний продаж і купівлю сільськогосподарських земель, форми й методи використання яких завжди виступали невід'ємною ментальною особливістю українського народу, свідченням чого й були найкращі результати столипінської аграрної реформи в українських губерніях з-поміж усіх регіонів, де вона проводилася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України (ЦДАК), м. Київ

Ф. КМФ-12. Документи і матеріали з історії державних установ України, 1798–1918

оп. 1

1. Спр. 327. Закон о землеустройстве от 29 мая 1911 г. и изданный на основании этого закона «Наказ землеустроительным комиссиям» от 19 июня 1911 г., 1911 г., 20 к.

2. Спр. 440. Списки губерний и уездов, в которых по указу от 4 марта 1906 г. будут учреждены губернские землеустроительные комиссии, 12 октября 1906 г. – 10 января 1907 г., 28 к.

3. Спр. 445. Закон о крестьянском землевладении от 9 ноября 1906 г., 9 января 1907 г., 12 к.

4. Спр. 446. Сведения о числе селений, разверставшихся на отруба и хутора, с указанием числа дворов и площади разверстанной земли в каждом селении и о числе домохозяев в этих селениях, укрепивших свои наделы в порядке Указа 9 ноября 1906 г. и Закона 14 мая 1910 г., 12 мая 1911 г. – 12 сентября 1911 г., 27 к.

5. Спр. 447. Сведения о выдаче удостоверительных актов на усадебные и подворных актов на досрочно выкупленные наделы; об укреплении земли в личную собственность в Херсонской, Черниговской, Таврической, Харьковской, Волынской, Екатеринославской, Киевской, Подольской и Полтавской губерний на 1 июля 1911 г., 31 июля 1911 г. – 13 августа 1911 г., 75 к.

6. Спр. 453. Сведения о числе и размере дворохозяев, площади и среднем размере надела (на двор) у общинников в 1906 г. и у тех, которые вышли из

общины к 1 ноября 1910 г. в губерниях России, 8 мая 1909 г. – 7 октября 1910 г., 26 к.

7. Спр. 454. Таблицы о деятельности землеустроительных комиссий по содействию в улучшении землевладения и порядков землепользования с 1 января 1907 г. по 1 октября 1909 г., 1907–1909 гг., 38 к.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського и Волинського генерал-губернатора

оп. 707

8. Спр. 371. Сведения о домохозяйствах Юго-Западного края, вышедших из общины, 1907–1908 гг., 82 арк.

Ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління (м. Чернігів)

оп. 1

9. Спр. 1105. Донесение Козелецкого уездного исправника о поджогах помещичьих усадеб крестьянами, 18 февраля 1909 г. – 14 ноября 1909 г., 43 арк.

10. Спр. 1106. Донесение Городнянского уездного исправника о состоявшемся заседании административного присутствия уездного съезда о закреплении земельных участков за крестьянами сел Безугловка и Елино, 24 сентября 1909 г., 4 арк.

11. Спр. 1189. Донесения уездных исправников о крестьянских волнениях в Черниговской губернии в связи с приказом Министра Внутренних Дел Столыпина о выделении зажиточной части крестьян на хуторские отрубные хозяйства, 19 апреля 1910 г. – 17 января 1911 г., 35 арк.

12. Спр. 1190. Дознание, произведенное помощником начальника губернского жандармского управления в Стародубском уезде и переписка к нему о земском фельдшере Ковалеве Василие Елисеевиче, крестьянах Суглобове Михаиле Ивановиче и Гринько Афанасие Лукьяновиче, обвиняемых в подстрекательстве крестьян с. Неглюбки Суражского уезда к невыполнению

приказа Министра Внутренних Дел Столыпина о выделении зажиточной части крестьян на хуторское хозяйство, 27 марта 1910 г. – 1 мая 1910 г., 40 арк.

13. Спр. 1382. Переписка с помощниками начальника губернского жандармского управления о крестьянских волнениях в Черниговской и Орловской губерниях, 22 января 1912 г. – 21 октября 1912 г., 60 арк.

14. Спр. 1411. Донесения департаменту полиции о наблюдении за служащими губернского земства и тщательном подборе кандидатур земских статистиков в связи с выборами в 4-ю Государственную Думу; о политической благонадежности студентов и агрономов; об образовании партии социал-демократов в с. Крапивном, Конотопского уезда; о приговоре общества крестьян с. Казиловки, Сосницкого уезда, о разверстании надельных земель на отрубные и хуторские хозяйства; о деятельности Клинцовских старообрядческих общин и по ряду других вопросов. Списки земских статистиков и артистов, 10 января 1912 г. – 29 декабря 1912 г., 336 арк.

15. Спр. 1472. Агентурные сведения о деятельности в Черниговской губернии социал-демократической рабочей партии, партии социалистов-революционеров, сионистов и др., 27 января 1913 г. – 29 декабря 1913 г., 123 арк.

16. Спр. 1482. Донесения и переписка с Киевским охранным отделением, помощниками начальника губернского жандармского управления и другими лицами и учреждениями о предполагающихся революционных демонстрациях в день 9 января и 1-го мая, о волнениях среди рабочих Михайловского рафинадного завода и крестьян с. Ямполь Глуховского уезда в связи с введением отчислений на организацию больничных касс и выделением земли из общины на отруба, 6 января 1913 г. – 15 ноября 1913 г., 47 арк.

17. Спр. 1484. Донесения уездных исправников о настроениях населения и о происшествиях в уездах Черниговской губернии, 12 января 1913 г. – 13 мая 1914 г., 444 арк.

18. Спр. 1597. Переписка с Черниговским полицмейстером и отделениями жандармского управления об аресте Митрофана Глота, Павла Бессмертного,

Ивана Апанасенко и др. за агитацию среди населения против войны, 24 января 1914 г. – 28 ноября 1914 г., 301 арк.

**Центральный державный архив вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України)**

Ф. 1061. Міністерство земельних справ української держави, м. Київ
оп. 3

19. Спр. 9. Проект положення Міністерства земельних справ про тимчасові комісії по поверненню селянам получених з них арендних сум і контрибуцій та розподіл праці в земельних управах. Анкета та статистичні документи для проведення земельної реформи, 1918 р., 37 арк.

**Центральный державный архив громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

Ф. 43. Центральный Комітет Української партії соціалістів-революціонерів,
Української комуністичної партії (боротьбистів) і місцеві організації
оп. 1

20. Спр. 41. Рукописи статей: «Пора подготовиться», «Социалистическая революция на Украине». Варианты разделов статьи Г. Клуного «Землевладение», «Крестьянское хозяйство (на Украине)», 29 ноября 1919 г., 63 арк.

21. Спр. 42. Рукописи разделов статей Г. Клуного «Землевладение», «Крестьянское хозяйство (на Украине)», 1919 г., 30 арк.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

Ф. 127. Чернігівське губернське правління, м. Чернігів Чернігівської губернії
оп. 1

22. Спр. 9071. Отношение департамента общих дел с присылкой сведений о распределении книг «О «Положении о сельском состоянии» издания 1902 г. (особое приложение к тому IX свода законов) и рапорты городских сиротских

судов, уездных полицейских управлений и др. учреждений о получении их, октябрь – ноябрь 1902 г., 54 арк.

23. Спр. 9543. Указы императора: от 26 февраля 1903 года о проведении некоторых внутренних реформ с целью предотвращения революционного движения, от 30 июля 1903 г. об учреждении из Приамурского генерал-губернаторства и Квантунской области особого наместничества (копии), 1903 г., 46 арк.

24. Спр. 9624. Дело по указу правительствующего Сената о назначении черниговского губернатора Андреевского начальником Главного управления почт и телеграфов, январь 1903 г., 4 арк.

25. Спр. 9627. Дело Черниговского губернского правления по указу императора о назначении Воронежского вице-губернатора Хвостова Черниговским губернатором, 4 – 28 февраля 1903 г., 9 арк.

оп. 11

26. Спр. 1564. Дело по прошению вдовы купца Екатерины Гусевой о командировании землемера для установления границ отрубного земельного участка в Новозыбковском уезде, 22 декабря 1904 г. – 23 августа 1906 г., 60 арк.

27. Спр. 1691. Дело о выдаче землевладельцам удостоверений о их земельной собственности, 12 января 1906 г. – 20 апреля 1907 г., 86 арк.

28. Спр. 1748. Протоколы общего присутствия губернского правления по межевому отделению за 1907–1912 гг., 18 июля 1907 г. – 28 ноября 1912 г., 286 арк.

29. Спр. 1749. Протоколы общего присутствия губернского правления по межевому отделению за январь – сентябрь 1907 г., 5 января 1907 г. – 3 сентября 1907 г., 180 арк.

30. Спр. 1802. Отчеты уездных землемеров о их деятельности, сведения о расходовании кредитов на путевые издержки землемерам, 30 января 1907 г. – 30 января 1908 г., 97 арк.

31. Спр. 1848. Дело о ликвидации земель, принадлежащих Крестьянскому банку в даче с. Печенюг и города Новгород-Северска, 21 марта 1908 г. – 26 января 1910 г., 92 арк.

32. Спр. 2039. Дело о командировании землемеров для исполнения работ по размежеванию земель, 21 января 1910 г. – 30 октября 1910 г., 121 арк.

33. Спр. 2040. Наряд межевого отделения Черниговского губернского правления об отказе землевладельцам в командировании землемеров для размежевания их земель, 29 января 1910 г. – 31 мая 1911 г., 70 арк.

34. Спр. 2190. Дело межевого отделения Черниговского губернского правления о исполнении работ по размежеванию земель в 1912 г. старшим землемером Землеустроительных комиссий Черниговской губернии И. Тудоровским, 28 апреля 1912 г. – 27 ноября 1912 г., 20 арк.

35. Спр. 2318. Циркуляры Черниговского губернатора, Главного управления по земледелию и землеустройству, губернского землемера и др. о скорейшем приступлении земских начальников к исполнению поручений Землеустроительных комиссий, о присылке губернскому землемеру сведений Землеустроительных комиссий о исполнении работ по межеванию, о порядке составления экспликаций к планам и др., 31 января 1913 г. – 18 декабря 1913 г., 94 арк.

36. Спр. 2320. Переписка с землемерами землеустроительных комиссий Черниговской губернии о присылке удостоверений на разъезды по делам службы и копий планов земельных участков; Проект правил о предупреждении дробления мелкой земельной собственности и др., 2 сентября 1913 г. – 15 января 1914 г., 243 арк.

37. Спр. 2335. Отношения Черниговского губернского землемера о поездке его в уезды для обревизования работы землемеров землеустроительных комиссий, 13 июня 1913 г. – 19 декабря 1913 г., 23 арк.

Ф. 145. Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє,
м. Чернігів Чернігівської губернії

оп. 2

38. Спр. 183. Протоколы заседаний чрезвычайного Остерского уездного земского собрания с приложенными к ним докладами уездной земской управы об агрономической помощи населению при образовании хуторских хозяйств, непременно члена уездной землеустроительной комиссии о землеустроительных работах в уезде и др. документы, 23 октября 1909 г. – 3 декабря 1909 г., 20 арк.

39. Спр. 246. Дело по телеграмме министра внутренних дел о передаче на обсуждение губернских и уездных земских собраний вопроса об организации агрономической помощи населению образованных хуторов и отрубов, 20 сентября 1909 г. – 16 января 1910 г., 72 арк.

Ф. 147. Чернігівське губернське присутствіє, м. Чернігів Чернігівської губернії
оп. 1

40. Спр. 582. Переписка с Министерством внутренних дел, уездными съездами и земскими начальниками об утверждении справочных цен на хлеб на 1903 г. Ведомость о справочных ценах на озимый и яровой хлеб за 1893–1902 гг. по уездам Черниговской губернии, 8 – 23 мая 1903 г., 18 арк.

41. Спр. 1007. Переписка с переселенческим правлением и представленные ему ведомости о числе выданных «ходаческих» и «проходивших» свидетельств по Черниговской губернии за март – декабрь месяцы 1906 г., март – декабрь 1906 г., 40 арк.

42. Спр. 1093. Переписка с Министерством Внутренних Дел о продовольственной помощи населению, пострадавшему от неурожая, о выдаче ссуды из имперского капитала для обсеменения полей Мглинского, Суражского и др. уездов, август 1907 г. – декабрь 1907 г., 10 арк.

43. Спр. 1095. Переписка с уездными съездами, земскими начальниками и сведения о семейном и имущественном положении сельского населения об урожае озимого и ярового хлебов 1907 г., о размере продовольственной помощи

населению до нового урожая и др., 21 июля 1907 г. – 11 октября 1907 г., 755 арк.

44. Спр. 1137. Дело Черниговского губернского присутствия по ходатайству Земского начальника 4-го участка Новгород-Северского уезда об оказании продовольственной помощи населению участка, 15 сентября 1907 г. – 21 ноября 1907 г., 28 арк.

45. Спр. 1362. Дело по жалобе уполномоченного от общества крестьян села Ровчака на Земского начальника 5-го участка Нежинского уезда о неправильных действиях его при выдаче хлебной ссуды, 9 сентября 1909 г. – 17 февраля 1911 г., 8 арк.

46. Спр. 2174. Сборник документов о приеме и размещении в Черниговской губернии беженцев и выселенцев 1-й империалистической войны, оказание им помощи, 1 сентября 1915 г. – 9 декабря 1915 г., 154 арк.

47. Спр. 2255. О привлечении принудительным порядком к уборке урожая 1916 г. населения, окончившего уборку своих полей, 13 июля 1916 г. – 3 сентября 1916 г., 44 арк.

Ф. 154. Чернігівський губернський статистичний комітет, м. Чернігів
Чернігівської губернії

оп. 1

48. Спр. 22. Сводные сведения по общественному страхованию по Черниговской губернии за 1894–1905 гг., 1894–1905 гг., 294 арк.

Ф. 185. Чернігівське повітове у селянських справах присутствіє, м. Чернігів
Чернігівської губернії

оп. 1

49. Спр. 213. Дело по ходатайству крестьян Черниговского уезда о переселении их в др. губернии в связи с непригодностью обрабатываемой ими земли, 26 января – 9 ноября 1884 г., 43 арк.

50. Спр. 214. Дело о переселенцах, изъявивших желание переселиться в Южно- Уссурийский край на свой счет, 1884 г., 20 арк.

51. Спр. 218. Дело по прошению крестьян сс. Пакули, Навоза, Рудни, Пыльни и др. о разрешении им переселиться на казенные земли в другие губернии, декабрь 1885 г. – март 1886 г., 12 арк.

52. Спр. 223. Дело о переселении крестьян дд. Мнева, Андреевки и др. на казенные земли в Оренбургскую губернию, июнь 1886 г. (копия), 10 арк.

53. Спр. 225. Дело о переселении крестьян сел Авдеевки, Вершиной Муравейки и Пески в Оренбургскую губернию на свободные казенные земли, фехраль – апрель 1886 г., 20 арк.

54. Спр. 226. Дело о переезде 33-х крестьян д. Навоз на казенные земли в Оренбургскую губернию и о выдаче им увольнительных свидетельств, июнь 1886 г., 7 арк.

55. Спр. 228. Сведения, присланные Антоновским волосным правлением о жителях с. Малек Кузьменко, Сусленко, Макаренко и вдове Шкелевой, ходатайствующих о переселение в др. губернии, май 1886 г., 3 арк.

56. Спр. 229. Сведения об экономическом и хозяйственном положении крестьян с. Ведилец, ходатайствующих о переселении в другие губернии, март – май 1886 г., 2 арк.

57. Спр. 230. Дело о крестьянах Пакульской волости Макаренко, Литвиных, Стеченко, Пархоменко и др., изъявивших желание переселиться в Оренбургскую губернию, 1886–1888 гг., 101 арк.

Ф. 195. Земський начальник 2-ї ділянки Чернігівського повіту, с. Грабівка Чернігівського повіту Чернігівської губернії

оп. 1

58. Спр. 8. Сборник документов о проведении по Черниговской губернии закона 9 ноября 1906 г. о выделении надельной крестьянской земли из общинной, январь 1907 г. – февраль 1909 г., 146 арк.

Ф. 214. Чернігівське відділення Селянського поземельного банку, м. Чернігів
Чернігівської губернії

оп. 1

59. Спр. 1. Дело о получении ссуды из банка казенными крестьянами сел Кучиновки и Новых Млынов Городнянского уезда под залог земли, купленной им у помещицы Комаровской Екатерины, 28 июля 1892 г. – 30 июля 1895 г., 13 арк.

60. Спр. 4. Дело о выдаче ссуды Ново-Млынскому товариществу домохозяев на покупку земли у помещика Молявки, август 1898 г. – 1899 г., 41 арк.

61. Спр. 5. Выпись из крепостной книги Черниговского нотариального архива о покупке казаками села Чернотичи Сосницкого уезда земли у помещика с. Козлянички того же уезда и отдаче этой земли в залог банку за взятую ссуду, октябрь 1898 г. – июнь 1907 г., 3 арк.

62. Спр. 6. Дело о выдаче ссуды крестьянам села Андреевки Нежинского уезда на покупку земли у крестьян Смеликов Макара и Порфирия и Москаленко Андрея, 15 мая 1908 г. – 12 августа 1911 г., 31 арк.

63. Спр. 7. Дело о выдаче ссуды казакам с. Шабалинова Сосницкого уезда на покупку земли у помещика Щербаня Матвея, 24 февраля 1906 г. – 31 июня 1908 г., 15 арк.

64. Спр. 8. Дело о выдаче ссуд крестьянам Глуховского уезда с. Хохловки Конопле Андрею и села Яновки Финашко Денису на покупку земли у землевладельца – купца Ребенко Михаила, 9 ноября 1910 г. – 17 августа 1915 г., 51 арк.

65. Спр. 9. Дело о передаче земельных участков крестьянами Левин – Саввину, Ковзиковым, Ахременко и др., 1910 г., 46 арк.

66. Спр. 10. Отчет Крестьянского Поземельного Банка за 1912 г., 1912 г., 119 арк.

67. Спр. 11. Отчет Крестьянского Поземельного Банка за 1914 г., 1914 г., 131 арк.

68. Спр. 12. Дело о передаче земельного участка крестьянином Мглинского уезда Алексеем Емельянцевым крестьянину Петру Емельянцеву, 1916 г., 13 арк.

Ф. 342. Ніжинська повітова земська управа, м. Ніжин Чернігівської губернії
оп. 1

69. Спр. 2155. Дело о привлечении лиц к ответственности за порчу канав на болоте «Смолянка», 1912 г., 20 арк.

Ф. 350. Земський начальник 2-ї ділянки Ніжинського повіту,
м. Ніжин Чернігівської губернії
оп. 1

70. Спр. 46. Сведения поземельных банков губернии земскому начальнику 2-го участка о взыскании денег с крестьян, купивших землю при содействии банка, 12 октября 1915 г. – 29 марта 1916 г., 5 арк.

Ф. Р-503. Чернігівське губернське земельне управління (Губземуправління),
підвідділ «Землеустрій», м. Чернігів,
оп. 5

71. Спр. 1а. Инструкция для производства и межевых работ, удостоверения личности сотрудников и др. документы, 12 марта 1918 г. – 26 октября 1925 г., 388 арк.

Ф. 806. Борзенська повітова земська управа, м. Борзна Чернігівської губернії
оп. 1

72. Спр. 87. Списки крестьян-собственников Борзенского уезда с указанием количества принадлежащей им земли, 1911–1913 гг., 343 арк.

Ф. 927. Чернігівська губернська землевпорядна комісія, м. Чернігів
Чернігівської губернії
оп. 1

73. Спр. 1. Дело об обмене крестьянами с. Чуйковки Глуховского уезда части общинных земель на землю помещика Терещенко Николая с целью уничтожения чрезполосицы, 15 июня 1913 г. – 30 октября 1915 г., 135 арк.

Ф. 975. Городнянська повітова землевпорядна комісія, м. Городня Чернігівської губернії

оп. 1

74. Спр. 1. Протоколы заседаний и доклады Городнянской уездной Землеустроительной комиссии о выделении надельной земли домохозяйствам села Елина, Новоборовской волости, списки домохозяев, наделенных землей и имеющих право голоса на сельском сходе, 13 февраля 1912 г. – 25 августа 1918 г., 39 арк.

Ф. 1205. Земський начальник 3-ї ділянки Ніжинського повіту, м-ко Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії

оп. 1

75. Спр. 19. Циркуляры и распоряжения Черниговского губернатора Земским начальникам о борьбе с революционным движением, проведении столыпинской аграрной реформы, распространении черносотенного журнала «Сельский вестник» среди крестьян губернии, 1906 г., 277 арк.

76. Спр. 36. Циркуляры Черниговского губернатора Земским начальникам Нежинского уезда об исполнении Закона от 29 мая 1911 г. о землеустройстве в связи с проведением столыпинской аграрной реформы. Бланки статистических листов о продаже надельной земли по Нежинскому уезду, 1915 г., 91 арк.

77. Спр. 38. Циркуляры Черниговского губернатора Земским начальникам Нежинского уезда о применении Закона от 14 июня 1910 г.. Сведения о движении дел об удостоверении прав собственности на земельные участки, 1910 г., 59 арк.

Ф. 1207. Земський начальник 5-ї ділянки Ніжинського повіту, м-ко Макиївка
Ніжинського повіту Чернігівської губернії

оп. 1

78. Спр. 29. Сведения о переселении крестьян Нежинского уезда Черниговской губернии на казенные земли других губерний, 1908 г., 362 арк.

79. Спр. 31. Циркуляры Департамента государственных земельных имуществ, Черниговского губернатора о порядке выделения участков надельной земли, закрепляемой в личную собственность и переписка Макиевского и Галицкого волостных правлений с Земским начальником 5-го участка по этому вопросу, 1908 г., 71 арк.

80. Спр. 37. Переписка Черниговского Отделения Крестьянского Поземельного Банка с Макиевским волостным правлением о недоимках, числящихся за крестьянами сельского общества Макиевской волости, 1907–1908 г., 42 арк.

81. Спр. 39. Сведения о продаже надельных земель за период с 9 Ноября 1906 г. по 1 января 1909 г. Бланки документов о переходе сельских обществ к отрубному или хуторскому землевладению (первоначальные приговоры, приговоры сельских обществ, приговоры о принятии проекта добровольного раздела и др.), 1909 г., 152 арк.

82. Спр. 42. Сведения о переселении крестьян Черниговской губернии в Приморскую область и Сибирь (удостоверения, свидетельства ходоков, удостоверения на проезд по переселенческому тарифу, корешки удостоверений и др.), 1909 г., 274 арк.

Ф. 1336. Ніжинська повітова землевпорядна комісія, м. Ніжин Чернігівської губернії

оп. 1

83. Спр. 23. Циркуляры Черниговского губернатора уездным землеустроительным комиссиям о порядке переселения крестьян в Сибирь, 17 января – 29 декабря 1907 г., 176 арк.

84. Спр. 24. Циркуляры Черниговского губернатора о порядке проведения аграрной реформы, 19 января – 30 ноября 1907 г., 150 арк.

85. Спр. 62. Дело Нежинской уездной землеустроительной комиссии по прошению крестьянина Федора Андреева Шинкаренко, ходатайствующего о выдаче ему ссуды из Крестьянского Поземельного банка в сумме 500 руб. под залог усадебной наделной земли мерой $\frac{1}{2}$ дес., находящейся в м. Макиевка, 5 марта – 18 июля 1907 г., 7 арк.

86. Спр. 67. Дело Нежинской землеустроительной комиссии по заявлениям казаков Скрипки, Гавриленко, Максимца и крестьянина Негрея, желающих переселиться в Приморскую область и ходатайствующих о перевозке их туда на счет казны, 19 февраля – 17 марта 1907 г., 8 арк.

87. Спр. 89. Протоколы заседаний Нежинской уездной землеустроительной комиссии за 1906 г., 4 октября – 19 декабря 1906 г., 14 арк.

88. Спр. 117. Речь главноуправляющего землеустройством и земледелием А.В. Кривошеина об Указе 9 ноября 1906 г., циркуляры черниговского губернатора о работе землеустроительных комиссий, 1908 г., 276 арк.

89. Спр. 119. Дело Нежинской Уездной Землеустроительной комиссии о переселении сельских обывателей за Урал в 1909 году, 2 января 1909 г. – 31 июля 1909 г., 317 арк.

90. Спр. 138. Дело Нежинской Уездной Землеустроительной комиссии о составлении плана полевых работ на летний период 1909 г., 16 ноября 1908 г. – 3 июня 1909 г., 16 арк.

91. Спр. 155. Циркуляры Черниговского губернатора Уездным землеустроительным комиссиям о проведении аграрной столыпинской реформы, 27 ноября 1908 г. – 29 декабря 1909 г., 384 арк.

92. Спр. 163. План землеустроительных работ на 1910 г. по Черниговской губернии, 18 декабря 1909 г. – 16 ноября 1910 г., 25 арк.

93. Спр. 226. Переписка Нежинской уездной землеустроительной комиссии с Нежинской уездной земской управой об агрономической помощи крестьянам, 2 января 1910 г. – 8 января 1911 г., 31 арк.

94. Спр. 227. Сведения о работе Нежинской уездной землеустроительной комиссии в 1910 г., 7 июня 1910 г. – 24 января 1911 г., 66 арк.

95. Спр. 229. Сведения Нежинской уездной землеустроительной комиссии о переселенческой работе в уезде, 1 января 1910 г. – 9 декабря 1910 г., 126 арк.

96. Спр. 230. Протоколы заседаний Нежинской уездной землеустроительной комиссии за 1910 г., 19 января 1910 г. – 16 декабря 1910 г., 36 арк.

97. Спр. 393. Сведения о количестве единоличных хуторов в Нежинском уезде и работе Нежинской уездной землеустроительной комиссии в 1912 г., 1 января 1912 г. – 31 декабря 1912 г., 18 арк.

98. Спр. 400. Доклад непрямого члена Черниговской губернской землеустроительной комиссии В.А. Лихачева об агрономической помощи крестьянскому населению губернии, 1 октября 1912 г. – 31 декабря 1912 г., 29 арк.

99. Спр. 419. Списки хуторян и отрубников сел Нежинского уезда, 1 января 1913 г. – 28 декабря 1913 г., 287 арк.

100. Спр. 420. Переписка Нежинской уездной землеустроительной комиссии с волостным правлением об агрономической помощи населению, 1 января 1913 г. – 2 декабря 1913 г., 280 арк.

101. Спр. 427. Циркуляры Черниговского губернатора землеустроительным комиссиям о переселении крестьян в Азиатскую Россию, 1914 г., 47 арк.

102. Спр. 429. Циркуляры Черниговского губернатора землеустроительным комиссиям о проведении землеустройства, 1 января – 28 июня 1914 г., 150 арк.

103. Спр. 430. План землеустроительных работ по Черниговской губернии на 1914 год, 1914 г., 167 арк.

104. Спр. 432. Прошение крестьян сел уезда в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о переселении в Европейскую Россию, 1914 г., 511 арк.

105. Спр. 440. Сообщения землеустроителей в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию об устройстве хуторов и отрубов, 1914 г., 73 арк.

106. Спр. 441. Циркуляры Черниговского губернатора уездным землеустроительным комиссиям о присуждении премии образцовым хозяйствам в честь 300-летия Дома Романовых; об агрономической помощи населению, 1914 г., 176 арк.

107. Спр. 452. Циркуляры Черниговского губернатора уездным землеустроительным комиссиям о разделе казенных земель на хутора и отруба, 2 декабря 1907 г. – 16 января 1909 г., 183 арк.

108. Спр. 453. Журналы заседаний Остерской землеустроительной комиссии, 26 ноября 1908 г. – 17 февраля 1909 г., 11 арк.

109. Спр. 457. Журналы заседаний Черниговской губернской землеустроительной комиссии, 4 января 1908 г. – 16 декабря 1908 г., 125 арк.

110. Спр. 583. Дело о выделе на отрубные участки наделной земли домохозяев Макиевского общества Макиевской волости, 7 марта 1913 г. – 19 августа 1914 г., 28 арк.

111. Спр. 707. Циркуляры Черниговского губернатора уездным землеустроительным комиссиям о проведении землеустройства в селах губернии, 1915 г., 79 арк.

112. Спр. 793. Прошение крестьян с. Занек Нежинского уезда в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о разделе земель на отрубные участки, 1914–1917 гг., 122 арк.

113. Спр. 799. Сведения Нежинской уездной землеустроительной комиссии о планировании работ по землеустройству, 1917 г., 5 арк.

114. Спр. 800. Сведения Нежинской уездной землеустроительной комиссии об агрономических землеустроительных работах, 1917 г., 7 арк.

115. Спр. 803. Сведения о деятельности Нежинской уездной землеустроительной комиссии. Краткий обзор землеустройства в Нежинском уезде, 1917 г., 29 арк.

116. Спр. 808. Прошение крестьян г. Нежина в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1911–1914 гг., 245 арк.

117. Спр. 810. Прошение крестьян с. Володьковой-Девицы в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1914–1916 гг., 120 арк.

118. Спр. 811. Прошение крестьян с. Талалаевки Нежинского уезда в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1914–1916 гг., 98 арк.

119. Спр. 812. Прошение крестьян с. Пашковки Нежинского уезда в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1913–1915 гг., 77 арк.

120. Спр. 813. Прошение крестьян с. Веркиевки и с. Зруба в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1911–1916 гг., 93 арк.

121. Спр. 814. Прошение крестьян с. Малой-Кошелевки в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1911–1916 гг., 149 арк.

122. Спр. 817. Прошение крестьян Лосиновской волости в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1911–1915 гг., 100 арк.

123. Спр. 818. Прошение крестьян Лосиновской волости в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1911–1915 гг., 110 арк.

124. Спр. 821. Прошение крестьян Монастырыщенской волости в Нежинскую уездную землеустроительную комиссию о выделении земель на отрубные участки, 1911–1915 гг., 77 арк.

125. Спр. 838. Дело по ходатайству уполномоченного казаков гор. Нежина о восстановлении срока обжалования постановления Уездной Комиссии от

24 октября 1913 г. о разверстании на отрубные участки земли крестьян города Нежина, 19 сентября 1915 г. – 27 ноября 1915 г., 16 арк.

126. Спр. 839. Дело по ходатайству выборного Зрубово-Веркиевского товарищества Даниила Александрова Ялового о восстановлении срока на обжалование по делу о разверстании на отрубные участки земли Зрубово-Веркиевского товарищества, 24 мая 1915 г. – 26 мая 1915 г., 14 арк.

2. Опубліковані джерела

127. Агрономическая деятельность Борзенского земства // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 2. – 8 января. – С. 4–5.

128. Агрономические мероприятия // Черниговское слово. – 1910. – № 1142. – 7 ноября. – С. 2.

129. Агрономические мероприятия в Черниговской губернии в 1913 г. // Селянин. – 1914. – № 5–6. – С. 120–126.

130. А.П. Ходачество из Черниговской губернии / А.П. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 34. – 22 августа. – С. 10.

131. Беловский. О развитии земской агрономической помощи / Беловский // Селянин. – 1914. – № 2. – С. 42–44.

132. Беловский. Сельскохозяйственные общества в Сосницком уезде / Беловский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 26. – 26 июня. – С. 11.

133. Бернадский А. С. Олтарь, Новгород-Северского у. / А. Бернадский // Черниговская земская газета. – 1917. – № 1. – 3 января. – С. 7.

134. Библиография // Черниговское слово. – 1910. – № 910. – 12 января. – С. 4.

135. Васютинский Б. К вопросу об осушении болот гидротехническим отделением Черниговского губернского земства / Б. Васютинский // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 6. – 5 февраля. – С. 7–8.

136. Великая Весь, Городнянского уезда // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 27. – 13 августа. – С. 13.

137. В.М. Потребительские общества в Козелецком уезде / В.М. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 42. – 27 декабря. – С. 10.
138. Внешкольное распространение сельскохозяйственных знаний в Козелецком уезде в 1914 г. // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 47. – 20 ноября. – С. 4.
139. Вороньковское сельскохозяйственное общество Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 11. – 11 березня. – С. 11–12.
140. Гаршин А.Г. Для чего устраиваются Губернским Земством в текущем году, в г. Борзне курсы по сельскому хозяйству и счетоводству / А.Г. Гаршин // Селянин. – 1910. – № 5. – 1 марта. – С. 147–154.
141. Движение землеустроительных работ в Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 1027. – 12 июня. – С. 2.
142. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общесооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.
143. Д. Т-ко Переселенческий поток / Д. Т-ко // Селянин. – 1914. – № 1. – С. 14–19.
144. Думы селянина // Черниговская земская газета. – 1917. – № 5. – 17 января. – С. 5.
145. Дядиченко А. Хлебная торговля в Черниговской губернии / А. Дядиченко // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 8. – 3 мая. – С. 4–6.
146. Е.М. Сельскохозяйственное образование в Черниговской губернии (продолжение) / Е.М. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 16. – 18 апреля. – С. 8–9.
147. Е.П.Ш. Экономические последствия переселения / Е.П.Ш. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 28. – 11 июля. – С. 15.
148. Е.П.Ш. Какие слои крестьянства участвуют в кооперации / Е.П.Ш. // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 15. – 8 апреля. – С. 11–12.

149. Е.Ш. Обзор земской печати. Что представляют собой наши деревенские потребительские общества / Е.Ш. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 12. – 31 мая. – С. 14–15.

150. Журналы заседаний Черниговского Губернского Экономического Совета 18 – 20 декабря 1908 г. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1909. – 54 с.

151. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского собрания 43 очередной сессии 1907 г. с приложениями (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1908. – 1406 с.

152. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского собрания 46-й очередной сессии 1910 г., состоявшейся 1 – 15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1911. – 1528 с.

153. Журналы заседаний Черниговского Уездного Земского собрания очередной сессии 1912 года, состоявшейся 28 – 31 октября, 1 и 2 ноября 1912 г. С приложениями. – Чернигов: Тип-я Г. М. Веселой, 1913. – 327 с.

154. Журналы заседаний Черниговского Уездного Земского собрания сессии 1915 года, состоявшейся: чрезвычайной от 8-го мая и 9 июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов: Тип-я Г. М. Веселой, 1916. – 246 с.

155. Журналы Конотопского очередного уездного собрания с 29 сентября по 7 включительно октября и чрезвычайного 14 марта 1910 г. – Конотоп: Тип-я Ш.А. Левина, 1911. – 917 с.

156. Журналы Конотопского XLV Уездного Земского Собрания с 18 по 24 включительно Октября 1909 г. и чрезвычайных 27 ноября 1908 г., 17 марта и 24 июня 1909 г. – Конотоп: Типография Ш.А. Левина, 1910. – 881 с.

157. Журналы Городнянского Очередного Уездного Земского Собрания 46 сессии 1910 года. – Городня: Типография А.И. Обуховского, 1911. – 441 с.

158. Журналы чрезвычайного Козелецкого Уездного Земского Собрания 11 февраля 1907 г. и очередного Козелецкого Уездного Земского Собрания 25 – 30 сентября 1907 г. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1908. – 287 с.

159. Законотворчество думских фракций, 1906–1917. Документы и материалы. – Изд-во Росс.пол. энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 768 с.
160. Записка А.В. Кривошеина // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 12. – 20 марта. – С. 10–11.
161. Заседание Борзенского уездного экономического совета (29 апреля 1913 г.) // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 4. – 14 июня. – С. 8.
162. Заседания Губернской землеустроительной комиссии // Крестьянское дело. – 1916. – Март. – С. 14–16.
163. Землеустройство (1907–1911 г.). Обзор деятельности Землеустроительных комиссий со времени их открытия по 1 января 1911 года. С приложением статистических таблиц, планов и списков хуторов. – СПб.: Тип-я В. Киришбаума (отделение), 1911. – 150 с.
164. Землеустройство // Черниговское слово. – 1910. – № 154. – 21 ноября. – С. 2.
165. Землеустройство // Черниговское слово. – 1913. – № 2012. – 2 декабря – С. 2.
166. Землеустройство. Варварский разгром пасеки // Черниговское слово. – 1913. – Прибавление к № 2006. – 25 ноября – С. 2.
167. Землеустройство в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 8. – 3 мая. – С. 10.
168. Землеустройство. По поводу переселения русских крестьян в Уругвай // Черниговское слово. – 1913. – Прибавление к №1999. – 15 ноября. – С. 2.
169. Землеустроительные кампании // Черниговское слово. – 1910. – № 922. – 28 января. – С. 2.
170. Землеустроительные работы 1909 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 6. – С. 163–170.
171. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1914. – №6. – 7 февраля. – С. 4–6.
172. Земская торговля сельскохозяйственными машинами и орудиями // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 13. – 7 июня. – С. 8.

173. Земские известия (по Черниговской губернии) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 4. – С. 8–18.

174. Земские известия (по Черниговской губернии) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 10. – С. 6–37.

175. Земский мелкий кредит // Селянин. – 1912. – № 10. – С. 306–307.

176. Именные Высочайшие указы Правительствующему Сенату // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 1–41.

177. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 год включительно / Сост. Н. Турчанинов. – СПб: Изд-во Переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия, 1910. – 418 с.

178. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 год включительно / Сост. Н. Турчанинов, А. Домрачев. – Пг.: Изд-во Переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия, 1916. – 402 с.

179. Календарь Черниговской губернии на 1905 год / Черн. губерн. стат. ком. /. – Чернигов: Тип-я Губ. правления, 1904. – 250 с.

180. К выходу из общины // Черниговское слово. – 1910. – № 929. – 6 февраля. – С. 2.

181. К выходу из общины // Черниговское слово. – 1910. – № 1018. – 1 июня. – С. 2.

182. Кобижчское сельско-хозяйственное общество в 1907 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – № 5. – С. 120–125.

183. К ознакомлению с хуторским хозяйством // Черниговское слово. – 1910. – № 921. – 27 января. – С. 2–3.

184. К оказанию агрономической помощи в губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 1065. – 29 июля. – С. 2.

185. К.О. На темы дня / К.О. // Селянин. – 1915. – № 3–4. – С. 54–57.

186. К.О. Новая Басань, Козелецкого уезда / К.О. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 8. – 21 февраля. – С. 10.

187. К.О. Переселение из Суражского уезда / К.О. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 42. – 27 декабря. – С. 9–10.

188. Кондаков Д.М. Черниговская губерния в естественно-историческом отношении / Д.М. Кондаков // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. 1. – Ч. 1. – С. 1–76.

189. Кооперативы Городнянского уезда и война // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 33. – 14 августа. – С. 9–10.

190. Кордюкова С. Краткий обзор операций и положение учреждений мелкого кредита Черниговской губернии на 1 января 1914 г. / С. Кордюкова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. I-й. – С. 14–20.

191. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторным хозяйством / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 7–8. – С. 127–141.

192. Корреспонденция из Глуховского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 3. – С. 190–192.

193. Корреспонденция. Козелецкий уезд // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 117.

194. Корреспонденция. Новозыбковский уезд // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 9. – 10 мая. – С. 15–16.

195. Корреспонд. «Черниг. Слова», г. Борзна // Черниговское слово. – 1910. – № 1062. – 25 июля. – С. 3.

196. Корреспонд. «Черниг. Слова», г. Козелец // Черниговское слово. – 1910. – № 1078. – 15 августа. – С. 3.

197. Корреспонд. «Черниг. Слова», м. Батурич (Конотопского у.) // Черниговское слово. – 1910. – № 1135. – 30 октября. – С. 3.

198. Корреспонд. «Черниг. Слова», м. Кобижча (Козелецкий уезд) // Черниговское слово. – 1910. – № 1014. – 9 мая. – С. 2.

199. Корреспонд. «Черниг. Слова», с. Лобки (Стародубского у.) // Черниговское слово. – 1910. – № 917. – 22 января. – С. 2–3.

200. Косменко-Загорский В.П. Из поездки по Черниговской губернии для наблюдения за движением переселенцев / В.П. Косменко-Загорский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 5. – С. 85–95.

201. К переселению // Черниговское слово. – 1910. – № 971. – 30 марта. – С. 1.

202. К переселению // Черниговское слово. – 1910. – № 972. – 31 марта. – С. 1.

203. Кредитные кооперативы Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 9. – 26 февраля. – С. 6.

204. Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. Сб. документов. Ред. А.М. Анфимов. – М.-Л.: Наука, 1965. – 605 с.

205. Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г. Сб. документов. Ред. А.В. Шапракин. – М.-Л.: Наука, 1966. – 676 с.

206. Кульжинский С. Носовская сельскохозяйственная опытная станция Черниговского губернского земства / С. Кульжинский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 11. – 13 марта. – С. 6–9.

207. Курочкин В. Агрономическое совещание в Борзне / В. Курочкин // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 41. – 7 октября. – С. 2–5.

208. Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1909 г. – Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1911. – 24 с.

209. Маголюшко В. Мглинский уезд / В. Маголюшко // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 27. – 3 июля. – С. 10–11.

210. Манюков А.П. Глуховское земство / А.П. Манюков // Селянин. – 1910. – № 12. – 15 июня. – С. 408–410.

211. Маслов С. Переселенцы на Дальнем Востоке / С. Маслов // Селянин. – 1910. – № 13. – 1 июля. – С. 436–438.

212. Мглинское сельскохозяйственное общество // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 32. – 7 августа. – С. 6–7.

213. Мелкий кредит // Черниговское слово. – 1910. – № 1053. – 14 июля. – С. 2.
214. Микрин Г. Поездка крестьян Кролевецкого уезда в Житомирский уезд для осмотра хуторского хозяйства / Г. Микрин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 77–83.
215. Минин Л. Агрономическая помощь в Черниговской губернии в 1912 г. / Л. Минин // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 7. – 26 апреля. – С. 1–2.
216. М.П. Еще к вопросу о развитии мелкого кредита / М.П. // Селянин. – 1912. – № 22. – С. 687–689.
217. М.П. Пособия сельскохозяйственным обществам Черниговской губернии / М.П. // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 80–81.
218. М. С.-Б. Попытки к кооперативному объединению в Сосницком, Борзенском, Городнянском уездах / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 435–437.
219. М. С.-Б. Товарищество кооперативов Кролевецкого района / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 433–435.
220. Мухин А. Рост кредитной кооперации в России / А. Мухин // Селянин. – 1912. – № 15. – С. 460–464.
221. Н.Г. Товарищеские кредитные учреждения в Черниговской губернии / Н.Г. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 29. – 18 июля. – С. 10.
222. Некоторые статистические данные о переселении из Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 1. – С. 90–99.
223. Новые крестьянские земельные товарищества // Черниговское слово. – № 936. – 14 февраля 1910 г. – С. 2.
224. Новый закон про кооперативы // Черниговская земская газета. – 1917. – № 40. – 1 июня. – С. 13–14.
225. Новобыковское сельскохозяйственное общество Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 8. – 3 мая. – С. 11.
226. Ново-Зыбковская опытная станция // Черниговская земская газета. – 1917. – № 14. – 17 февраля. – С. 3.

227. N.N. Уход на заработки в Америку из Черниговской губернии / N.N. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 33. – 25 октября. – С. 2–3.
228. N. С. Вовна, Новгород-Северского уезда / N. // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 26. – 26 июня. – С. 9–10.
229. N. С. Шаповаловка, Борзенского уезда / N. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 17. – 25 апреля. – С. 9.
230. Н. Черниговское губернское агрономическое совещание / Н. // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 4. – 22 января. – С. 5–6.
231. Н.Ш. Предварительные данные об урожае / Н.Ш. // Селянин. – 1917. – № 15–18. – С. 21.
232. Обзор деятельности потребительских обществ Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 9. – С. 29–40.
233. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. II-й. – С. 3–152.
234. Обзор текущей земской литературы. Внешкольное сельскохозяйственное образование в России // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 8. – 3 мая. – С. 14–16.
235. Об укреплении земли в личную собственность по Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 959. – 14 марта. – С. 2.
236. О Козелецкой выставке // Селянин. – 1910. – № 10. – 15 мая. – С. 347–348.
237. Олишевец К. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Черниговской губернии / К. Олишевец // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 3. – С. 67–71.
238. Олишевец К. М. Олишевка, Козелецкого уезда / Олишевец К. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 4. – С. 233–234.
239. Ол. С. Чемер, Козелецкого уезда / Ол. // Селянин. – 1914. – № 7. – С. 172–173.

240. Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1916 года. – Пг.: Изд-во ЦСК МВД, 1916. – 131 с.
241. Очередные уездные земские собрания Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 11. – С. 168–222.
242. Павленко С.Н. С. Смолянка, Нежинского уезда / С.Н. Павленко // Черниговская земская неделя. – 1915. – №19. – 8 мая. – С. 9–10.
243. П.А. Вниманию ходоков и переселенцев Черниговской губернии / П.А. // Черниговская земская неделя. – 1914. – №21. – 23 мая. – С. 8–9.
244. П.А. Столыпин: программа реформ. Документы и материалы: [в 2 т.]. 2-е изд. стер. / Под общ. ред. П.А. Пожигайло. – М.: Изд-во Росс. пол. энц. (РОССПЭН), 2011. – Т. 1. – 768 с.
245. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.-Пб.: Тип. т-ва «Народная польза». Т. 48. Черниговская губерния. – 1905. – 341 с.
246. Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906–1908 гг. По материалам Челябинского переселенческого пункта. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1910. – 240 с.
247. Переселение из Черниговской губернии в 1909–1911 гг. По материалам Челябинского и Сызраньского переселенческих пунктов. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1913. – 96 с.
248. Переселение и землеустройство за Уралом в 1906–1910 гг. и Отчет по переселению и землеустройству за 1910 год / Переселенч. упр. Главного упр. землеустройства и земледелия. – СПб.: Тип-я Ю.Н. Эрлих, 1911. – 501 с.
249. Переселение и землеустройство за Уралом в 1914 году: отчет о работе Переселенческого управления за 1914 год / Отв. ред. Н.А. Паршукова. – Репринт. воспроизведение изд. 1915 г. – СПб.: Альфарет, 2010. – 391 с.
250. Переселение как одна из государственных землеустроительных мер // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 15. – 21 июня. – С. 5.
251. П.К. Остерский уезд / П.К. // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 92–93.

252. План землеустроительных и гидротехнических при землеустройстве работ на полевой период 1915 года по Черниговской губернии. – Чернигов: Электро-Типография С.И. Цинберга, 1915. – 56 с.

253. План землеустроительных работ на полевой период 1914 года по Черниговской губернии. I часть. Дела, назначенные к землемерному исполнению (продолжение) // Черниговские губернские ведомости. – 1914. – № 47. – 14 июня. – С. 5.

254. По губернии. Г. Новозыбков // Черниговское слово. – 1914. – № 2058. – 25 января. – С. 4.

255. Покупка и продажа земель Крестьянским Банком // Черниговское слово. – 1910. – №919. – 24 января. – С. 1–2.

256. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXVI. 1906. Отд. 1. – СПб, 1909. – 1157 с.

257. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. 1910. Отд. 1. – СПб, 1913. – 1425 с.

258. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXXI. 1911. Отд. 1. – СПб, 1914. – 1443 с.

259. Положение о размежевании Черниговской и Полтавской губернии. – СПб.: Тип-я тов.-ва «Общественная польза», 1861. – 85 с.

260. Посредническая деятельность Крестьянского Поземельного Банка в 1915 г. // Черниговская земская газета. – 1917. – № 12. – 10 февраля. – С. 8–9.

261. Примак М. Галицкое ссудо-сберегательное товарищество / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 27. – 3 июля. – С. 7–8.

262. Примак М. Городнянские сельскохозяйственные курсы / М. Примак // Селянин. – 1914. – № 12. – С. 326–327.

263. Примак М. Кооперация в Остерском уезде / М. Примак // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 109–110.

264. Примак М. К объединению черниговских кооперативов / М. Примак // Селянин. – 1917. – № 1–2. – С. 13–14.

265. Примак М. Нежинское товарищество кооперативов по посредничеству при Нежинском сельскохозяйственном обществе / М. Примак // Селянин. – 1915. – № 11–12. – С. 211–214.

266. Примак М. Объединение деятельности кооперативов Нежинского уезда / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 24. – 12 июня. – С. 11–12.

267. Примак М. Самое большое потребительское общество в Черниговской губернии / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 36. – 2 сентября. – С. 8–9.

268. Примак М. С. Галица, Нежинского уезда / М. Примак // Селянин. – 1915. – № 13–14. – С. 272–273.

269. Приостановка выделов на отруба // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 21. – 22 мая. – С. 14.

270. «Приступим к этому делу» // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 29. – 17 июля. – С. 1–2.

271. Прокатные и зерноочистительные пункты Козелецкого уездного земства // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 8. – 20 февраля. – С. 3.

272. Радченко Л.Н. Земский опыт помощи переселенцам / Л.М. Радченко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 11. – С. 38–99.

273. Районные сельскохозяйственные курсы в Бобровице // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 10. – 17 мая. – С. 6.

274. Распространение сельскохозяйственных знаний в Стародубском уезде (по отчету 1914 г.) // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 52. – 25 декабря. – С. 3.

275. Рахинский А.И. С. Свидовец, Козелецкого уезда / А.И. Рахинский // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 43. – 21 октября. – С. 6.

276. Росписание делам, поручаемым в исполнение межевым чинам Черниговской губернской Чертежной в 1911 году // Черниговские губернские ведомости. – 1911. – 8 мая. – С. 1.

277. Росписание делам, поручаемым в исполнение межевым чинам Черниговской губернской Чертежной в 1911 году // Черниговские губернские ведомости. – 1911. – 5 июня. – С. 2.

278. Россия. Комитет по землеустроительным делам. Краткий очерк за десятилетие: 1906–1916 / Комитет по землеустроительным делам. – Пг.: Тов-во Р. Годике и А. Вильборг, 1916. – 62, VII, [10] с., [15] л. ил., цв. ил., портр., табл.

279. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. / Рос. АН; Ин-т Рос. истории. – СПб.: Блиц, 1995. – 415 /1/ с.

280. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Чернигов: Изд. ред. «Земск. сборника Черниг. губернии», 1898. – Т. 1. – 123 с. + карты.

281. Савич А.П. Митьковское общество потребителей / А.П. Савич // Селянин. – 1915. – № 3–4. – С. 47–48.

282. Савич А.П. Рыловичское сельскохозяйственное общество / А.П. Савич // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 84–86.

283. Савченко-Бельский М.А. Сельскохозяйственные курсы, устраиваемые Черниговским губернским земством для взрослого населения губернии / М.А. Савченко-Бельский // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 30. – 25 июля. – С. 7–10.

284. Сачок И. О сельскохозяйственных опытно-показательных станциях / И. Сачок // Селянин. – 1916. – № 9–19. – С. 169–175.

285. С. Горяны, Мглинского уезда // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 24. – 10 июня. – С. 9.

286. С. Заньки, Нежинского уезда // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 37. – 22 ноября. – С. 12.

287. Селянинович К. По нашим селам / К. Селянинович // Селянин. – 1914. – № 12. – С. 322–323.

288. Сельское хозяйство. 1 Ноября 1912 г. // Селянин. – 1912. – № 21. – С. 641–643.

289. Сельское хозяйство. 1 Октября 1916 г. // Селянин. – 1916. – № 9–19. – С. 165–169.

290. Сельскохозяйственная перепись 1916 г. в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 33. – 12 августа. – С. 6.
291. Сельскохозяйственные курсы в м. Почеп Мглинского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 4. – С. 122–124.
292. Сельскохозяйственные общества в Черниговской губернии // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 91–95.
293. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1913 год. Год 10-й. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1915. – 316 с.
294. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1914 год (Таблицы). Год 11-й. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1916. – 252 с.
295. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1915 год (Таблицы). Год 12-й. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1917. – 243 с.
296. Сельскохозяйственные чтения в Козелецком уезде // Черниговская земская неделя. – 1913. – №37. – 22 ноября. – С. 3.
297. Сельскохозяйственное производство России // Черниговское слово. – 1910. – № 957. – 12 марта. – С. 1.
298. С. Казацкое, Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 29. – 17 июля. – С. 10–11.
299. Скільки лісу на Чернігівщині // Черниговская земская газета. – 1917. – № 81. – 20 октября. – С. 5.
300. С. Лихачев, Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 39. – 25 сентября. – С. 9.
301. Совещание по землеустройству // Черниговское слово. – 1910. – № 939. – 18 февраля. – С. 2.
302. Совещание уполномоченных южно-русской областной земской переселенской организации // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 37. – 22 ноября. – С. 7–8.
303. Состояние водоснабжения в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 45. – 4 ноября. – С. 9–10.

304. С.П.К. Вывоз хлебов из Черниговской губернии / С.П.К. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 34. – 1 октября. – С. 9.
305. Стародубский уезд // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 2. – 10 января. – С. 14.
306. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – С-Пб.: Типография М. Яковлева, 1906. – 60 с.
307. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50-и губерниям Европейской России. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1907. – 199 с. + 33 табл.
308. Статистический ежегодник на 1912 г. / Под ред. В.И. Шараго. – С-Пб.: Тип-я «Экономия», 1912. – 445 с.
309. Статистический ежегодник России 1913 г. (год десятый). – С-Пб.: Издание ЦСК М.В.Д., 1914. – 664 с.
310. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Издание ЦСК М.В.Д., 1915. – 724 с.
311. Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). – Пг.: Издание ЦСК М.В.Д., 1916. – 659 с.
312. Судебная хроника // Черниговское слово. – 1910. – №1135. – 30 октября. – С. 2.
313. Съезд уполномоченных южно-русской переселенческой организации // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 11. – С. 74–80.
314. Гархов К. О хуторских хозяйствах в Черниговской губернии / К. Гархов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 12. – С. 82–90.
315. Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии 12 – 16 октября 1907 г. – Чернигов: Изд-е Губ. Земства, 1908. – 235 с.
316. Участие земств в оказании агрономической помощи хуторянам // Черниговское слово. – 1910. – № 925. – 31 января. – С. 1–2.
317. Хутора и отруба // Черниговское слово. – № 932. – 10 февраля 1910 г. – С. 2.

318. Хуторское хозяйство // Черниговское слово. – 1910. – № 1014. – 25 мая. – С. 2.

319. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П. Сойкина, 1903. – 442 с.

320. Черниговское отделение Крестьянского Поземельного Банка // Черниговские губернские ведомости. – 1911. – № 57. – 21 июля. – С. 6.

321. Ч.С. Землеустройство / Ч.С. // Селянин. – 1910. – № 7. – С. 246–248.

322. Шимановский П.Б. Кооперация и пчеловодство в Мглинском уезде Черниговской губернии / П.Б. Шимановский // Селянин. – 1913. – № 22. – С. 617–620.

323. Шимановский П.Б. Очередные задачи сельскохозяйственных обществ / П.Б. Шимановский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 4. – 23 января. – С. 7–8.

324. Школы хуторского хозяйства // Черниговское слово. – 1910. – № 907. – 10 января. – С. 1.

325. Ющенко А. Пути к поднятию экономического благосостояния Новгород-Северского уезда / А. Ющенко // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 15. – 10 апреля. – С. 6–8.

3. Література

326. Аврех А.Я. Царизм накануне свержения / А.Я. Аврех. – М.: Наука, 1989. – 254 с.

327. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.

328. Александровский Ю.В. Закон 14 июня 1910 г. об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении / Ю.В. Александровский. – СПб.: Тов-во по изданию новых законов; Тип-я АО «Слово», 1911. – 624 с.

329. Анфимов А.М. К вопросу о характере аграрного строя Европейской России в начале XX века / А.М. Анфимов // Исторические записки. – 1959. – № 65. – С. 119–169.

330. Анфимов А.М. Новые данные о землевладении Европейской России / А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров // История СССР. – 1974. – № 1. – С. 82–97.

331. Анфимов А.М. П.А. Столыпин и российское крестьянство / А.М. Анфимов. – М.: Изд. центра Ин-та российской истории РАН, 2002. – 300 с.

332. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны / А.М. Анфимов. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 384 с.

333. Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации: Сборник лекций и статей 1908–1914 гг. 2-е изд-е, пересм. и доп. / А.Н. Анцыферов. – М.: Тов-во тип. А.И. Мамонтова, 1915. – 356 с.

334. Аухаген О. Критика русской земельной реформы. Пер. с нем. А.А. Кофода / О. Аухаген. – СПб.: Канцелярия Комитета по землеустроительным делам, 1914. – 32 с.

335. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905–1917 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 19–31.

336. Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины / Г. Бар // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. – № 3–6. – С. 5–15.

337. Барабой А.З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська земельна реформа / А.З. Барабой // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 86–96.

338. Баррандов Г. Столыпинская реакция / Г. Баррандов. – М.: Госполитиздат, 1938. – 64 с.

339. Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д.А. Батурицкий. – М.: «Новая деревня», 1925. – 142 с.

340. Башлачев В. Бюджет крестьянина 100 лет назад / В. Башлачев // Былое. – 1997. – №3–4. – С. 3.

341. Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 г. / Р. Белоусов // Экономист. – 1992. – № 12. – С. 73–82.
342. Белянин Д.Н. Переселение крестьян в Сибирь в годы столыпинской аграрной реформы / Д.Н. Белянин // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 86–95.
343. Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А.Д. Билимович. – К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, АО и изд. Дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – 206 с.
344. Богданов С.М. Обновление сельского хозяйства: переход к плодосмену / С.М. Богданов. – СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1910. – 87 с.
345. Большая советская энциклопедия: [у 30 т.] / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. – Т. 24. – Кн. 1. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1976. – 608 с.
346. Бондар В. Земельна реформа...за законами Хаммурапі / В. Бондар // Дзеркало тижня. – 2007. – 23 червня. – С. 1, 8.
347. Бородин А.П. Государственный Совет и Указ 9 ноября 1906 года (Из истории аграрной реформы Столыпина / А.П. Бородин // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 74–89.
348. Бородин А.П. Объединенное дворянство и аграрная реформа / А.П. Бородин // Вопросы истории. – 1993. – № 9. – С. 33–44.
349. Бородин А. П. Столыпин. Реформы во имя России / А. Бородин. – М.: Вече, 2004. – 384 с. (Досье без ретуши).
350. Бородкин Л.И. Крестьянские миграции в России/СССР в первой четверти XX века (Макроанализ структуры миграционных потоков) / Л.И. Бородкин, С.В. Максимов // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 124–143.
351. Брук С.И. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) / С.И. Брук, В.М. Кабузан // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41–59.

352. Брук С.И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. / С.И. Брук, В.М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 5–31.

353. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика / Б.Д. Бруцкус. – СПб.: Право, 1922. – 234 [1] с., табл. – (Экономика, вып. VI).

354. Бруцкус Б.Д. Землеустройство и расселение за границей и в России: [Печ. по расп-ю Имп. Вольного эк. Об-ва] / Б.Д. Бруцкус. – СПб.: Типо-литография М.Ф. Фроловой, 1909. – 33 с.

355. Василевский Е.Г. Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы / Е.Г. Василевский. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 228 с.

356. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 52 с.

357. Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В.Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80.

358. Волковинський В.М. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116–123.

359. Волков Н.Т. Законы: 9 ноября 1906 – 14 июня 1910 г. / Н.Т. Волков. – 2-е изд. – М.: Юрид. кн. магазин «Правоведение» И.К. Голубева (Тип-я П.П. Рябушинского), 1910. – 176 с.

360. Воцилин В. Переселенческий вопрос в Государственной Думе III созыва. Итоги и перспективы. – СПб.: Тип-я газеты «Сельский вестник», 1912. – 148 с.

361. Вронский О.Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917) / О.Г. Вронский. – М.: Министерство общ.и проф. образования Росс. Федерации; Моск. пед. гос. ун-тет, 2000. – 417 с.

362. Герасименко Г.А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики / Г.А. Герасименко. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-тета, 1985. – 344 с.

363. Герасименко Г. Аграрная реформа Столыпина: замыслы и результаты / Г. Герасименко // Народный депутат. – 1992. – № 12. – С. 112–118.

364. Герасименко Г.А. Обострение борьбы в деревне в годы столыпинской реформы / Г.А. Герасименко // Вопросы истории. – 1983. – № 4. – С. 20–34.

365. Герасименко Г.А. Противодействие крестьян столыпинской аграрной политике / Г.А. Герасименко // История СССР. – 1984. – № 3. – С. 128–140.

366. Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи / О. Герасименко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 82–88.

367. Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.) у радянській історіографії // Сумська старовина. – 2011. – № XXXV. – С. 179–190.

368. Герасимчук А.М. Столыпинские аграрные преобразования в Черниговской губернии в 1906–1908 гг. / А.М. Герасимчук // История и археология восточноевропейской деревни: материалы 1-й междунар. науч. конф. «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» / Брянская ГСХА, научно-исслед. лаборатория аграрной истории; под ред. Р.В. Новожеева. – Брянск, 2011. – 198 с. – С. 81–87.

369. Герасимчук О.М. Виступи селянства Чернігівської губернії проти столипінського землевпорядкування в роки Першої світової війни (серпень 1914 – червень 1917 р.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3–4. – С. 102–110.

370. Герасимчук О.М. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Література та культура Полісся. – Вип. 66. – Ніжин: НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. – 395 с. – С. 130–142.

371. Герасимчук О.М. Дискусії в Чернігівських місцевих комітетах щодо впливу общинного землеволодіння на становище сільського господарства / О.М. Герасимчук // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 28–42.

372. Герасимчук О.М. Міграції чернігівських селян до Америки в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Література та культура Полісся. – Вип. 69. – Ніжин: НДУ ім. М.В. Гоголя, 2012. – 398 с. – С. 99–108.

373. Герасимчук О.М. Міграції чернігівського селянства до початку столипінської аграрної реформи (1861–1906 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 199–211.

374. Герасимчук О.М. Особливості землеустрою і динаміка землеволодіння в Чернігівській губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 75–83.

375. Герасимчук О.М. Переселення чернігівського селянства в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Київська старовина. – 2011. – № 5. – С. 56–72.

376. Герасимчук О.М. Приватизація селянської надільної землі на Чернігівщині у роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 400–404.

377. Герасимчук О.М. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипіна / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 72–85.

378. Герасимчук О.М. Створення землевпорядних комісій в Чернігівській губернії (1906–1907 рр.) / О.М. Герасимчук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 36. – 536 с. – С. 16–21.

379. Гибнер Н.П. Система кооперации / Н.П. Гибнер. – М.: Тип-я А.Л. Будю, 1911. – 147 с.

380. Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А. Столыпина / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 56–63.

381. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.

382. Гордеев Г.С. Сельское хозяйство в войне и революции / Г.С. Гордеев. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 208 с.

383. Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353.

384. Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907–1914 гг. / В.С. Горякина // История СССР. – 1972. – № 1. – С. 125–134.

385. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73.

386. Джоашвілі В.Ш. Розселення українців на території Грузинської РСР / В.Ш. Джоашвілі // Український історичний журнал. – 1970. – № 2. – С. 104–108.

387. Динамика землевладения в России. 1906–1914 гг. [сост.: А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров]. – М.: АН СССР; Ин-т истории СССР, 1989. – 81 с.

388. Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 208 с.

389. Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 117–124.

390. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.

391. Дядиченко А.Н. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. I-й. – Ч. 2. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1914. – 188 с. – С. 1–122.

392. Дядиченко А. Мобилизация земельной собственности в Черниговской губернии за 1866–1909 гг. / А. Дядиченко // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 23. – 16 августа. – С. 3–6.

393. Дьякин В.С. Был ли шанс у Столыпина? / В.С. Дьякин // Звезда. – № 12. – 1990. – С. 113–124.
394. Дьяков И. Забытый исполин / И. Дьяков // Наш современник. – 1990. – № 3. – С. 131–142.
395. Евдокимов А.А. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России / А.А. Евдокимов. – Харьков: Типолитография М. Сергеева и К. Гальченко, 1911. – 176 с.
396. Егоров М. Крестьянское движение в центральной черноземной области в 1907–1914 гг. / М. Егоров // Вопросы истории. – 1948. – № 5. – С. 3–9.
397. Егоров Ю. Аграрная реформа: уроки прошлого и современность / Ю. Егоров // Свободная мысль. – 1993. – № 4. – С. 25–33.
398. Экономическая история СССР: Учеб. для экон. вузов / [В.Т. Чунтулов, Н.С. Кривцова, А.В. Чунтулов, В.А. Тюшев]. – М.: Высш. шк., 1987. – 368 с.
399. Економічна енциклопедія: [у 3 т.] / Редкол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр «Академія»; Тернопіль: Акад. нар. господарства, 2000. – Т. 2. – 2001. – 846 /1/ с.
400. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: [в 2 т.] / Ред. рада В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
401. Елина О.Ю. Сельскохозяйственные общества России, 1765–1920-е годы: вклад в развитие агрономии / О.Ю. Елина // Российская история. – 2011. – № 2. – С. 27–45.
402. Еремин А.М. Современные аграрные проблемы и реформа П.А. Столыпина / А.М. Еремин // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 82–91.
403. Еткіна І. Перші спроби колективізації сільськогосподарського виробництва в Чернігівській губернії / І. Еткіна // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 73–80.

404. Ефременко А. Агрономический аспект столыпинской аграрной реформы / А. Ефременко // Вопросы истории. – 1996. – № 11–12. – С. 3–5.
405. Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика / П.Н. Ефремов. – М.: Госполитиздат, 1941. – 144 с.
406. Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина / Л. Зайцева // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 86–94.
407. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910 / А.Н. Зак. – М.: Типо-литография Высоч. утвержденного Тов-ва И.Н. Кушнарера и К°, 1911. – 607 с.
408. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
409. Зырянов П. Столыпин и судьбы русской деревни / П. Зырянов // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 114–124.
410. Зырянов П.Н. П.А. Столыпин / П.Н. Зырянов // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Политиздат, 1991. – 380 с. – С. 48–78.
411. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н. Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 54–76.
412. Зюрюкин В. Земледельческие кооперативы / В. Зюрюкин // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 20. – 15 мая. – С. 7–8.
413. Зюрюкин В. Сельскохозяйственные общества / В. Зюрюкин // Селянин. – 1916. – № 9–19. – С. 193–201.
414. Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період столипінської реформи на початку ХХ ст. / Л. Ігнатова // Історія України. – 2000. – № 34. – С. 6–7.
415. Иерусалимский А.Ф. Некоторые вопросы развития крестьянского движения в 1910–1914 гг. / А.Ф. Иерусалимский // История СССР. – 1959. – № 4. – С. 108–116.
416. Изгоев А.С. П.А. Столыпин. Очерк жизни и деятельности / А.С. Изгоев. – М.: КН-ВО К.Ф. Некрасова, 1912. – 135 с.

417. Искандеров А.А. Российская монархия, реформы и революция / А.А. Искандеров // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 98–120.

418. История земельных отношений и землеустройства / Под ред. А.А. Варламова. – М.: Колос, 2000. – 336 с.; ил. (Учебники и учеб. пособия для студентов высш. уч. заведений).

419. Історія міст і сіл Української РСР: [у 26 т.] / Голов. ред. колегія: П.Т. Тронко (голова Голов. Редколегії) та ін. – К.: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. – Чернігівська область / Ред. колегія: О.І. Дериколенко (голова) та ін., 1972. – 780 с. з іл. і карт.: 13 л. іл.

420. Історія народного господарства Української РСР: [у 3 т., 4 кн.] / Головн. редкол.: І.І. Лукінов (гол.ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій / Т.І. Дерев'янкін, В.О. Голобуцький, М.Д. Горбований та ін. – 1983. – 463 с.

421. Історія селянства Української РСР: [у 2 т.] / [Брайчевський М.Ю., Лещенко М.Н., Стецюк К.І.; відп. ред. Дядиченко В.А.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 1967. – 552 с.

422. Історія українського селянства: [нариси в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 632 с.

423. История Украинской ССР: [в 10 т.] / Гл. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. – К.: Наукова думка. – Т. 5. Украина в период империализма (начало XX в.) / Ред. колл.: В.Г. Сарбей (отв. ред.) и др. – 1983. – 559 с.

424. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / Гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор та ін. – К.: Наукова думка. – Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900–1917 рр.) / Ред. кол.: Ф.Є. Лось (відп. ред.) та ін. – 1978. – 532 с.

425. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация / В.В. Кабанов. – М.: ИРИ РАН, 1997. – 156 с.

426. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В.В. Кабанов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 34–47.

427. Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. / В.М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70.

428. Кабузан В.М. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795–1959 гг. / В.М. Кабузан, Г.П. Махнова// История СССР. – 1965. – № 1. – С. 28–37.

429. Казарезов В.В. О Петре Аркадьевиче Столыпине / В.В. Казарезов. – М.: Агропромиздат, 1991. – 96 с.

430. Карабанов Н. Переселение и расселение крестьян / Н. Карабанов. – М.: Тип-я Тов-ва И.Д. Сытина, 1912. – 90 с.

431. Кара-Мурза С.Г. Ошибка Столыпина. Премьер, перевернувший Россию / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. – 224 с.

432. Кара-Мурза С.Г. Столыпин – отец русской революции / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Эксмо, 2003. – 287 с.

433. Карпов Н. Аграрная политика Столыпина / Н. Карпов. – Л.: Рабочее изд-во «Прибой», 1925. – 238 с.

434. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России: Лекции, читанные в Московском народном университете в 1907 г. I. Земельные отношения и земельная политика / А.А. Кауфман. – М.: Тип-я Тов-ва И.Д. Сытина, 1908. – 167 с.

435. Кауфман А.А. Переселение и колонизация / А.А. Кауфман. – СПб.: Тип-я тов-ва «Общественная польза», 1905. – 447 с. (Б-ка «Общественной пользы»).

436. Кауфман А.А. Русская община. В процессе ее зарождения и роста / А.А. Кауфман. – М.: Тип-я Тов-ва И.Д. Сытина, 1908. – 455 с.

437. Кауфман А.А. Сборник статей: Община. Переселение. Статистика / А.А. Кауфман. – М.: Изд-во П.А. Лемана и Б.Д. Плетнева, 1915. – 511 с.

438. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Красзнавство. – 2011. – № 4. – С. 238–246.

439. Качмала В. Соціально-економічна еволюція населення Лівобережної України на поч. ХХ ст. / В. Качмала // Київська старовина. – 2008. – № 4. – С. 20–26.

440. Климин И.И. Столыпинская аграрная реформа и становление крестьян-собственников в России / И.И. Климин. – СПб.: Клио, 2002. – 335 с.

441. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) / И.Д. Ковальченко // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 52–72.

442. Комаров А.И. Правда о переселенческом деле / А.И. Комаров. – СПб.: Тип-я газеты «Сельский вестник», 1913. – 36 с.

443. Коновалов Ив. Очерки современной деревни. Дневник агитатора / Ив. Коновалов. – СПб.: Издательское тов-во писателей, 1913. – 417 с.

444. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX–начале XX века / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1988. – 262 с.

445. Коровушкин Д.Г. Украинцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века / Д.Г. Коровушкин. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2007. – 248 с.

446. Костров Н. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей. Выпуск I. 5 бюджетов за 1914–1915 гг. – Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1916. – 208 с.

447. Кофод К.А. Русское землеустройство / К.А. Кофод. – СПб: Тип-я газеты «Сельский вестник», 1914. – 172 с., илл.

448. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69.

449. Кулыжный А.Е. Очерки по сельскохозяйственной кредитной кооперации. Статьи, доклады, заметки. 1900–1918 гг. / А.Е. Кулыжный. – Пг.: Книгоизд-во кооп. л-ры «Мысль», 1918. – VI, [4], 203 с., ил.

450. Курочкін О.В. Переселення українців до Казахстану / О.В. Курочкін // Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 5. – С. 36–40.

451. Кущенко Г.А. Крестьянское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии по двум переписям – 1882 и 1911 г. / Г.А. Кущенко. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1916. – 38 с.

452. Лавров П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910–1914 гг. / П. Лавров. – К.: Изд-во полит. литературы Украины, 1966. – 224 с.

453. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: Підручник / [Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко]. – К.: Вікар, 2002. – 477 с.

454. Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократів в першій російській революції / В.І. Ленін // Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. – Т. 16.– К.: Політвидав України, 1971. – 662 с. – С. 179–386.

455. Ленін В.І. Століпін и революція / В.І. Ленін // Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. – Т. 20. – К.: Політвидав України, 1973. – 558 с. – С. 306–314.

456. Ленін В.І. Переселенське питання / В.І. Ленін // Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. – Т. 21. – К.: Політвидав України, 1971. – 642 с. – С. 309–319.

457. Ленін В.І. Останній клапан / В.І. Ленін // Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. – Т. 22. – К.: Політвидав України, 1972. – 575 с. – С. 15–20.

458. Ленін В.І. До питання про кошторис міністерства земельних справ / В.І. Ленін // Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. – Т. 25. – К.: Політвидав України, 1972. – 620 с. – С. 162–167.

459. Леонов І. Від Манаса до Тараса / І. Леонов // Україна молода. – № 55. – 2013. – 11 квітня. – С. 8–9.

460. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А.А. Леонтьев. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – СПб.: Изд-е юрид. кн. маг. И.И. Зубкова под фирмой «Законоведение», 1914. – 372 с.

461. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–70-і рр. XIX ст.) / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970, – 304 с.

462. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів / М.Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 32–38.

463. Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху – завдання принципової важливості / Б.Г. Литвак // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 100–104.

464. Литвин В.М. Історія України: Підручник / В.М. Литвин. – К.: «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. – 816 с.

465. Литвинов И.И. Экономические последствия столыпинского аграрного законодательства / И.И. Литвинов. – М.-Л.: Госиздат, 1929. – 144 с.

466. Литвинов И. Столыпинщина / И. Литвинов. – Харьков: Изд. «Пролетар», 1931. – 104 с. (Библиотечка по истории народов СССР / Под ред. М. Мебеля, В. Невского и С. Пионтковского).

467. Лобода И.С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (По материалам Полтавской и Черниговской губерний) / И.С. Лобода // История СССР. – 1958. – № 5. – С. 137–143.

468. Лосицкий А.Е. Распадение общины. Распадение общины до Указа 9 ноября. Укрепление наделов в личную собственность. Выходы на хутора и отруба / А.Е. Лосицкий. – СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1912. – 65 с., диагр., 5 картограмм.

469. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.

470. Лось Ф.Є. Україна в роки столыпінської реакції / Ф.Є. Лось // Нариси з історії України. Вип. 11 / Відп. ред. Ф. Ястребов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – 143 с.

471. Макарець С. Співвідношення селянського і поміщицького господарств в аграрному секторі Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) / С. Макарець // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 21–32.

472. Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы (3 июня 1907 г. – 1 августа 1914 г.) / Н.А. Мальцева // История СССР . – 1965. – № 1. – С. 126–131.

473. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

474. Маслов С.Л. Земство и кооперация / С.Л. Маслов. – М.: Тип-я Тов-ва И.Д. Сытина, 1914. – 48 с.

475. Маслов С.Л. Общинное землевладение и как его охранять / С.Л. Маслов. – М.: Живая правда, 1916. – 16 с.

476. Мацузато К. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция / Кимитака Мацузато // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 194–200.

477. Медушевский А.Н. Великая реформа и модернизация России / А.Н. Медушевский // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 3–27.

478. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3–19.

479. Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России / А.В. Меркулов. – Пг.: Кн. изд-во кооп. лит. «Мысль», 1918. – 225 с.

480. Михайлюк О.Г. Про методику статистичного вивчення селянського руху / О.Г. Михайлик // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 114–115.

481. Михник М. Риба псується з голови. Село – теж / М. Михник // Україна молода. – 2011. – 25–26 березня. – С. 6.

482. Мозжухин П.В. Аграрный вопрос в цифрах и фактах действительности / П.В. Мозжухин. – М.: Универс. б-ка, 1917. – 80 с. (Лига аграр. реформ. Сер. С; N 3).

483. Мордвінцев В.М. Земельна реформа Столипіна та її вплив на землеустрій в Україні (сучасний погляд на події) / В.М. Мордвінцев, В.Ф. Мордвінцева // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 2001. – № 11. – С. 32–34.

484. Невяровская Е.В. Россия в период столыпинской реакции (1908–1912 гг.): лекции, прочитанные в Высшей партийной школе при ЦК ВКП (б) / Е.В. Невяровская. – М.: Высш. парт.школа при ЦК ВКП (б), 1951. – 28 с.

485. Нефедов С.А. К дискуссии об уровне потребления в пореформенной и предреволюционной России / С.А. Нефедов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 73–86.

486. Нізова Л.В. Столипінський етап створення державно-монополістичного управління суспільством / Л.В. Нізова // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 101–123.

487. Никулин П.Ф. Основные направления и итоги столыпинской аграрной реформы (1906–1916 гг.) / П.Ф. Никулин // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 1(17). – С. 5–10.

488. Огановский Н. Аграрный вопрос и кооперация / Н. Огановский. – М.: Тип-я Тов-ва «Задруга», 1917. – 100 с.

489. Огановский Н.П. Земельный вопрос и земельная политика / Н.П. Огановский. – М.: Тип-я Тов-ва «Задруга», 1917. – 30 с.

490. Огановский Н.П. Индивидуализация землевладения в России и его последствия / Н.П. Огановский. – М.: Тип-я Тов-ва «Задруга», 1917. – 87 с.

491. Огановский Н.П. Революция наоборот: разрушение общины / Н.П. Огановский. – М.: Тип-я Тов-ва «Задруга», 1917. – 102 с.

492. Олійник Л.В. Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 рр. / Л.В. Олійник, О.Т. Гора. – К., «Радянська школа». – 1959. – 135 с.

493. Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столыпінської аграрної реформи в Україні: [монографія] / А.В. Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.

494. Орлов А.С. Кооперация в России накануне и во время войны / А.С. Орлов. – М.: Изд. и печ. Тов-ва И.Н. Кушнарера и К°, 1915. – 72 с.

495. Панченко П.П. Аграрна історія України: Підручник. – 2-е вид., випр. і доп. / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.

496. Пэллот Дж. Разрушила ли общину столыпинская реформа? / Джудит Пэллоу // Отечественные записки. – 2004. – № 1. – С. 172–187.

497. Перевозчиков В.І. Історія економіки українських земель (кінець ІХ – початок ХХ ст.): Курс лекцій / В.І. Перевозчиков, О.А. Тимчик. – К.: КНТ, 2011. – 472 с.

498. Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії / П.М. Першин. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.

499. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование: [в 2-х кн.]. / П.Н. Першин. – М.: Наука. – Кн. 1. От реформы к революции. – 1966. – 490 с.

500. Першин П.Н. Участковое земледелие в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907–1916 гг. и судьбы во время революции (1917–1920) / П.Н. Першин. – М.: Изд-е Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 52 с., табл., карты.

501. Петрович В.Г. Нам до сих пор нужна Великая Россия, или 100 лет без Столыпина / В.Г. Петрович // Преподавание истории в школе. – 2011. – № 7. – С. 40–45.

502. Петровский И.Е. Десятилетие землеустройства (1906–1916 гг.) / И.Е. Петровский // Крестьянское дело. – 1916. – Март. – С. 3–5.

503. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – 2-ге вид., випр. та доп. – Х.: ВД «Школа», 2008. – 608 с., [18] арк. іл.

504. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157.

505. Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии / Л. Плавтов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. II-й. – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1914. – 188 с. – С. 1–22.

506. Погребинский А.П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны / А.П. Погребинский // Исторические записки. – 1950. – № 31. – С. 37–60.

507. Погребинський О. Столипінська аграрна реформа на Україні / О. Погребинський. – Б.м: Пролетар, 1931. – 217 с.

508. Пойда Д.П. З історії боротьби трудящого селянства України проти грабіжницької політики Селянського поземельного банку (1906–1916 рр.) / Д.П. Пойда, А.В. Опря // Український історичний журнал. – 1983. – № 11. – С. 105–108.

509. Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д.П. Пойда // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 25–31.

510. Покровский М. Очерки русского революционного движения XIX–XX в. / М. Покровский. – М.: Главполитпросвет, 1924. – 98 с.

511. Покровский М. Русская история в самом сжатом очерке / М. Покровский. – М.: Изд-во ЦК ВКП (б) Партиздат, 1933. – 544 с.

512. Покшишевський В.В. Заселение Сибири (историко-географические очерки) / Под ред. В.А. Кротова. – Иркутское областное государственное издательство, 1951. – 208 с.

513. Половец В.М. З історії чернігівської кредитної кооперації / В.М. Половец // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 63–69.

514. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.

515. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.

516. Половец В. Інститут земських агрономів у системі кооперативного руху Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Половец // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 109–116.

517. Полонська-Василенко Н. Історія України: [у 2 т.] / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – К.: Либідь, 1993. – 608 с.

518. Примак М. Кредитные кооперативы в Черниговской губернии / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 24. – 23 августа. – С. 10–12.

519. Примак М. Потребительская кооперация в Черниговской губернии / М. Примак // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. II-й. – С. 33–42.

520. Примак М. Рост потребительской кооперации в России / М. Примак // Селянин. – 1912. – № 19. – С. 589–591.

521. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Прокопович. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых (Тип-я В.И. Воронова), 1912. – 225 с.

522. Прокопович С.М. Аграрный вопрос в цифрах / С.М. Прокопович. – СПб.: Тип-я тов-ва «Общественная польза», 1907. – 126 с.

523. Прокопович С.М. Кооперативное движение в России: его теория и практика / С.М. Прокопович. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1913. – 456 с.

524. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк / Н.А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–82.

525. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк и столыпинская реформа (1906–1916 г.) / Н.А. Проскурякова // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 91–98.

526. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк и столыпинская реформа (1906 – 1916 г.) / Н.А. Проскурякова // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 6. – С. 88–95.

527. Раєвський С.М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX – початку XX ст. / С.М. Раєвський // Сумська старовина. – 2005. – № XV. – С. 144–151.

528. Решетников А.Б. Законодательная база аграрной реформы 1906–1911 гг. в России / А.Б. Решетников // Государство и право. – 2002. – № 12. – С. 88–92.

529. Рибалка І.К. Історія України. Дорадянський період: Підручник. – 2-е вид., перероб. і допов. / І.К. Рибалка. – К.: Вища школа, 1991. – 607 с.
530. Рыбас С.Ю. Столыпин / С.Ю. Рыбас. – М.: Мол. гвардия, 2003. – 421 [11] с.: ил. – (Жизнь замеч. людей: Сер. биогр.; Вып. 855).
531. Рогалина Н.Л. Власть и аграрные реформы в России XX в. / Н.Л. Рогалина. – М.: Энциклопедия российской деревни, 2010. – 230 с.
532. Рогалина Н.Л. Задачи и уроки изучения российских аграрных реформ XX века / Н.Л. Рогалина // Российская история. – 2011. – № 4. – С. 3–13.
533. Розанов В. Историческая роль Столыпина / В. Розанов // Наш современник. – 1991. – № 3. – С. 152–155.
534. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 460 с.
535. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.
536. Самарин Ф.Д. К чему приведет Указ 9 Ноября 1906 г. / Ф.Д. Самарин. – М.: Печ. А.И. Снегиревой, 1909. – 78 с.
537. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908) / В.В. Святловский. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – СПб.: Тип-я АО Типогр. Дела, 1911. – 150 с., 4 табл.
538. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-тета, 1980. – 289 с.
539. Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Уч. пособие / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-тета, 1973. – 335 с.
540. Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период / С.М. Сидельников // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 124–135.
541. Сидорович О.С. Особливості спілкового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України в роки столипінської аграрної реформи /

О.С. Сидорович, А.М. Хоменюк // Література та культура Полісся. – Вип. 62. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. – 323 с. – С. 110–119.

542. Складов Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы/ Л.Ф. Складов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 568 с.

543. Степынин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) / В.А. Степынин // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 161–165.

544. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – 3-є вид., перероб. і доп. / О.Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.: іл.

545. Супрун Г. Земства и кооперативы в Черниговской губернии / Г. Супрун // Селянин. – 1916. – № 3–4. – С. 58–62.

546. Табачник Д.В. Петр Столыпин: крестный путь реформатора / Д.В. Табачник, В.И. Воронин. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 406 с., ил.

547. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського університету, 1973. – 192 с.

548. Ткаченко В. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва / В. Ткаченко // Чернігівщина incognita. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2004. – 400 с. – С. 171–182.

549. Тотоміанц В.О. Сельскохозяйственная кооперация. Очерки с приложениями уставов / В.О. Тотоміанц. – СПб.: Изд. М.И. Семенова, 1908. – 368 с.

550. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: [в 2 т.] / С.П. Трапезников. – Т. 1. Ленинские аграрные программы в трех русских революциях. – М.: Мысль, 1983. – 653 с.

551. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Изд-во ВППШ и АОК, 1963. – 656 с.

552. Третяк А. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навч. посібник / А. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – 280 с.

553. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.

554. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В.Г. Тюкавкин. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 304 с.

555. Тюкавкин В.Г. Крестьянство России в период трех революций: Книга для учителя / В.Г. Тюкавкин, Э.М. Щагин. – М.: Просвещение, 1987. – 206 с.

556. Украинский В. Крестьянская община и аграрная реформа / В. Украинский. – М.: Новые силы, 1908. – 119 с.

557. Фирстова В.Н. Столыпинская аграрная реформа / В.Н. Фирстова // Преподавание истории в школе. – 1954. – № 4. – С. 24–33.

558. Федорина А. Створити рай і зруйнувати... / А. Федорина // Україна молода. – 2009. – № 111. – 6 серпня. – С. 14.

559. Федоров Б.Г. Петр Столыпин: «Я верю в Россию»: [в 2-х т.] / Б.Г. Федоров. – СПб.: Лимбус Пресс, 2002.

560. Харингтон М. Революция сверху / М. Харингтон // Общественные науки и современность. – 1991. – № 3. – С. 140–145.

561. Хейсин М.Л. История кооперации в России. Все виды кооперации с начала ее существования до настоящего времени / М.Л. Хейсин / Предисл. А.М. Хинчука. – Л.: Время, 1926. – 389 с.

562. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1961–1914 годы / С.Л. Хок // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 38–55.

563. Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства / А.Н. Челинцев. – Харьков: Харьковское общество сельского хозяйства, 1919. – 178 с.

564. Чернігівщина. Енцикл. довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Вид-во «УРЕ» ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.: іл.

565. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / сост. Морозова А.В., Полетун Н.М. – Чернигов: РИК «Деснянская правда», 2006. – 200 с.

566. Чернышев И. Крестьянское право и община пред Государственной Думой: к ликвидации законодательства по 87-й статье / И. Чернышев, А. Лолицкий, П. Маслов. – СПб.: Дело, 1917. – 89 с.

567. Чернышев И.В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И.В. Чернышев. – Пг.: Тип. Мин. путей сообщения (Тов-ва И.Н. Кушнарера и К°), 1918. – 384 с. (Вольное экономическое общество).

568. Чернышев И.В. Община после 9 ноября 1906 г. (По анкете Вольного Экономического Об-ва). Ч. 1 / И.В. Чернышев. – Пг.: Тип-я «Экономия», 1917. – 143 с.

569. Чупров А.И. Аграрная реформа и ее вероятное влияние на сельскохозяйственное производство / А.И. Чупров. – М.: Изд. Е.В. Кожевниковой и Е.А. Коломийцевой (Тип-я Тов-ва И.Д. Сытина, 1906. – 36 с. (Б-ка «Свободная Россия» / Под общ.ред. С.П. Мельгунова и П.М. Шестакова, N21).

570. Чупров А.И. Крестьянский вопрос. Статьи 1900–1908 гг. / А.И. Чупров. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых (Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнарера и К°), 1909. – 339 с.

571. Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України / Ю. Шаповал. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 160 с.: іл.

572. Шарапов С.Ф. Землеустройство или землеразорение (По поводу закона 9 ноября 1906 г.) / С.Ф. Шарапов, К.Н. Пасхалов. – М.: Книгоиздательство «Свидетель», 1909. – 96 с.

573. Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період / В.М. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини / Чернігівське обласне відділення Географічного товариства УРСР та ін. – Чернігів, 1991. – 81 с. – С. 22–24.

574. Шевченко В.М. До питання про селянські виступи на Чернігівщині в період Першої світової війни (лютий 1914 – лютий 1917 р.) / В.М. Шевченко, М.М. Коропатник // Людина, суспільство, культура: Історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 65–67.

575. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): [монографія] / В.М. Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

576. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / В.М. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини / Чернігівське обласне відділення Географічного товариства України та ін. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – 116 с. – С. 45–50.

577. Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101.

578. Шевченко В. Ринкова мобілізація земельної власності в роки столипінської аграрної реформи (на матеріалах України) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 89–95.

579. Шевченко В.М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900–1904 рр. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 54–60.

580. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 111–119.

581. Шевченко Е.П. Земство и кооперация / Е.П. Шевченко. – Чернигов: Тип-я Губ.земства, 1910. – 16 с.

582. Шевченко Е.П. Крестьянское хозяйство на хуторах / Е.П. Шевченко // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 17. – 22 апреля. – С. 10–11.

583. Шевченко Е.П. Сельскохозяйственные товарищества в деревне / Е.П. Шевченко / Черниговская земская неделя. – 1913. – № 5. – 12 апреля. – С. 4.

584. Шевченко Е.П. Что представляют собой наши деревенские сельскохозяйственные общества / Е.П. Шевченко. – Чернигов: Тип-я губ. земства, 1912. – 13 с.

585. Шелохаев В.В. Столыпинский тип модернизации России / В.В. Шелохаев // Российская история. – 2012. – № 2. – С. 18–36.
586. Шестаков А.В. Капитализация сельского хозяйства в России (от реформы 1861 г. до войны 1914 г.) / А.В. Шестаков / Под ред. П.И. Лященко. – М.: Госиздат, 1924. – 89 с.
587. Шестаков А.В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России: [в 2 т.] / А.В. Шестаков. – М.: Изд-во «Красная новь»; Главполитпросвет, 1924. – Т. 1. – 232 с.
588. Шестаков А. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем / А. Шестаков. – Л.: Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – 191 с.
589. Шовкун Л. Що садить «мудрий німець» в Україні? / Л. Шовкун // Україна молода. – 2012. – № 68. – 15 травня. – С. 6.
590. Шубенский Н.П. Памяти Столыпина / Н.П. Шубенский. – М.: Тип-я А.И. Мамонова, 1913. – 28 с.
591. Якименко М.А. Крах переселенської політики царизму в 1906–1913 рр. / М.Я. Якименко // Український історичний журнал. – № 7. – 1976. – С. 41–50.
592. Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861–1905 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 61–71.
593. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1974. – №7. – С. 32–42.
594. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906–1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62–70.
595. Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861–1917 гг.) / Н.А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 3. – С. 17–31.

596. Якименко Н.А. Советская историография переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток (1861–1917) / Н.А. Якименко // История СССР. – 1980. – № 5. – С. 91–104.

597. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

598. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. – К.: Тип-я Имп. Ун-тета св. Владимира; АО печ. и изд. дела П.Т. Корчак-Новицкого, 1912. – 192 с., 3 л. диагр., табл.

4. Дисертації та автореферати

599. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бочаров Віталій Володимирович. – Донецьк, 2001. – 171 с.

600. Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Власюк Ігор Миколайович. – Житомир, 2000. – 186 с.

601. Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.В. Вовк. – Донецьк, 2003. – 23 с.

602. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна і її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігнатова Людмила Русланівна. – К., 2002. – 190 с.

603. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Майстренко Володислав Сергійович. – Харків, 1997. – 195 с.

604. Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Овдін Олександр Володимирович. – Дніпропетровськ, 2004. – 193 с.

605. Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Опря Анатолий Владимирович. – Днепропетровск, 1982. – 191 с.

606. Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Приймак Олег Миколайович. – Запоріжжя, 2002. – 286 с.

607. Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Д.А. Селіхов. – Харків, 2002. – 17 с.

608. Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Д. Терещенко. – Тернопіль, 2006. – 17 с.

609. Якименко Н.А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1913 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Н.А.Якименко. – К., 1977. – 30 с.

610. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. истор. наук: спец. 07.00.02 «История СРСР» / Н.А. Якименко. – К., 1989. – 36 с.

5. Спогади, листи, публіцистичні твори

611. Бок М.П. Воспоминания о моем отце П.А. Столыпине / М.П. Бок. – М., Товарищество «А.И.Сытин и К°», 1992. – 255 с.

612. Витте С.Ю. Воспоминания: [у 3 т.] / С.Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. 1894–октябрь 1905 г. – 1960. – 639 с.

613. Палеолог Морис. Царская Россия накануне революции / Морис Палеолог. – Репринт. воспр. изд. 1923 г. – М.: Политиздат, 1991. – 494 с.

614. Петрункевич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча к. ХІХ – поч. ХХ ст.) / І. Петрункевич. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.

615. Столыпин П.А. «Нам нужна великая Россия». Из выступлений на заседаниях Государственной Думы / П.А. Столыпин // Наш современник. – 1990. – № 3. – С. 142–167.

616. Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. Документы, переписка, мемуары / Сост., предисл. и коммент. А.В. Гутерца. – М.: Русский путь, 2003. – 744 с.

617. Тхоржевский И. Последний Петербург. Из воспоминаний камергера / И. Тхоржевский // Нева. – 1991. – № 5. – С. 188–197.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Площа та адміністративно-територіальний поділ Чернігівської губернії
на початку ХХ ст.**

Повіти	Площа				Кіл-сть волостей	Кіл-сть сіл
	у кв. верстах	у км ²	у дес.	у % від площі губернії		
Чернігівський	3 226,7	3 671,9	335 899,5	7,0	12	204
Борзнянський	2 463,7	2 803,7	256 471,2	5,4	13	128
Глухівський	2 716,6	3 091,5	282 798,0	5,9	9	178
Городнянський	3 528,0	4 014,8	367 264,8	7,7	10	220
Козелецький	2 726,0	3 102,2	283 776,6	5,9	12	105
Конотопський	2 118,3	2 410,6	220 515,0	4,6	10	126
Кролевецький	2 366,7	2 693,3	246 373,5	5,1	10	165
Мглинський	3 319,5	3 777,6	345 559,9	7,2	15	299
Н-Сіверський	3 417,3	3 888,9	355 740,9	7,4	11	160
Новозибківський	3 354,9	3 817,9	348 909,6	7,3	11	135
Ніжинський	2 510,5	2 856,9	261 343,0	5,4	12	104
Остерський	3 991,4	4 542,2	415 504,7	8,7	8	149
Сосницький	3 775,9	4 296,9	393 071,2	8,2	14	246
Стародубський	2 892,0	3 291,1	301 057,2	6,3	12	216
Суразький	3 634,8	4 136,4	378 382,7	7,9	15	216
Усього по губернії	46 042,3	52 395,9	4 792 667,8	100,0	174	2 867

Складено за: [245, с. 1; 280, с. 47, 85–97].

Додаток Б

Землі держави в повітах Чернігівській губернії в 1905 р.

Повіти	У 1905 році		У 1877 році
	Казенних	У них «незручних»	
Чернігівський	6 423	584	23 616
Борзнянський	1 041	194	1 280
Глухівський	5 358	336	3 597
Городнянський	14 349	1 289	24 978
Козелецький	991	34	918
Конотопський	1 638	333	3 667
Кролевецький	7 535	312	14 088
Мглинський	64	6	4
Н-Сіверський	1 951	208	5 363
Новозибківський	3 379	139	4 357
Ніжинський	600	104	94
Остерський	66 324	9 077	104 402
Сосницький	6 956	232	15 839
Стародубський	47	1	94
Суразький	1 158	19	15 238
Усього по губернії	117 814	12 868	217 545

Складено за: [306, с. 40–41].

Додаток В

Надільне землеволодіння в Чернігівській губернії в 1905 р.

Повіти	Надільні землі				
	Кількість громад	Кількість дворів	Площа (дес.)	У середн. на 1 двір	% у загальній площі повіту
Чернігівський	335	22 305	157 566	7,1	58,7
Борзнянський	145	24 347	164 472	6,8	67,6
Глухівський	279	19 643	127 996	6,5	38,1
Городнянський	406	21 961	133 090	6,1	42,5
Козелецький	193	23 921	138 512	5,8	48,6
Конотопський	264	23 566	114 558	4,9	54,8
Кролевецький	270	23 712	141 521	6,0	61,0
Мглинський	608	27 760	155 714	5,6	48,2
Н-Сіверський	183	22 078	145 800	6,6	48,3
Новозибківський	324	24 706	183 443	7,4	57,2
Ніжинський	156	24 485	119 012	4,8	60,6
Остерський	157	21 902	190 492	8,5	54,7
Сосницький	346	28 913	182 126	6,3	49,1
Стародубський	525	22 791	137 593	6,1	45,5
Суразький	255	35 349	237 314	6,7	70,9
Володіння селян з інших губерній	-	-	4 105	-	-
Усього по губернії	4 448	367 369	2 329 209	6,3	53,1

Складено за: [306, с. 10, 30–40; 308, с. 9].

Додаток Д

Общинне землеволодіння в Чернігівській губернії в 1905 р.

Повіти	Надільні землі			
	Форма земле- володіння	Кількість громад	Кількість дворів	Площа (дес.)
Чернігівський	Общинне	96	6 284	62 431
	Подвірне	239	16 021	95 135
Борзнянський	Общинне	-	-	-
	Подвірне	145	24 347	164 472
Глухівський	Общинне	55	5 566	38 906
	Подвірне	224	14 077	89 090
Городнянський	Общинне	116	9 399	61 594
	Подвірне	290	12 562	71 496
Козелецький	Общинне	28	2 563	8 844
	Подвірне	167	21 358	129 668
Конотопський	Общинне	-	-	-
	Подвірне	264	23 566	114 558
Кролевецький	Общинне	165	10 848	61 152
	Подвірне	105	12 864	80 369
Мглинський	Общинне	608	27 760	155 714
	Подвірне	-	-	-
Н-Сіверський	Общинне	90	13 060	95 649
	Подвірне	93	9 018	50 151
Новозибківський	Общинне	323	24 702	183 432
	Подвірне	1	4	11
Ніжинський	Общинне	60	10 502	38 302
	Подвірне	96	13 983	79 990
Остерський	Общинне	82	16 599	147 160
	Подвірне	75	5 303	40 015
Сосницький	Общинне	88	7 470	44 718
	Подвірне	258	21 443	137 408
Стародубський	Общинне	422	19 248	112 216
	Подвірне	103	3 473	25 309
Суразький	Общинне	255	35 349	237 314
	Подвірне	-	-	-
Усього по губернії	Общинне	2 388	189 350	1 247 432
	Подвірне	2 060	178 019	1 077 672
Володіння селян з інших губерній	-	-	-	4 105
Разом		4 448	367 369	2 329 209

Складено за: [306, с. 10, 30–40; 308, с. 9].

Додаток Е

Общинне землеволодіння в українських губерніях у 1905 р.

Губернії	Общинне землеволодіння			Подвірне землеволодіння		
	К-сть громад	К-сть дворів (тис.)	Площа (тис. дес)	К-сть громад	К-сть дворів (тис.)	Площа (тис. дес.)
Волинська	96	5,4	62,0	3 681	287,0	2232,6
Катеринославська	1 648	268,7	2 517,5	35	2,1	13,5
Київська	98	32,8	153,9	1 925	330,1	1 909,7
Подільська	2	1,6	8,9	3 127	457,1	1 745,3
Полтавська	730	80,2	321,0	4 665	366,7	1 870,8
Таврійська	492	122,3	1 548,1	139	10,5	404,9
Харківська	1 769	339,2	2 548,1	186	24,9	145,3
Херсонська	1 920	274,5	2 005,8	172	19,8	285,4
Чернігівська	2 388	189,4	1 247,4	2 060	178,0	1 077,7
Усього	9 143	1 314,1	10 412,7	15 990	1 676,2	9 685,2

Складено за: [21, арк. 4; 390, с. 570–573].

Додаток Ж

Кількість селянських подвір'їв у Чернігівській губернії, які володіли різними за розмірами земельними ділянками в 1905 р.

Повіти	Усього дворів	Землі на 1 двір (дес.)	Землі від загальної кількості дворів (у %)		
			До 5 дес.	Від 5 до 10 дес.	Більше 10 дес.
Чернігівський	22 305	7,1	37,1	48,4	14,5
Борзнянський	24 347	6,8	29,3	57,9	12,8
Глухівський	19 643	6,5	30,3	61,5	8,2
Городнянський	21 961	6,1	44,6	41,0	14,4
Козелецький	23 921	5,8	43,9	46,2	9,9
Конотопський	23 566	4,9	54,8	40,6	4,6
Кролевецький	23 712	6,0	36,1	58,7	5,2
Мглинський	27 760	5,6	52,6	45,3	2,1
Н-Сіверський	22 078	6,6	33,1	60,4	6,5
Новозибківський	24 706	7,4	25,2	58,8	16,0
Ніжинський	24 485	4,8	59,4	32,9	7,7
Остерський	21 902	8,5	14,7	48,5	36,8
Сосницький	28 913	6,3	43,6	48,5	7,9
Стародубський	22 721	6,1	37,4	57,5	5,1
Суразький	35 349	6,7	40,5	56,1	3,4

Складено за: [306, с. 54–55].

Додаток 3

**Динаміка закріплення надільних земель у приватній власності по
повітах Чернігівської губернії за 1907–1911 рр.**

Повіти	Домогосподарств			Площа землі (дес.)		
	Станом на 01.02.1910	Станом на 01.05.1910	Станом на 01.07.1911	Станом на 01.02.1910	Станом на 01.05.1910	Станом на 01.07.1911
Борзнянський	-	-	-	-	-	-
Глухівський	198	235	255	1 423	1 675	1 842
Городнянський	426	452	537	3 322	3 477	4 454
Козелецький	96	97	165	669	671	1 051
Конотопський	145	148	160	757	762	780
Кролевецький	213	216	225	1 342	1348	1 467
Мглинський	1 690	1 956	2 380	10 141	12 021	14 485
Н-Сіверський	446	506	866	2476	2 607	4 725
Новозибківський	396	396	396	3306	3 306	3 306
Ніжинський	12	12	12	17	17	17
Остерський	1 620	1 712	2 195	9 208	9 498	12 530
Сосницький	167	172	172	1 396	1 418	1 418
Стародубський	2 748	3 059	3 393	15 607	16 230	18 603
Суразький	562	563	563	4 719	4 723	4 730
Чернігівський	429	456	490	2 918	3 008	3 266
Без розбиття на хутори і відруби	58	-	-	221	-	-
Усього	9 148	9 980	11 809	57 522	60 761	72 674

Складено за: [5, к. 66–68; 181, с. 2; 235, с. 2].

Додаток К

Вихід селян з общини в українських губерніях станом на 01.11.1910 р.

Губернії	Кіл-сть общинн. госп-в	Площа общинн. землі	Кількість госп-в, які вийшли з общини	% від общин. госп-в	Площа землі, виведеної з общинного земле- володіння	% від площі общинн. землі
Волинська	-	-	-	-	-	-
Катерино- славська	268 680	2 517 540	106 256	39,55	715 499	28,42
Київська	32 808	153 877	15 797	48,15	77 183	50,16
Подільська	-	-	-	-	-	-
Полтавська	80 176	320 945	8 376	10,45	38 739	12,07
Таврійська	122 341	1 548 084	61 323	50,12	638 628	41,25
Харківська	339 172	2 517 860	71 308	21,02	397 474	15,79
Херсонська	244 468	2 005 846	83 156	34,02	547 988	27,32
Чернігівська	189 350	1 247 432	11 217	5,92	68 975	5,53

Складено за: [6, к. 25–26].

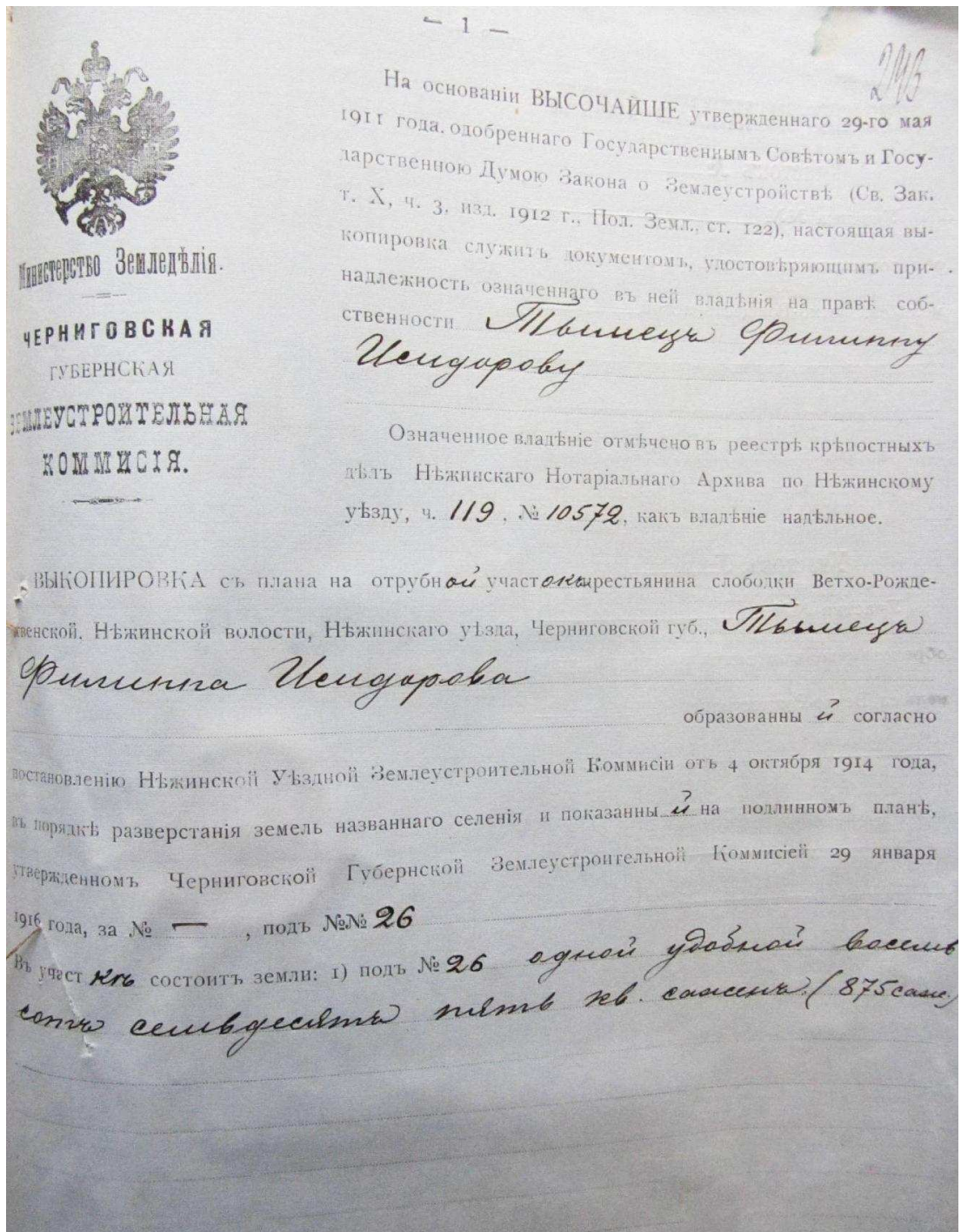

Додаток Л

Документ права власності на відрубну ділянку селянина Тимця Пилипа зі слободи Ветхо-Рождественська Ніжинського повіту, виданий у 1916 р.

Чернігівською губернською землевпорядною комісією

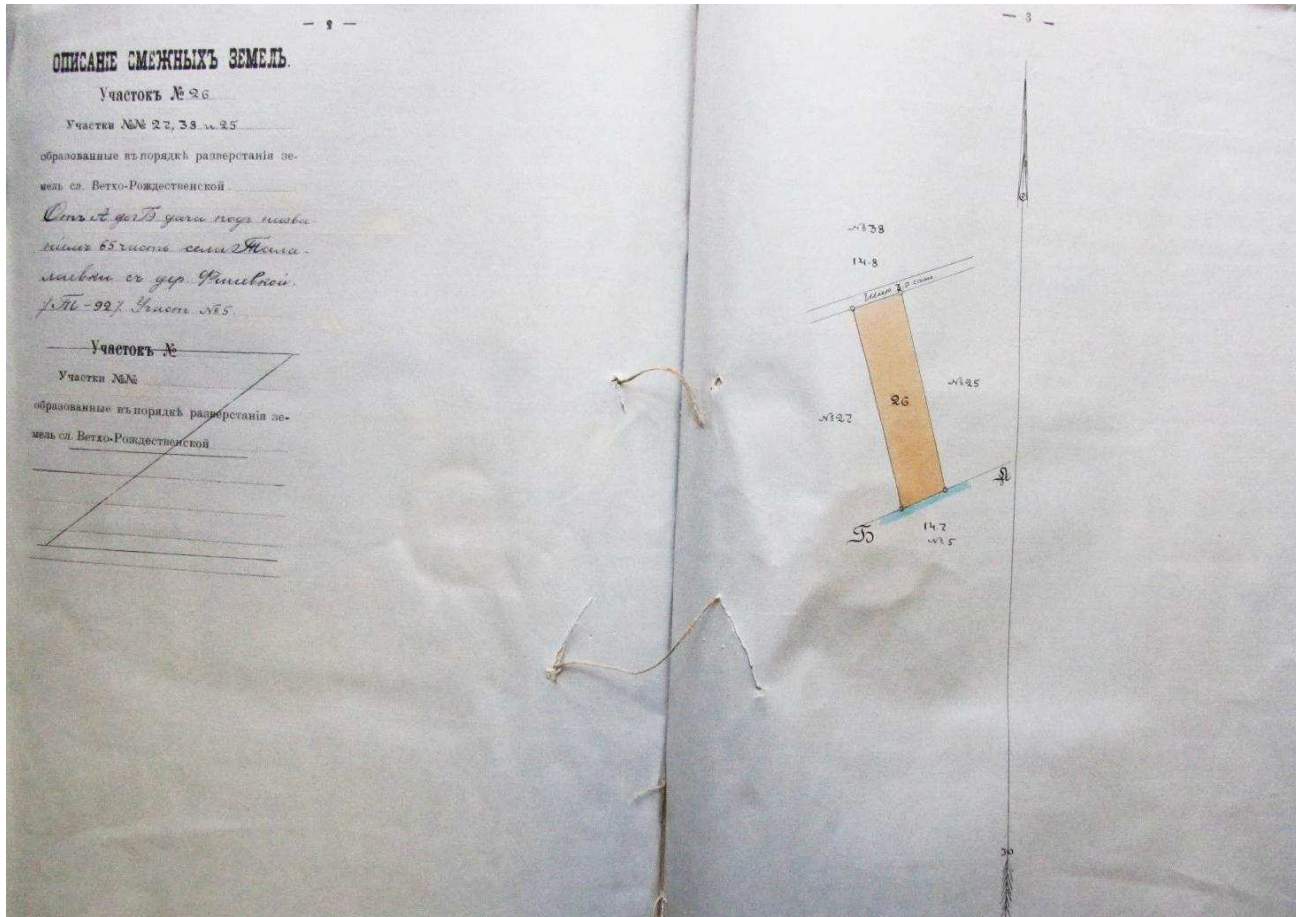
(1 стор. акту)

Джерело: [116, арк. 243]

Продовження додатку Л

**Документ права власності на відрубну ділянку селянина Тимця Пилипа зі
слободи Ветхо-Рождественська Ніжинського повіту (план відрубку й
суміжних земель) (2–3 стор. акту)**

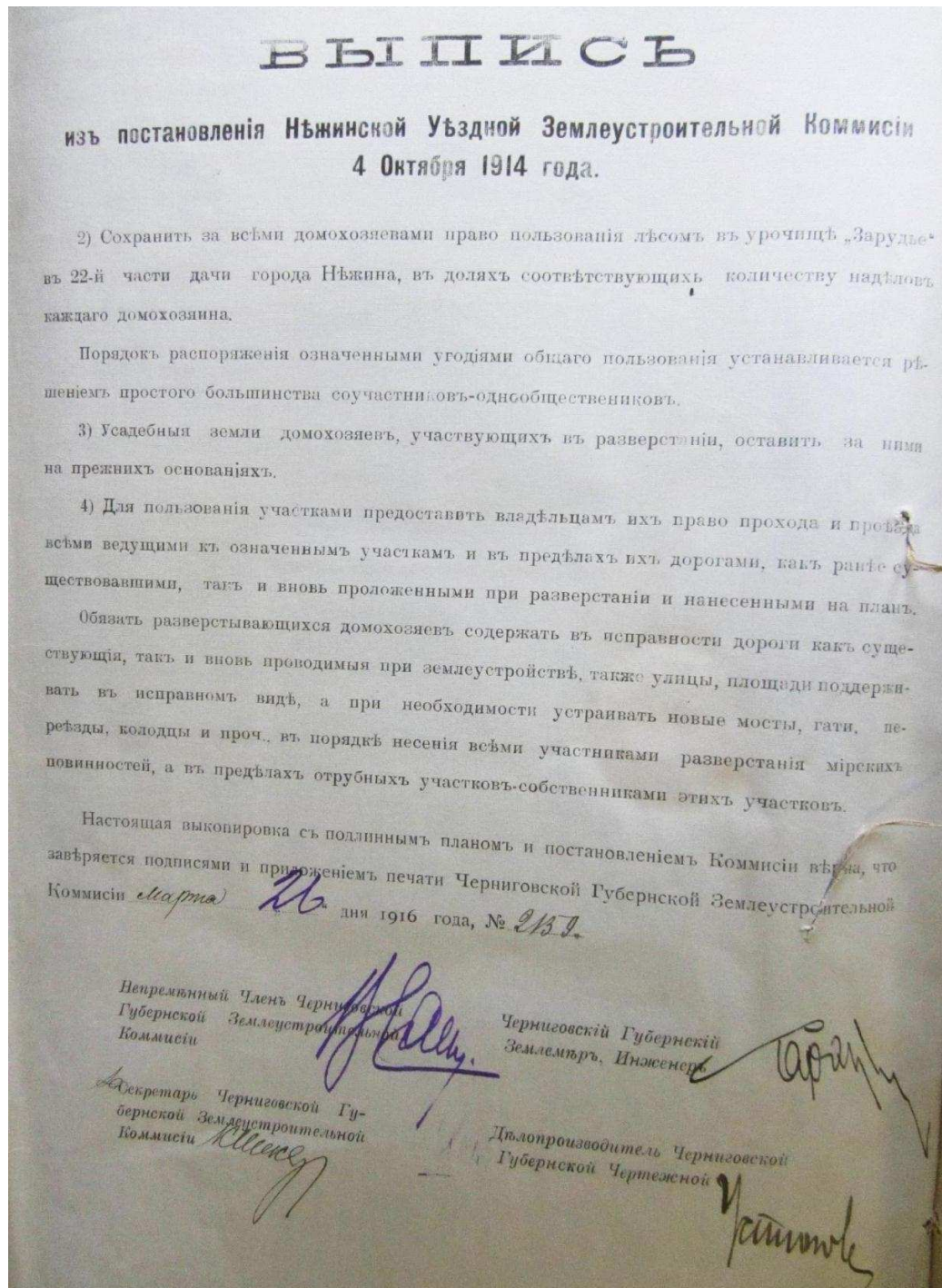

Джерело: [116, арк. 243 зв.–244].

Продовження додатку Л

Документ права власності на відрубну ділянку селянина Тимця Пилипа зі слободи Ветхо-Рождественська Ніжинського повіту (виписка з постанови Ніжинської повітової землевпорядної комісії від 4 жовтня 1914 р. про надання права власності на землю (4 стор. акту)

Джерело: [116, арк. 244 зв.]

Додаток М

**Закріплення землі в особистій власності в Чернігівській губернії за час
з видання указу від 09.11.1906 р. по 01.01.1917 р.**

Роки	Загальна кількість заяв про закріплення землі в особисту власність	Загальна кількість господарств, які закріпили землю	Частка тих, хто закріпив землю в приватну власність (%)		Площа приватизованої землі	Частка закріпленої землі до общинної (%)
			До загальної кількості заяв	До загальної кількості общинників		
1907	1 358	476	35,05	0,25	2 856	0,23
1908	2 157	1 447	67,08	0,77	8 372	0,67
1909	4 844	2 742	56,61	1,45	18 655	1,50
1910	11 578	8 331	71,96	4,41	50 225	4,04
1911	15 878	11 217	70,64	5,92	68 975	5,53
1912	17 254	11 809	68,44	6,24	72 674	5,83
1913	20 692	15 385	74,35	8,14	84 461	6,80
1914	21 982	16 012	72,84	8,48	87 706	7,06
1915	22 135	16 166	73,03	8,55	88 377	7,10
1916	22 494	16 414	72,97	8,68	89 667	7,22

Складено за: [5, к. 66–68; 6, к. 20; 8, арк. 10; 58, арк. 32; 164, с. 2; 235, с. 2; 309, с. 16; 310, с. 16; 311, с. 1; 390, с. 577; 408, с. 98; 414, с. 6; 602, с. 69].

Додаток Н

**Закріплення землі в особистій власності за час з видання указу від
09.11.1906 р. по 01.05.1915 р. в українських губерніях**

Губернії	Кількість д/госп-в, що заявили вимогу про закріплення землі в особисту власність	Кількість д/госп-в, які закріпили землю в особисту власність	% відношення кількості домогосподарств, які закріпили землю в особисту власність		Площа закріпл. в особисту власність землі, (дес.)	% площі надільної землі, закріпл. в особисту власність до всієї площі общинної надільної землі
			До числа д/госп-в, які заявили вимогу	До числа д/госп-в, які володіли землею на общинних правах		
Херсонська	124 323	104 534	84,1	38,1	664 059	33,2
Таврійська	92 901	77 743	83,7	63,6	751 137	48,5
Катерино-славська	171 878	145 298	84,5	54,1	948 735	37,7
Київська	16 212	15 948	98,4	48,6	77 987	50,7
Харківська	144 507	98 810	68,4	29,1	518 513	20,6
Чернігівська	22 135	16 166	73,1	8,5	88 377	7,1
Полтавська	11 535	9 739	84,4	12,1	44 572	13,8
Подільська	-	-	-	-	-	-
Волинська	-	-	-	-	-	-
По Україні	583 491	468 238	80,3	35,6	3 093 380	29,7
Європейська Росія	2736172	1992387	72,8	22,1	13933134	14,0

Складено за: [20, арк. 21; 311, с. 1; 390, с. 575].

Додаток П

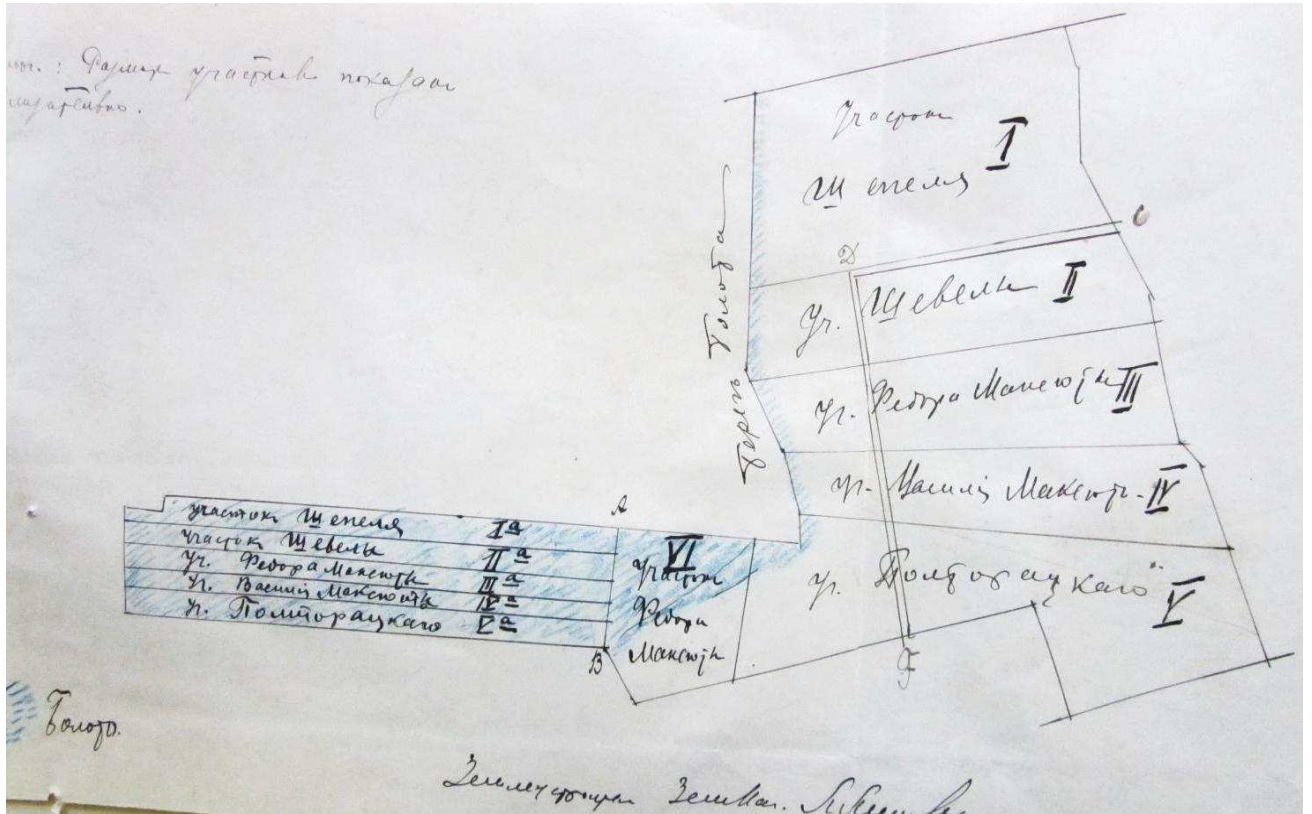
План землевпорядних робіт по Чернігівській губернії на 1910 р.

Повіти	Справ	Розверстання цілих сіл (дес./двор.)	Виділи (дес./двор.)	Розділ між селами (дес./двор.)	Продаж казен. земель	Усього (дес.)
Суразький	22	840/90	1 921/173	125/25	-	2 886
Новозибківський	20	2 162/175	3 722/416	-	-	5 884
Мглинський	19	692/73	902/124	-	-	1 594
Стародубський	1	-	10/1	-	-	10
Н-Сіверський	20	510/102	967/126	-	-	1 477
Городнянський	14	280/17	1 239/177	-	1 542	3 061
Сосницький	6	8 458/1630	-	-	-	8 458
Глухівський	2	-	77/10	-	-	77
Кролевецький	2	4 500/449	78/7	-	-	4 578
Остерський	7	-	296/40	-	21	317
Ніжинський	6	1 533/233	-	7313/1535	-	8 846

Складено за: [92, арк. 12–19].

Додаток Р

**Схематичний рисунок розверстання земельної ділянки с. Талалаївки
Ніжинського повіту на відруби (1914 р.)**

Джерело: [118, арк. 10].

Додаток Т

**Кількість новостворених хуторів і відрубів у повітах Чернігівської
губернії в 1910 р.**

Повіти	На казенних і банківських землях			На надільних землях		Усього
	Хутори на казенних землях	Хутори на банківськ. землях	Відруби	Хутори	Відруби	
Борзнянський	?	?	?	-	-	22
Глухівський	-	42	55	2	-	99
Городнянський	19	312	-	104	-	435
Козелецький	?	?	?	-	-	901
Конотопський	-	80	231	-	-	311
Кролевецький	15	69	-	497	-	581
Мглинський	-	44	44	207	179	472
Н-Сіверський	-	99	20	18	52	189
Новозибківський	34	-	-	464	527	1025
Ніжинський	-	193	-	-	-	193
Остерський	6	80	80	27	22	215
Сосницький	-	285	310	-	-	595
Стародубський	-	279	-	-	-	279
Суразький	16	117	81	243	109	566
Чернігівський	?	?	?	?	?	?

Складено за: [38, арк. 10 зв.; 93, арк. 9–10; 184, с. 2].

Додаток У

**Одноосібне землевпорядкування в українських губерніях станом на
01.01.1911 р.**

Назва губернії	Розверстання земель на хутори й відруби				Виділи окремих господарств із общини		Усього проектів, які вступили в дію	
	Общинні		Подвірні					
	Дворів	Площа	Дворів	Площа	Дворів	Площа		
Волинська	-	-	12229	95296	-	-	12229	95296
Катерино-славська	21015	204228	119	1532	10110	112376	31244	318136
Київська	10185	50338	11492	55887	-	-	21677	106225
Подільська	816	2927	6263	18167	-	-	7079	21094
Полтавська	7033	52262	4191	14397	355	3504	11579	70163
Таврійська	11780	161906	282	5227	1318	21190	13380	188323
Харківська	12054	90416	-	-	4561	36637	16615	127053
Херсонська	21696	146531	453	8457	2273	18634	24422	173622
Чернігівська	363	3314	94	926	607	5982	1064	10222

Складено за: [163, с. 10–13].

Додаток Ф

**План одноосібного й групового землевпорядкування в Чернігівській
губернії на 1913 р.**

Повіти	План землевпорядних робіт			Виконання плану	
	Площа робіт (дес.)	Кількість земельних одиниць	Кількість дворів	Площа робіт (дес.)	Кількість дворів
Борзнянський	-	-	-	-	-
Глухівський	4 447	19	2 202	4 447	2 202
Городнянський	19 585	24	2 239	19 585	2 239
Козелецький	-	-	-	-	-
Конотопський	-	-	-	-	-
Кролевецький	58	2	7	58	7
Мглинський	18 750	43	2 755	7 300	1 114
Н-Сіверський	1 532	17	281	1 532	281
Новозибківський	6 483	21	1 351	6 437	1 000
Ніжинський	791	5	126	791	126
Остерський	12 872	17	2 742	10 240	2 186
Сосницький	42	2	11	42	11
Стародубський	7 674	64	1 178	2 080	170
Суразький	7 778	31	1 421	7 778	1 421
Чернігівський	2 020	6	309	2 020	309
Усього по губернії	82 032	251	14 622	62 310	11 066

Складено за: [103, арк. 38; 167, с. 10].

Додаток X

**Загальна кількість хуторів і відрубів в українських губерніях,
розмежованих станом на 01.01.1916 р.**

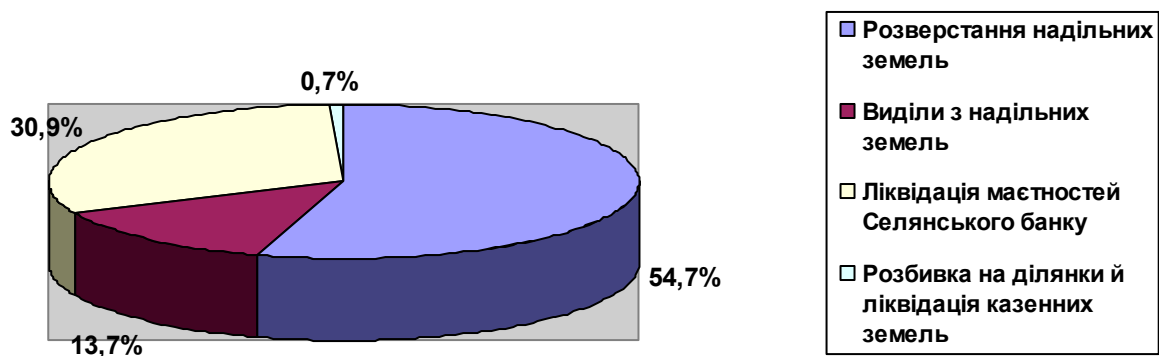
(у відсотках до загальної земельної площі хуторів і відрубів)

Губернії	На надільн. землях	На землях Селянського банку			На землях казни	К-сть одноос. госп-в	% хуторів
		Хутори	Відруби	Всього			
Херсонська	82,6	28,2	71,8	12,0	5,4	70 654	24,4
Таврійська	79,4	18,1	81,9	11,2	9,5	42 578	93,3
Катерино-славська	94,4	21,2	78,8	3,8	1,8	90 488	6,2
Київська	70,7	59,1	40,9	29,1	0,2	35 373	7,8
Подільська	36,6	25,1	74,9	62,9	0,5	11 254	-
Волинська	92,6	81,9	18,1	7,2	0,2	37 419	-
Харківська	85,3	21,9	78,1	14,4	0,3	87 808	3,1
Чернігівська	68,4	48,9	51,1	30,9	0,7	14 587	20,2
Полтавська	75,7	36,1	63,9	24,1	0,2	50 122	1,5
По Україні	76,2	37,8	62,2	21,7	2,1	440 283	22,3

Складено за: [390, с. 586–587; 502, с. 4; 606, с. 116].

Додаток Ц

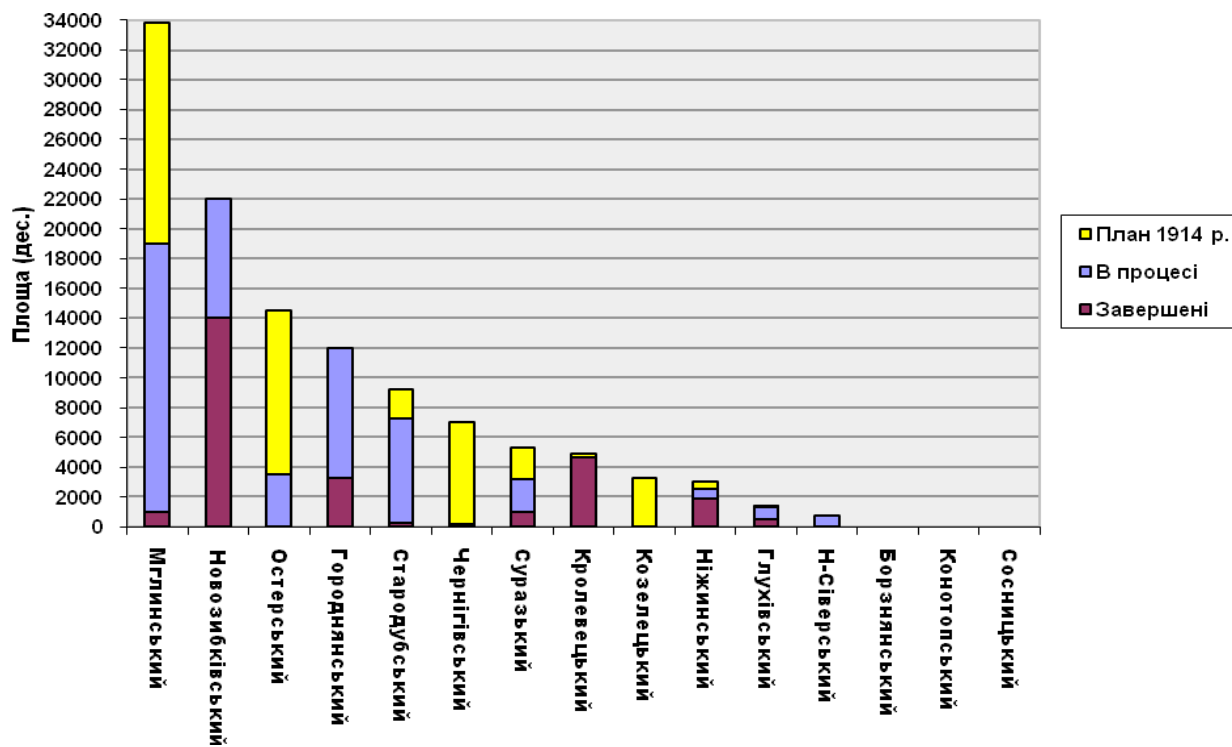
Способи утворення одноосібних господарств у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) (у відсотках до загальної земельної площі хуторів і відрубів)

Складено за: [390, с. 586–587; 589–590].

Додаток Ш

**Розверстання общинних земель на ділянки одноосібного володіння в
Чернігівській губернії в 1907–1914 рр.**

Складено за: [103, арк. 71–71 зв.].

Додаток Щ

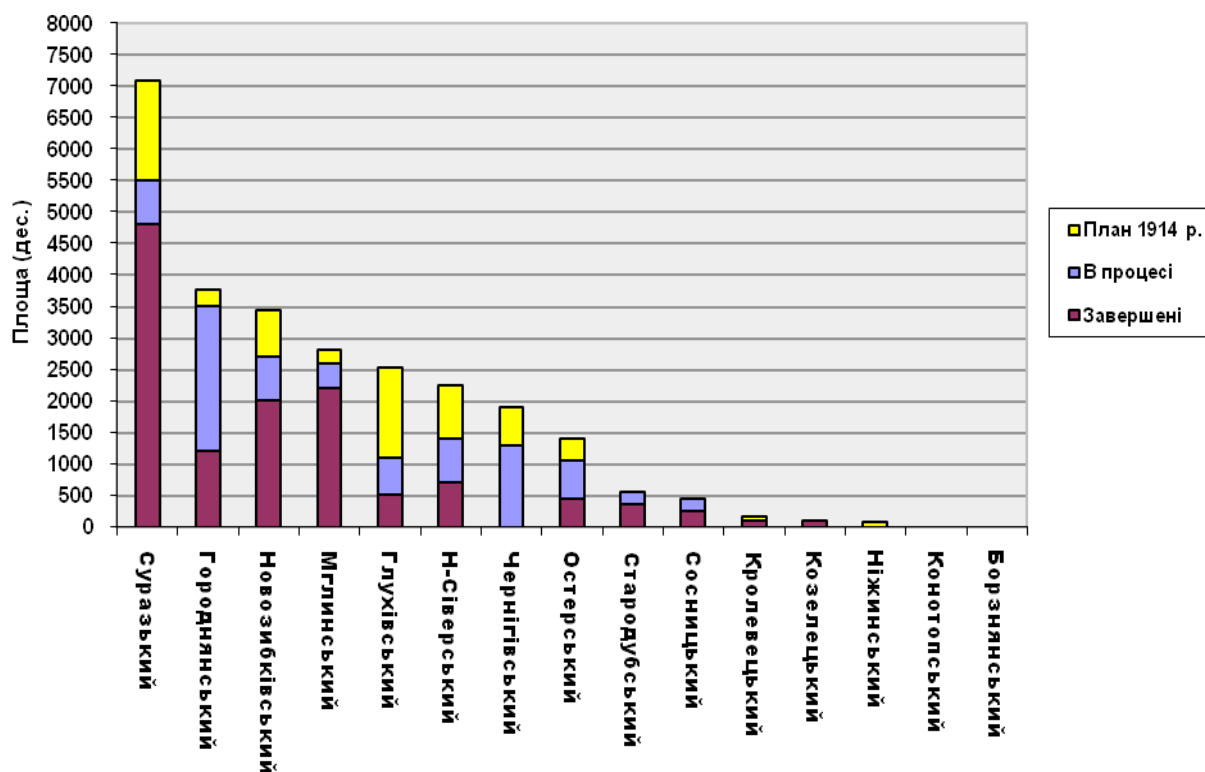
**План одноосібного й групового землевпорядкування в повітах
Чернігівської губернії і його виконання в 1914 р.**

Повіти	Внесено для виконання в основний і додатковий план робіт				Подано в комісії виконаних у натурі й пред'явлених населенню проектів			
	Одноосібне		Групове		Одноосібне		Групове	
	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.
Борзнянський	-	-	-	-	-	-	-	-
Глухівський	273	1637	450	1150	178	1 161	372	539
Городнянський	35	255	-	-	28	213	-	-
Козелецький	1005	3275	-	-	2	22	-	-
Конотопський	-	-	-	-	-	-	-	-
Кролевецький	60	283	-	-	32	110	-	-
Мглинський	3192	19 812	-	-	252	2 127	-	-
Н-Сіверський	155	841	591	1720	-	-	-	-
Новозибківсь- кий	19	246	105	1112	7	100	51	632
Ніжинський	160	720	-	-	138	625	-	-
Остерський	3238	11 669	574	4743	8	6	-	-
Сосницький	-	-	118	1645	-	-	60	1 281
Стародубський	1282	6 826	90	557	-	-	-	-
Суразький	648	4377	1070	2958	169	1 240	-	-
Чернігівський	100	600	1494	6869	-	-	38	36
Усього по губернії	10 167	50 541	4492	20754	814	5 604	521	2 488

Складено за: [252, с. 8–9; 253, с. 5].

Додаток Ю

**Виділи земельних ділянок окремих домогосподарів з надільних земель у
одноосібне володіння в Чернігівській губернії в 1907–1914 рр.**

Складено за: [103, арк. 71–71 зв.].

Додаток Я

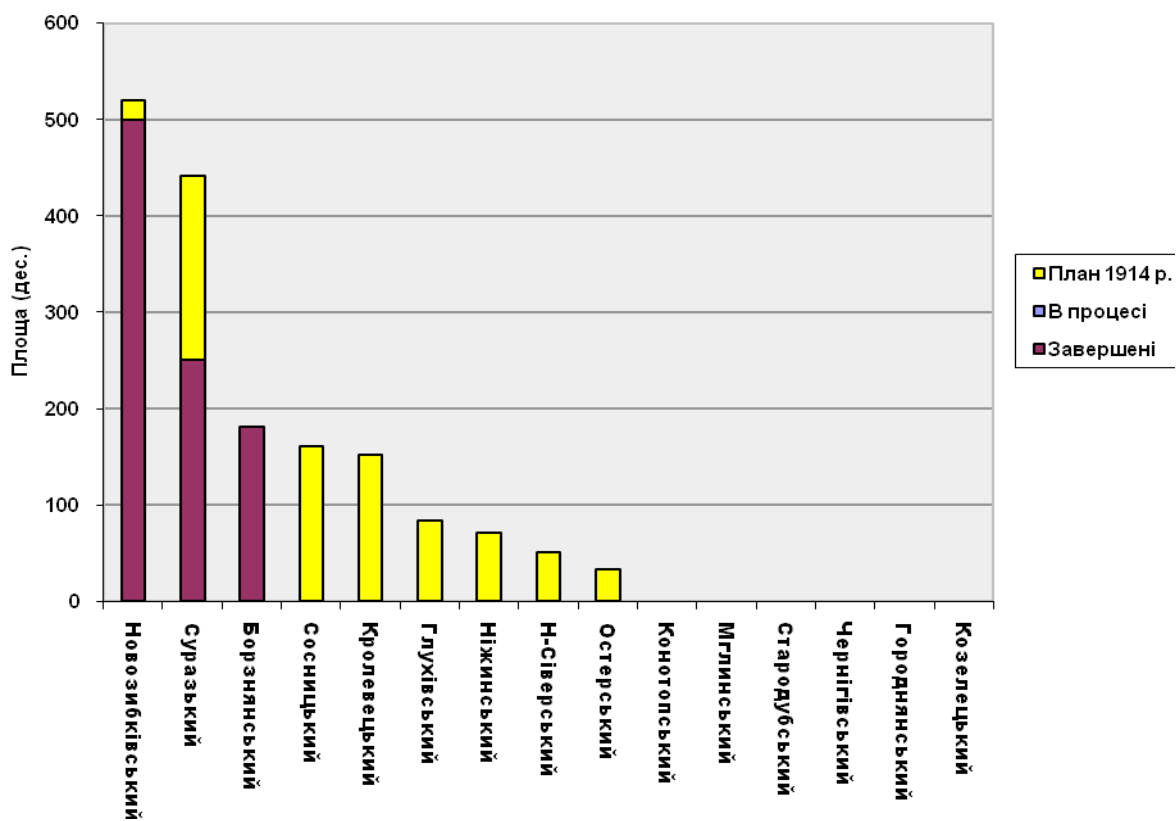
**Розподіл на ділянки й продаж казенних земель в українських губерніях
у 1907–1910 рр.**

Назва губернії	Відмежовано в натурі для продажу (дес.)	Запродано (тобто продано з відтермінуванням виплат)					Середня ціна дес. землі
		Хуторами і відрубамі		Громадам і товариствам		Загальна площа	
		Покупців	Площа	Покупців	Площа		
Волинська	391	17	118	118	21	139	131,67
Катеринославська	24 925	1 562	16 914	1 402	97	17 011	144,94
Київська	528	70	266	201	39	305	194,47
Подільська	638	100	440	840	109	549	222,53
Полтавська	451	11	76	494	1	77	138,85
Таврійська	55 131	2 019	44 351	538	114	44 465	117,03
Харківська	3 558	97	1 136	732	24	1 160	128,77
Херсонська	65 100	3 147	40 061	-	-	40 061	193,85
Чернігівська	1 336	83	887	807	15	902	64,09

Складено за: [163, с. 40–43].

Додаток АА

**Розподіл на ділянки й «ліквідація» казенних земель у повітах
Чернігівської губернії в 1907–1914 рр.**

Складено за: [103, арк. 58 зв.–60, 71; 390, с. 586–587].

Додаток АБ

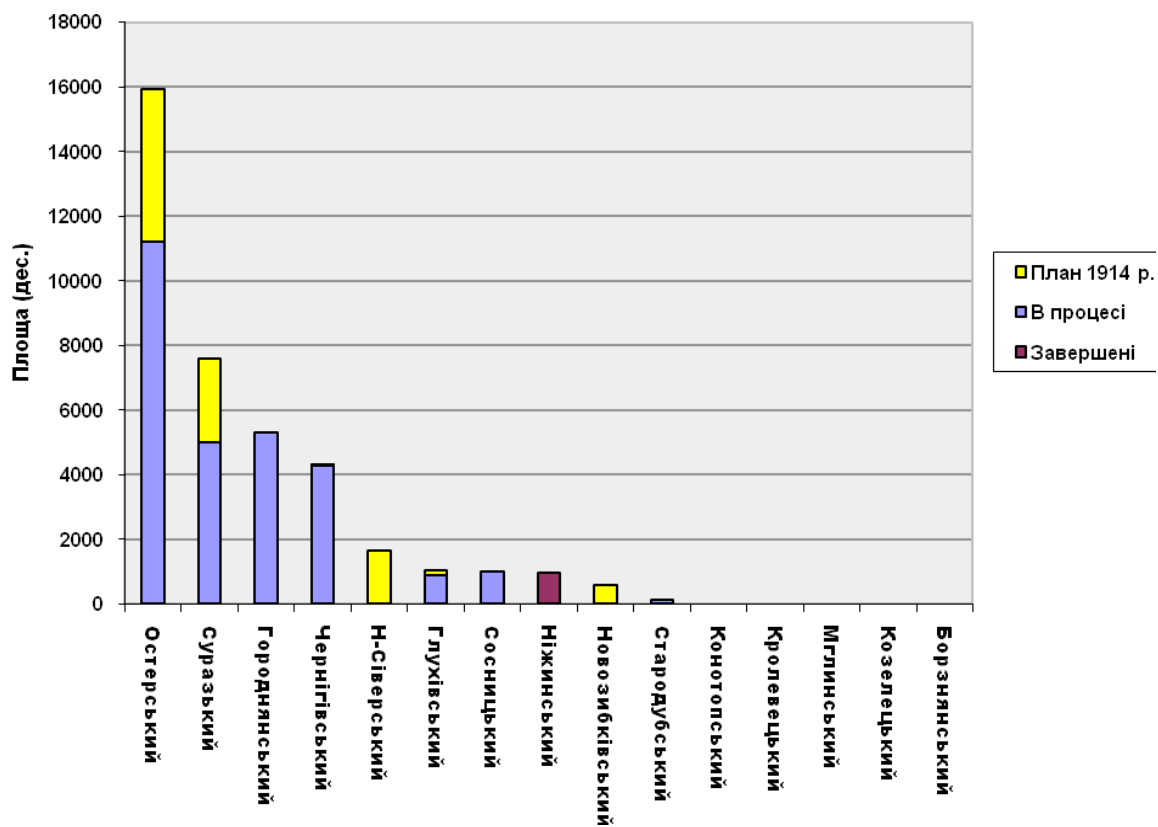
**Групове землевпорядкування в українських губерніях станом на
01.01.1911 р.**

Назва губернії	Роботи по розділу земель між селами, частинами сіл, виділи під висілки й розбивка общинних земель для переходу до багатопільного господарювання			Роботи по розверстанню черезсужжя й спільного користування селян із сусідніми володіннями		
	Подано клопотань	Вступило в дію проектів		Подано клопотань	Вступило в дію проектів	
		Дворів	Площа		Дворів	Площа
Волинська	815	444	6 246	23 357	5 429	26 277
Катеринославська	9 489	4 046	40 060	-	-	-
Київська	93	-	-	6 632	1 086	1 750
Подільська	1 222	892	3 572	5 474	336	1 234
Полтавська	3 154	1 847	8 870	308	38	76
Таврійська	2 874	1 734	17 348	996	36	82
Харківська	36 152	10 286	91 427	9 510	1 795	724
Херсонська	6 088	2 103	29 814	1 536	1 326	17 000
Чернігівська	914	11	102	3 912	-	-

Складено за: [163, с. 22–31].

Додаток АВ

**Групове землевпорядкування в повітах Чернігівській губернії
в 1907–1914 рр.**

Складено за: [103, арк. 38–39, 71].

Додаток АД

**Землевпорядні роботи на селянських надільних землях в українських
губерніях з 1907 по 1914 р.**

Губернії	Кількість сел. дворів, які звернулися з проханням про землевпорядкування	Завершено в натурі землевпорядних робіт			
		Для к-сті сел. дворів	На площі землі (дес.)	Утворено односіб. госп-в	% одноос. господарств до заг. кількості землевпорядкованих
Волинська	185 853	54 938	382 191	49 091	89,4
Катеринославська	197 991	100 911	998 226	88 114	87,3
Київська	149 980	63 736	257 649	36 192	56,8
Подільська	73 060	19 380	47 276	11 597	59,8
Полтавська	161 326	62 755	250 918	48 281	76,9
Таврійська	86 089	46 732	547 413	36 957	79,1
Харківська	297 654	155 078	892 125	79 156	51,0
Херсонська	167 132	89 147	683 596	72 609	81,4
Чернігівська	84 640	24 485	120 638	12 739	52,0
По Україні	1 403 725	617 162	4 180 022	434 736	70,4

Складено за: [390, с. 582–583].

Додаток АЕ

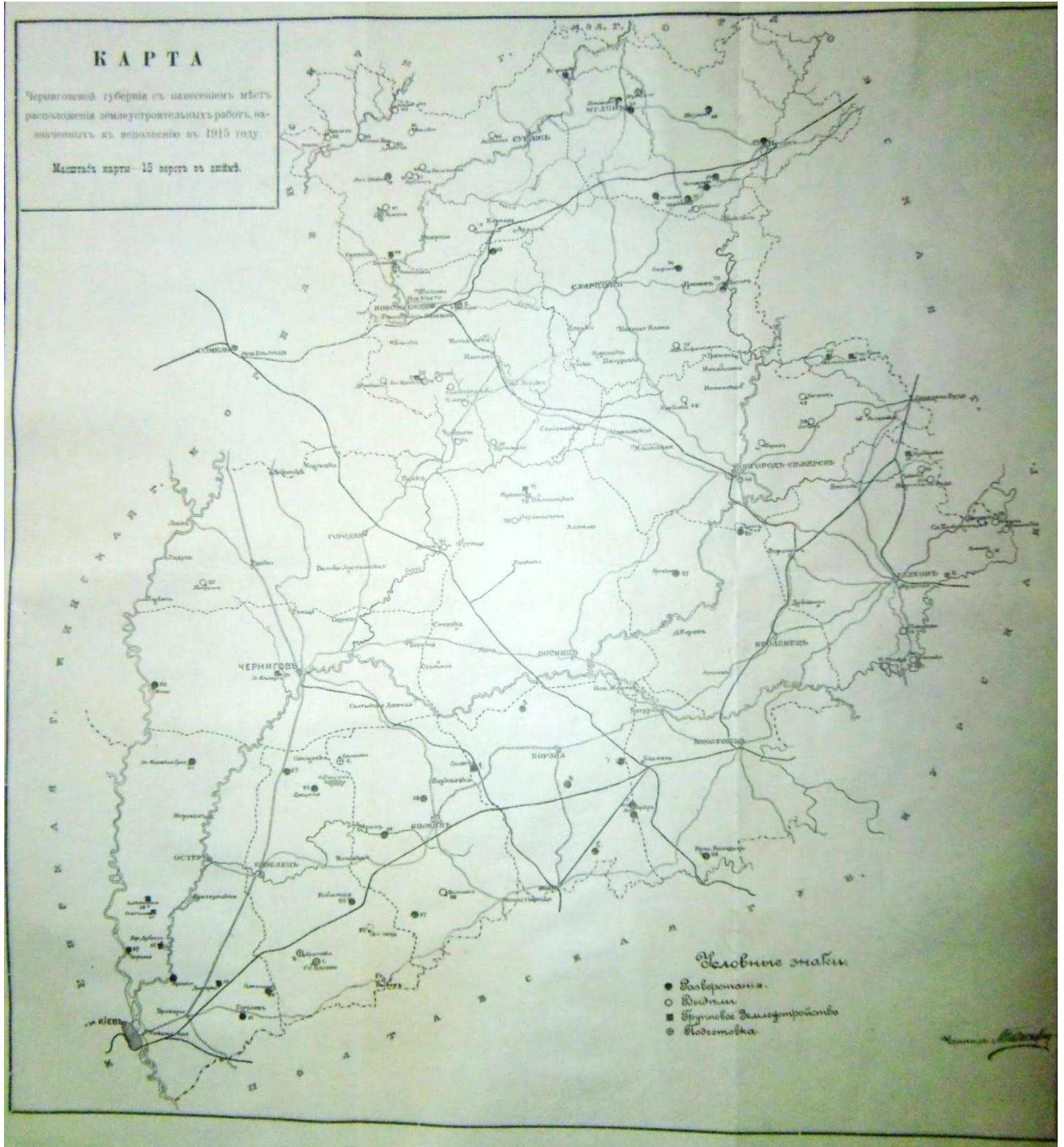
План землевпорядних робіт по повітах Чернігівської губернії на 1915 р.

Повіти	Внесено для виконання в основний план робіт				Внесено в план для підготовки		Усього внесено до плану	
	Одиносібне		Групове		Дворів	Дес.	Дворів	Дес.
	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.				
Борзнянський	340	2 099	-	-	-	-	340	2 099
Глухівський	242	1 437	499	305	-	-	741	1 742
Городнянський	21	122	-	-	-	-	21	122
Козелецький	5 213	21 671	-	-	1180	12 936	6 393	34 607
Конотопський	2	30	-	-	-	-	2	30
Кролевецький	-	-	24	74	-	-	24	74
Мглинський	2 764	17 161	-	-	474	5 125	3 238	22 286
Н-Сіверський	1 274	6 145	791	1 670	-	-	2 065	7 815
Новозибківський	95	741	54	480	259	447	408	1 668
Ніжинський	50	369	-	-	356	6 518	406	6 887
Остерський	5 752	14 691	1 096	8 925	-	-	6 848	23 616
Сосницький	13	120	120	1 485	-	-	133	1 605
Стародубський	1 111	6 229	-	-	-	-	1 111	6 229
Суразький	303	1 800	103	1394	-	-	406	3 194
Чернігівський	1 456	6 833	45	14	-	-	1 501	6 847
Усього по губернії	18636	79 448	2 732	14347	2 269	25 026	23 637	118821

Складено за: [252, с. 10–11].

Додаток АЖ

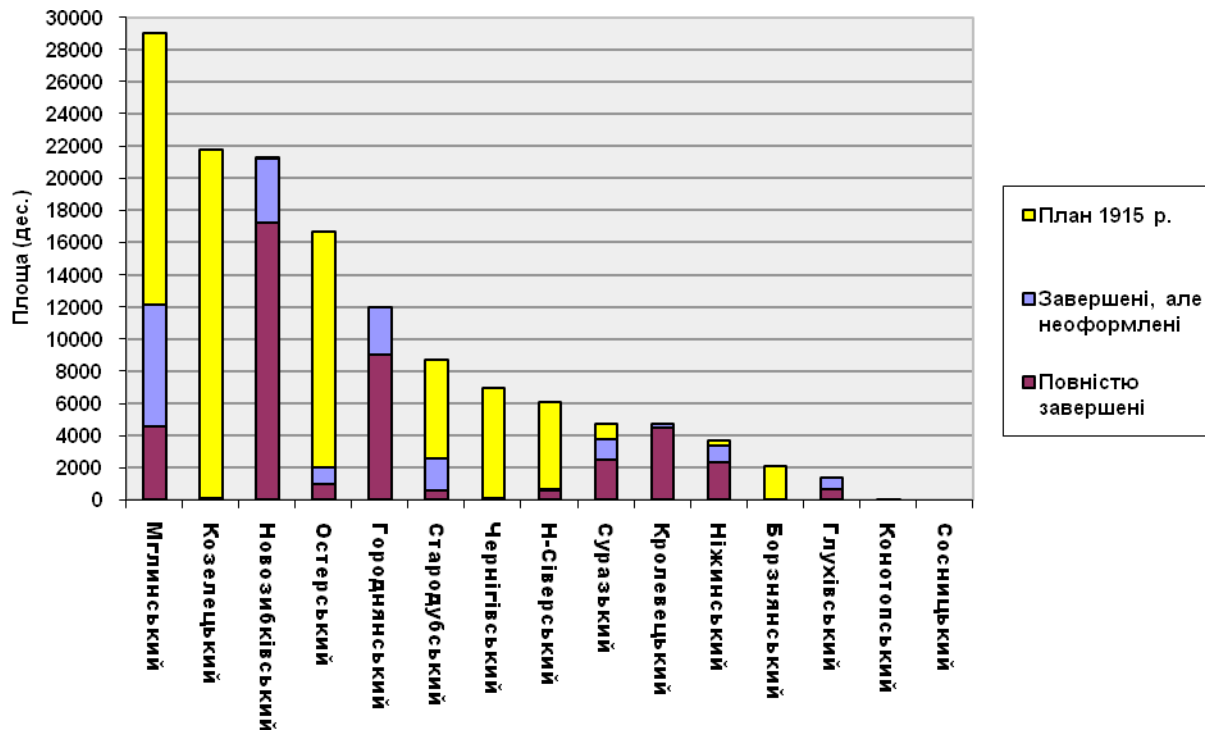
**Карта Чернігівської губернії з нанесеними місцями запланованого
одноосібного й групового землевпорядкування в 1915 р.**

Джерело: [76, арк. 87].

Додаток АЗ

**Розверстання земель на ділянки одноосібного володіння в Чернігівській
губернії в 1907–1915 рр.**

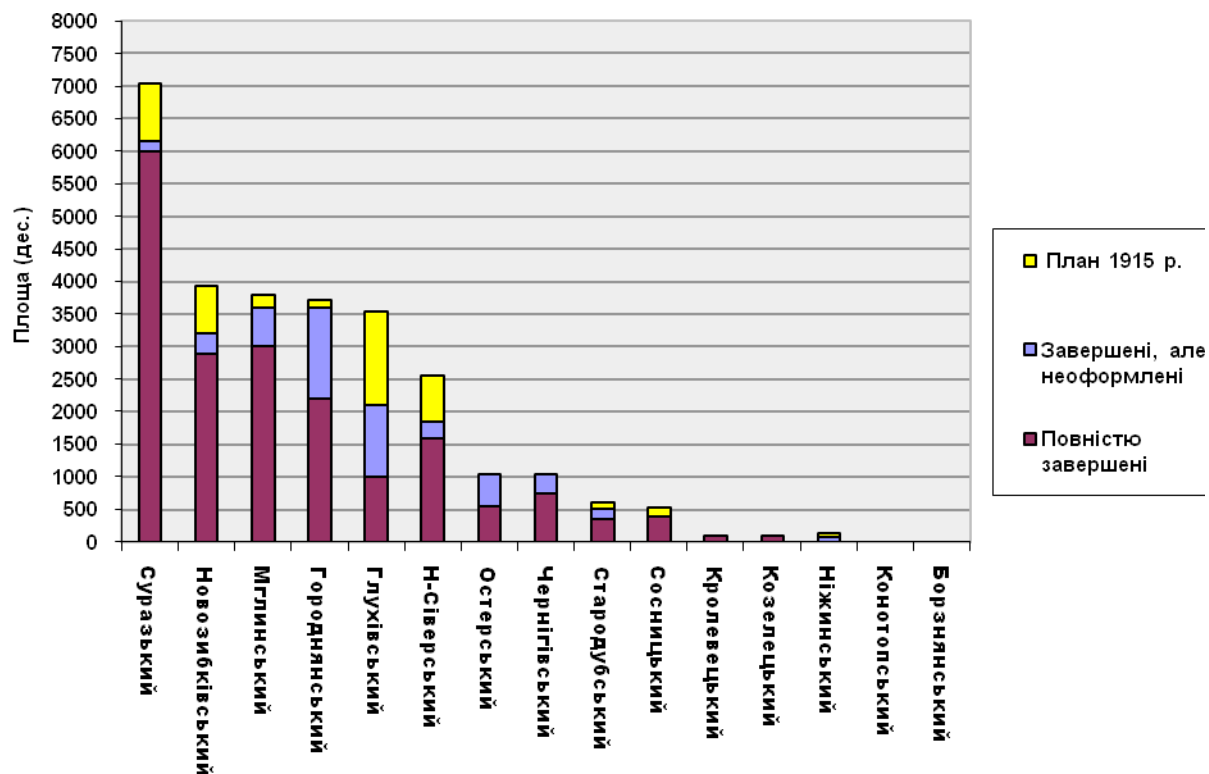

Складено за: [76, арк. 68–68 зв.; 252, с. 13].

Додаток АК

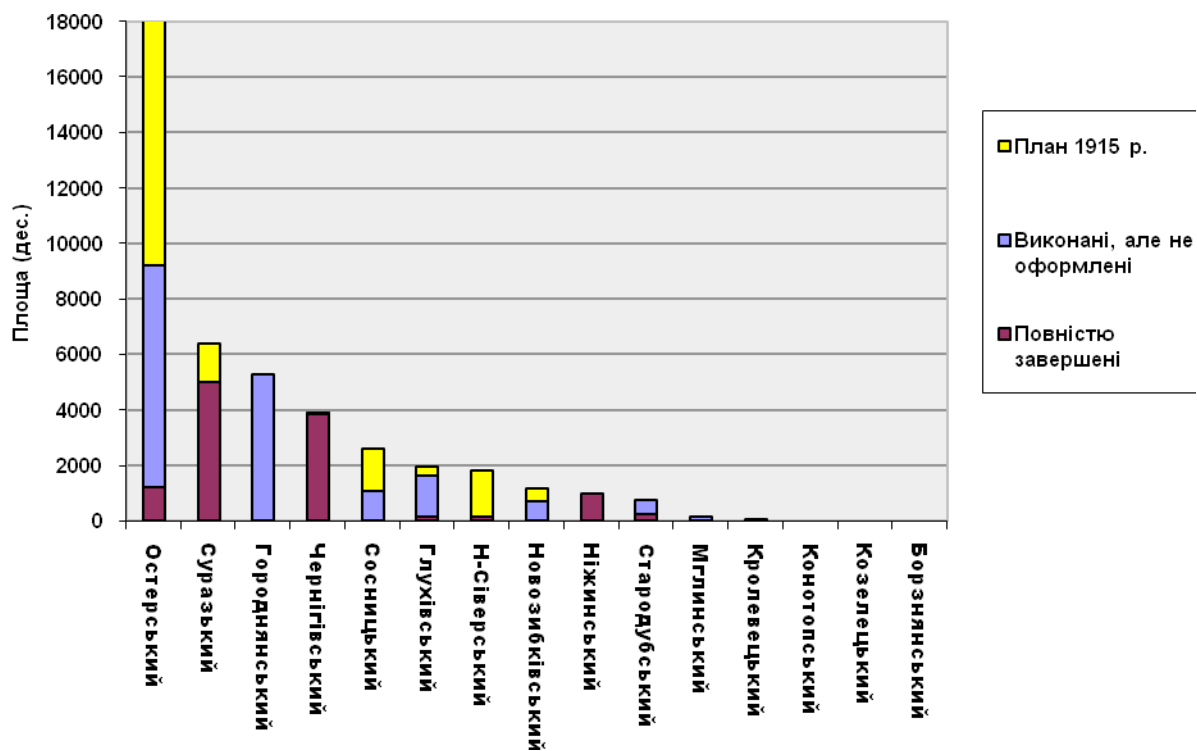
**Виділи земельних ділянок з надільних земель у одноосібне володіння в
Чернігівській губернії в 1907–1915 рр.**

Складено за: [76, арк. 68–68 зв.; 252, с. 13].

Додаток АЛ

**Групове землевпорядкування в повітах Чернігівській губернії
в 1907–1915 рр.**

Складено за: [76, арк. 68–68 зв.; 252, с. 13].

Додаток АМ

Площа й кількість хуторів і відрубів, створених у Чернігівській губернії на надільних землях у 1907–1914 рр.

Повіти	Площа надільного землеволодіння у 1905 р.	Площа створених хуторів і відрубів на надільних землях	Частка хуторів і відрубів площі надільних земель повітів	Частка хуторів і відрубів у площі надільн. земель губернії	Кількість дворівна надільних землях повітів у 1905 р.	Кількість новостворених хуторів і відрубів	Частка створених хуторів і відрубів у загальній кількості дворів
Новозибківський	183 443	24 300	13,25	1,04	24 706	2 376	9,62
Мглинський	155 714	15 650	10,05	0,67	27 760	2 017	7,27
Городнянський	133 090	15 600	11,72	0,67	21 961	1 721	7,84
Суразький	237 314	9 950	4,19	0,43	35 349	1 071	3,03
Кролевецький	141 521	4 800	3,39	0,21	23 712	616	2,60
Глухівський	127 996	3 500	2,73	0,15	19 643	362	1,84
Ніжинський	119 012	3 425	2,88	0,15	24 485	679	2,77
Стародубський	137 593	3 100	2,25	0,13	22 791	384	1,68
Остерський	190 492	3 050	1,60	0,13	21 902	249	1,14
Н-Сіверський	145 800	2 550	1,75	0,11	22 078	252	1,14
Чернігівський	157 566	1 150	0,73	0,05	22 305	84	0,36
Сосницький	182 126	400	0,22	0,02	28 913	48	0,17
Козелецький	138 512	200	0,14	0,01	23 921	41	0,17
Конотопський	114 558	-	-	-	-	-	-
Борзнянський	164 472	-	-	-	-	-	-
Власність селян з інших губерній	4 105	-	-	-	-	-	-
По губернії	2329209	87 775	3,77	3,77	367369	9 900	2,69

Складено за: [76, арк. 68; 252, с. 13; 306, с. 10, 30–40; 308, с. 9; 311, с. 10–11].

Додаток АН

Загальна площа хуторів і відрубів в українських губерніях на 01.01.1916 р.

Губернії	Кількість власників хуторів і відрубів	На землях сільських громад (дес.)	На землях Селянського банку (дес.)	На землях казни		Загальна площа хуторів і відрубів (дес.)
				Кількість угод	Площа (дес.)	
Херсонська	70 654	529 949	77 172	2 800	34 438	641 559
Таврійська	42 578	487 501	68 694	2 862	58 100	614 295
Катерино-славська	90 488	825 314	33 066	1 525	15 668	874 048
Київська	35 373	163 602	67 487	158	382	231 471
Подільська	11 254	34 830	59 965	106	470	95 265
Волинська	37 419	272 033	21 139	95	484	293 656
Харківська	87 808	534 345	90 172	154	1907	626 424
Чернігівська	14 587	94 178	42 668	91	931	137 777
Полтавська	50 122	229 669	73 209	51	465	303 343
По Україні	440 283	3171421	533 572	7 842	112845	3817838

Складено за: [390, с. 586–587].

Додаток АП

**Ефективність роботи землевпорядних комісій в українських
губерніях (1907–1915 рр.)**

Назва губернії	Подано клопотань на 1 січня 1916 р.	Підготовлено землевпорядних проектів на 1 січня 1916 р.		Затверджено землевпорядних проектів на 1 січня 1916 р.	
	Домо-господарств	Домо-господарств	% тих, хто подав клопотання	Домо-господарств	% тих, хто подав клопотання
Волинська	186 042	-	-	-	-
Катеринославська	200 892	125 079	62,3	100 379	50,0
Київська	160 774	97 383	60,6	55 565	34,6
Подільська	75 362	33 365	44,3	14 853	19,7
Полтавська	164 319	102 973	62,6	58 458	35,6
Таврійська	89 518	67235	75,1	48 041	53,7
Харківська	318 923	242 733	76,1	134 049	42,0
Херсонська	177 491	118 733	66,9	75 470	42,5
Чернігівська	92 893	53 764	57,8	23 495	25,3

Складено за: [240, с. 10–13]

Додаток АР

**Придбання приватновласницьких земель селянами від інших
власників за сприянням Селянського поземельного банку в українських
губерніях у 1907–1910 рр.**

Назва губернії	Надійшло в повітові землевпорядні комісії від місцевих відділень Селянського банку		Винесено рішень повітовими землевпорядними комісіями по оцінках		Надано безпосереднє сприяння в здійсненні покупки в порядку №36 Наказу	
	Кількість угод	Площа (дес.)	Кількість угод	Площа (дес.)	Кількість угод	Площа (дес.)
Волинська	630	49 029	551	36 225	37	10 619
Катерино- славська	254	79 514	250	73 164	-	-
Київська	1 067	58 881	1 033	56 742	131	17 096
Подільська	1 446	40 405	1 435	39 130	677	11 978
Полтавська	579	20 497	578	20 495	4	3 216
Таврійська	138	50 692	138	50 692	-	-
Харківська	368	66 647	350	58 398	6	2 636
Херсонська	180	67 332	176	66 344	3	551
Чернігівська	1 063	30 896	1 049	30 574	75	3 255

Складено за: [163, с. 38–39].

Додаток АС

**Кількість землі, купленої чернігівськими селянами в інших власників
за сприянням Селянського поземельного банку в 1906–1914 рр.**

Роки	Кількість позик	Площа купленої землі (тис. дес.)	Купівельна ціна (тис. руб.)	Вартість 1 дес. землі (руб.)
1906	132	11,8	2 018	171
1907	193	8,1	1 398	172
1908	405	15,2	2 479	163
1909	417	10,2	1 885	183
1910	787	12,0	1 944	162
1911	1 287	13,5	2 243	166
1912	704	10,6	1 904	180
1913	798	16,4	1 969	120
1914	1 054	14,8	2 771	187

Складено за: [66, арк. 107 зв.–108; 67, арк. 68 зв., 72, 112 зв.–113; 391, с. 49].

Додаток АТ

**Кількість проданої Селянським поземельним банком землі
індивідуальним власникам Чернігівської губернії в 1907–1914 рр.**

Роки	Усього покупців (одноосібних і товариств)	Продано окремим домогосподарствам			
		Кількість домо- господарств	Площа (дес.)	Продажна ціна всієї землі	Продажна ціна 1 дес.
1907	4 610	472	2 868	639 068	223
1908	260	-	-	-	-
1909	946	642	4 181	967 805	231
1910	1 831	1 570	11 578	2 090 035	181
1911	1 925	1 672	16 210	2 911 154	180
1912	960	568	5 107	744 828	146
1913	798	634	12 772	1 563 171	122
1914	73	73	547	78 415	143

Складено за: [66, арк. 98 зв.–99; 67, арк. 68 зв., 72, 103 зв.–104; 391, с. 50].

Додаток АУ

Придбання приватновласницьких земель Селянським поземельним банком за власні кошти в українських губерніях у 1907–1910 рр.

Назва губернії	Надійшло пропозицій щодо продажу земель Банку		Оцінка землевпорядними комісіями пропонуванних Банку земель		Пропонована середня ціна десятини землі (руб.)	
	Кількість пропозицій	Площа (дес.)	Кількість маєтностей	Площа (дес.)	Указана власником	Установле на Комісіями
Волинська	199	257 114	28	11 056	193	148
Катерино-славська	125	140 994	82	84 348	242	240
Київська	108	118 964	39	39 045	286	243
Подільська	134	73 812	49	39 354	288	252
Полтавська	121	65 581	78	48 563	252	228
Таврійська	86	153 711	34	53 825	148	106
Харківська	80	51 557	40	31 824	208	183
Херсонська	174	172 137	122	129 713	241	190
Чернігівська	240	125 601	79	60 190	173	112

Складено за: [163, с. 34–37].

Додаток АФ

**Площа земельного фонду Селянського поземельного банку в
Чернігівській губернії в 1906–1915 рр.**

Роки	Кількість маєтностей Банку	Площа землі (тис. дес.)	Ціна всієї землі (тис. руб.)	Середня ціна за 1 дес. (руб.)
1906	11	11,5	2 038	177
1907	22	14,5	2 343	162
1908	93	39,7	5 412	136
1909	141	50,4	7 059	140
1910	150	48,0	6 400	133
1911	145	37,0	4 350	118
1912	131	21,4	1 692	79
1913	113	16,2	1 113	69
1914	91	13,4	796	59
1915	70	12,4	681	55

Складено за: [66, арк. 101 зв.–102; 67, арк. 106 зв.–107; 391, с. 49].

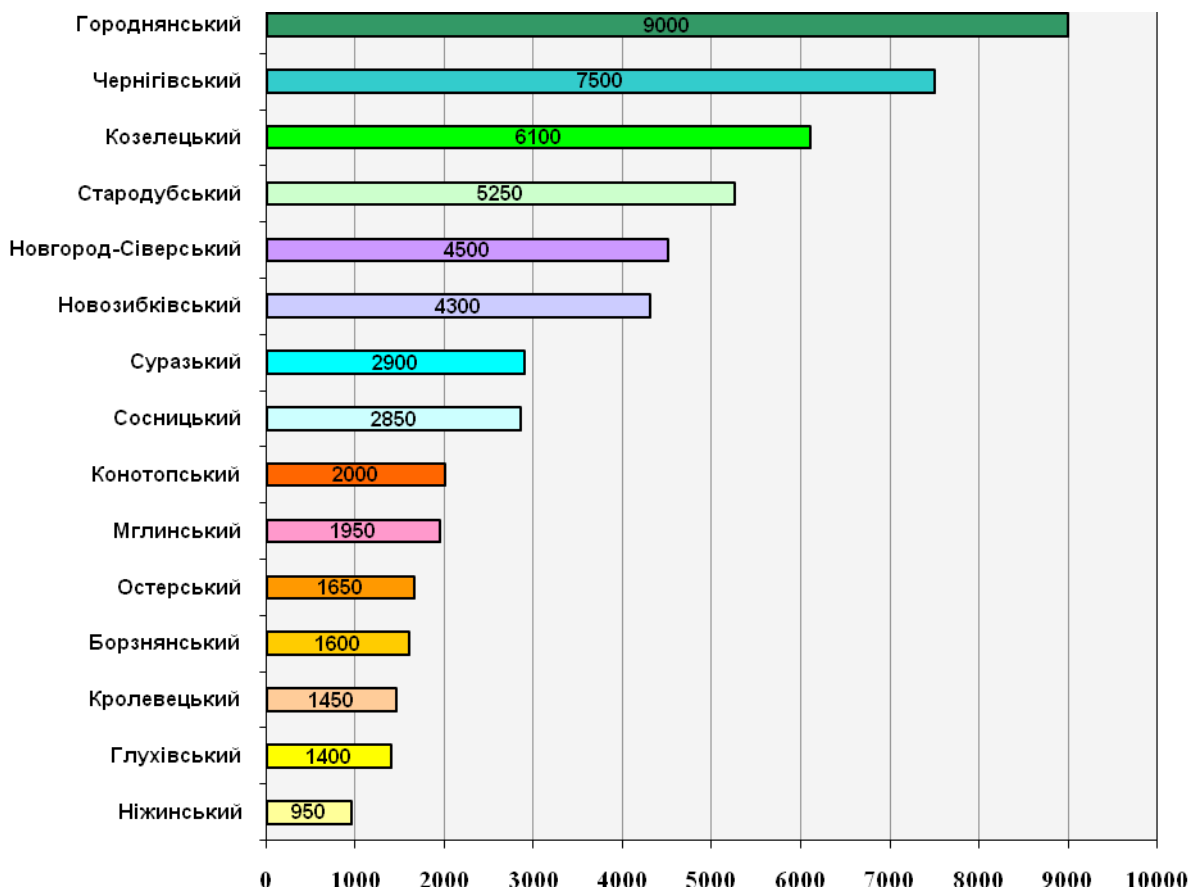
Додаток АХ

**Площі найбільших мастностей Селянського поземельного банку в повітах
Чернігівській губернії, призначених для «ліквідації» в рамках
столипінського землевпорядкування в 1910 р.**

Повіти	Населені пункти	Площі мастностей (дес.)	Розміри хутірських ділянок (дес.)
Городнянський	с. Вихвостів	1 000	8–14
	х. Миколо- Воздвиженський	1 100	9–22
	м. Ріпки	666	8–14 2–5 (відруби)
Козелецький	с. Козацьке	736	7– 2
	с. Нова Басань	73	8
Н-Сіверський	с. Шептаки	829	10–15
	м. Гремяч	794	8–14
Новозибківський	м. Кривуші	507	13–27
Ніжинський	с. Переяславка	712	4–11
Сосницький	м. Радомка	784	4–17
	с. Кудрівка	430	12–14
Стародубський	с. Понурівка	861	2–14
	с. Борщово-Лобки	782	2–12
	с. Шкрябіно	712	11–13
Чернігівський	с. Жукотки	1 159	9–13
	с. Левоньки	478	10–12
	с. Малі Осняки	493	10–11
	с. Полуботки	439	8–14

Складено за: [317, с. 2–3].

Додаток АЦ

**Розподіл на хутірські й відрубні ділянки маєтностей Селянського
поземельного банку в повітах Чернігівської губернії в 1906–1915 рр. (дес.)**

Складено за: [76, арк. 68; 103, арк. 71].

Додаток АШ

**Кількість прямих і зворотних переселенців із Чернігівської губернії до
Сибіру в 1896–1906 рр.**

Роки	Прямі переселенці		Зворотні переселенці			
	Кількість осіб обох статей (тис. чол.)	Кількість сімей	Кількість сімей	У % до прямих переселенців	З кількості переселенців у тому ж році	
					Абсол. к-сть	У % до прямих
1896	35,5	5 697	695	12,2	625	11,0
1897	9,7	1 558	596	38,3	330	21,2
1898	6,0	991	193	19,5	66	6,7
1899	6,3	1 031	95	9,2	44	4,3
1900	11,1	1 672	249	14,9	167	10,0
1901	8,6	1 306	296	22,7	124	9,5
1902	5,9	858	277	32,3	71	8,3
1903	4,3	646	125	19,4	27	4,2
1904	1,8	304	20	6,6	8	2,6
1905	3,2	494	31	6,3	12	2,4
1906	9,4	1 533	54	3,5	37	2,4
Усього	101,8	16 090	2631	16,8	1 511	7,5

Складено за: [247, с. 1, 3, 33].

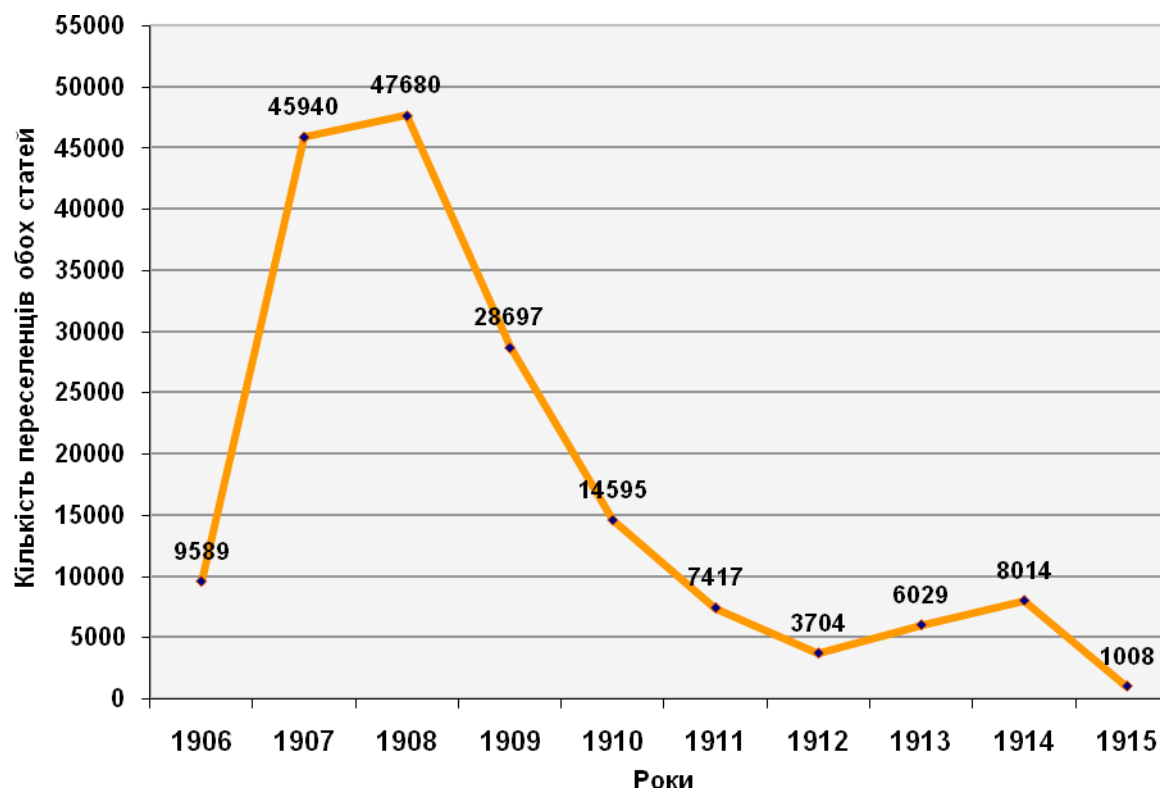
Додаток АЩ

**Абсолютні й відносні розміри переселення із Чернігівської губернії
в 1906–1912 рр.**

Повіти (у порядку спадання)	Душ обох статей							Усього за 1906 – 1912 рр.	% до заг. по губ-ї
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912		
Суразький	3148	13370	6394	2544	1157	1115	991	28719	18,2
Н-Сіверський	471	3296	5292	2572	1197	469	244	13541	8,0
Мглинський	842	5264	2443	1604	944	333	163	11593	7,5
Городнянський	663	3751	3367	1798	484	565	269	10896	6,9
Чернігівський	273	4637	3546	1116	497	328	112	10509	6,8
Сосницький	349	1783	3603	2486	1029	689	157	10096	6,4
Конотопський	244	1225	3672	2541	1055	794	264	9795	6,3
Остерський	244	1894	3476	2049	1361	510	170	9704	6,2
Стародубський	484	2084	4204	2137	786	376	265	9336	5,9
Новозибківсь- кий	900	2429	2251	1369	546	465	214	8174	5,3
Борзнянський	345	1471	2198	2010	1165	344	272	7804	5,0
Ніжинський	409	1618	2610	1555	604	308	126	7230	4,6
Кролевецький	213	882	1622	2213	1580	422	157	7089	4,5
Глухівський	276	1097	2353	1740	848	196	141	6651	4,3
Козелецький	728	1189	1649	963	1344	503	159	6485	4,1
По губернії	9589	45940	47680	28697	14595	7417	3704	157622	100

Складено за: [391, с. 24–25].

Додаток АЮ

**Динаміка переселенського руху чернігівських селян до Сибіру та на
Далекий Схід у роки столипінської аграрної реформи (1906–1915 рр.)**

Складено за: [309, с. 7; 310, с. 14; 311, с. 13; 391, с. 24–25].

Додаток АЯ

**Популярність регіонів поселення переселенців із Чернігівської губернії
за 1906–1912 рр.**

Губернії й області переселення	Душ обох статей у % до підсумку по губернії за кожен рік							
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1906 -1912
Томська	18,0	30,6	44,3	39,4	27,6	32,5	39,6	35,6
Приморська	31,3	40,7	9,5	7,5	9,4	10,5	14,2	19,7
Акмолинська	24,0	10,6	20,1	13,6	15,9	11,2	7,2	15,3
Єнісейська	4,3	4,3	8,2	8,1	5,6	6,2	8,6	6,5
Тобольська	8,2	6,3	4,0	4,0	4,2	7,5	3,2	5,1
Тургайська	4,4	1,9	3,0	8,6	8,6	8,9	3,6	4,6
Амурська	2,1	2,5	1,6	5,0	7,6	3,2	6,7	3,2
Семипалатинська	3,0	1,2	3,0	6,9	3,2	0,8	2,1	3,1
Уфимська	2,3	0,3	1,6	1,5	4,5	8,4	6,0	1,9
Іркутська	0,3	0,7	2,3	1,9	2,0	2,7	5,4	1,7
Семиріченська	-	0,1	1,5	1,2	2,7	2,6	2,0	1,1
Оренбурзька	1,6	0,4	0,5	0,5	0,9	0,6	0,7	0,6
Уральська	-	0,1	0,3	0,9	2,9	0,1	-	0,5
Забайкальська	-	-	-	0,2	2,9	1,0	0,3	0,4
Самарська	0,5	0,2	-	-	1,4	0,9	-	0,3
Симбірська	-	-	-	0,1	0,6	2,0	-	0,2
Сирдар'їнська	-	-	-	0,3	-	0,3	0,4	0,1
Інші: Самаркандська, Пермська	-	0,1	0,1	0,3	-	0,6	-	0,1
Усього	100	100	100	100	100	100	100	100

Складено за: [391, с. 30–31].

Додаток БА

Зворотні переселенці із Чернігівської губернії в 1906–1908 рр.

Повіти	Кількість сімей, що повернулися			Душ обох статей		
	1906	1907	1908	1906	1907	1908
Суразький	11	99	64	49	495	383
Мглинський	4	44	24	22	242	116
Стародубський	10	10	12	49	55	55
Новозибківський	-	15	14	-	92	64
Н-Сіверський	3	9	12	15	49	57
Глухівський	2	15	8	7	79	35
Кролевецький	-	10	6	-	46	35
Сосницький	1	9	26	6	38	119
Городнянський	1	12	16	6	63	82
Чернігівський	-	17	34	-	85	175
Остерський	-	8	40	-	47	219
Козелецький	1	4	10	3	25	37
Ніжинський	1	11	12	5	53	65
Борзнянський	6	9	13	31	43	63
Конотопський	1	6	20	5	31	89
По губернії	41	278	311	198	1 444	1 594

Складено за: [246, с. 188–189].

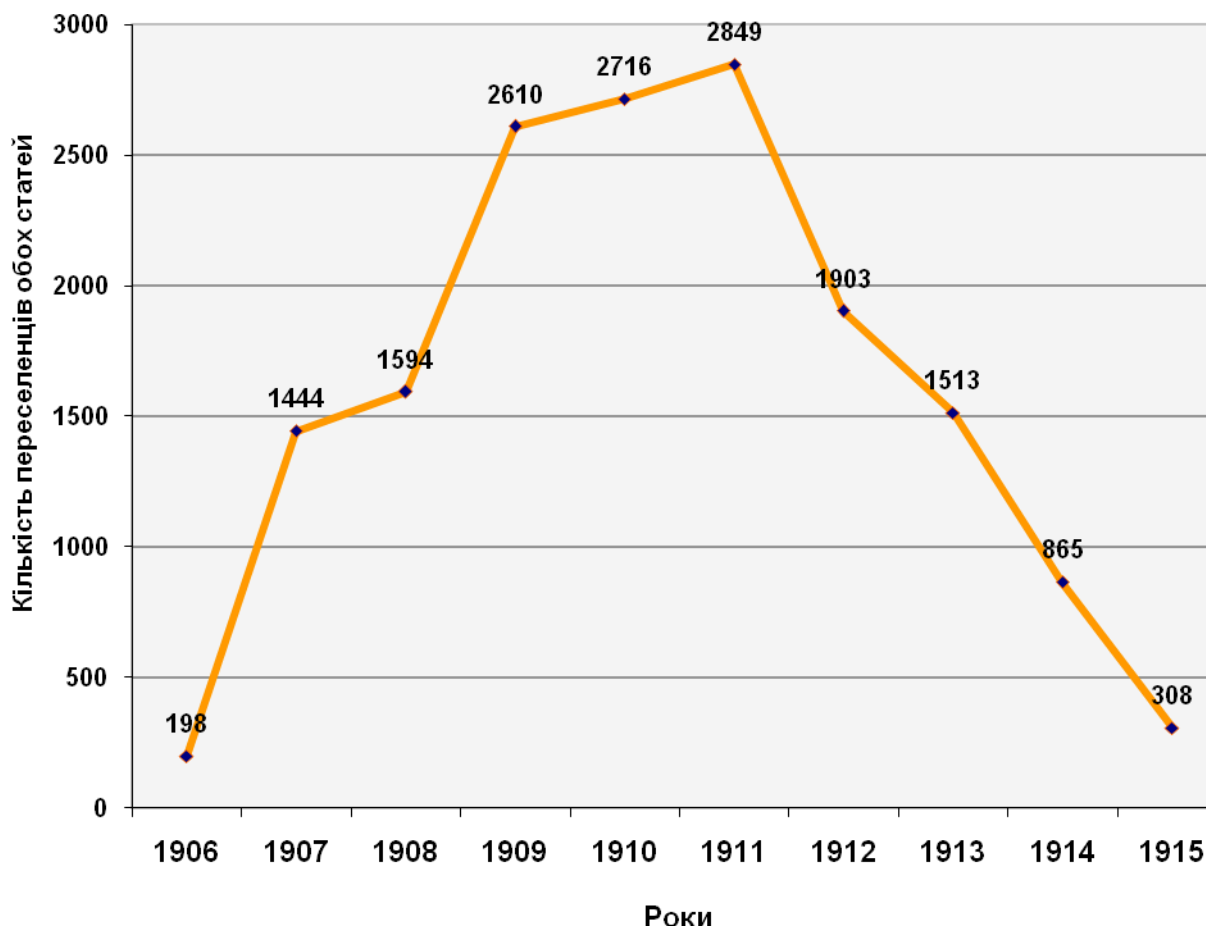
Додаток ББ

Зворотні переселенці із Чернігівської губернії в 1909–1911 рр.

Повіти	Кількість сімей, що повернулися			Душ обох статей		
	1909	1910	1911	1909	1910	1911
Суразький	88	105	51	446	529	283
Мглинський	32	46	90	159	279	485
Стародубський	36	37	37	185	184	182
Новозибківський	26	33	23	144	172	107
Н-Сіверський	30	25	30	156	131	144
Глухівський	16	10	34	73	55	176
Кролевецький	10	35	37	56	183	175
Сосницький	38	34	20	199	149	103
Городнянський	32	29	22	154	124	106
Чернігівський	66	20	28	372	105	142
Остерський	24	55	66	127	286	307
Козелецький	19	36	38	90	187	198
Ніжинський	28	19	39	150	103	191
Борзнянський	24	18	21	105	88	100
Конотопський	37	28	34	194	141	150
По губернії	506	530	570	2610	2716	2849

Складено за: [247, с. 60, 66].

Додаток БВ

**Динаміка зворотнього переселення чернігівських селян із Сибіру та
Далекого Сходу в роки столипінської аграрної реформи (1906–1915 рр.)**

Складено за: [246, с. 188–189; 247, с. 60, 66; 309, с. 7; 310, с. 14; 311, с. 13].

Додаток БД

Кредитні кооперативи в повітах Чернігівської губернії в 1907–1914 рр.

Повіти	1907 (усі кред. кооп-ви)	1910 (усі кред. кооп-ви)	1912 (усі кред. кооп-ви)	1913		1914	
				Кред. тов-ва	Позик.- ощадні тов-ва	Кред. тов-ва	Позик.- ощадні тов-ва
Борзнянський	4	3	7	8	2	13	2
Глухівський	2	3	3	2	3	8	3
Городнянський	17	19	21	19	5	22	5
Козелецький	7	12	13	5	8	12	8
Конотопський	1	1	3	4	3	12	3
Кролевецький	6	5	5	4	3	7	3
Мглинський	-	1	3	6	1	13	1
Н-Сіверський	-	1	4	4	1	10	1
Новозибківський	6	7	9	6	5	8	5
Ніжинський	7	12	15	9	7	17	7
Остерський	2	7	17	17	2	22	2
Сосницький	8	11	8	13	3	16	4
Стародубський	3	3	6	5	1	7	1
Суразький	2	5	8	6	2	15	2
Чернігівський	15	28	27	20	7	21	7
Усього	80	118	149	130	53	203	54
Загальна кількість кредитних кооперативів	80	118	149	183		257	

Складено за: [190, с. 14, 16; 213, с. 2; 221, с. 10; 315, с. 181–182; 518, с. 10].

Додаток БЕ

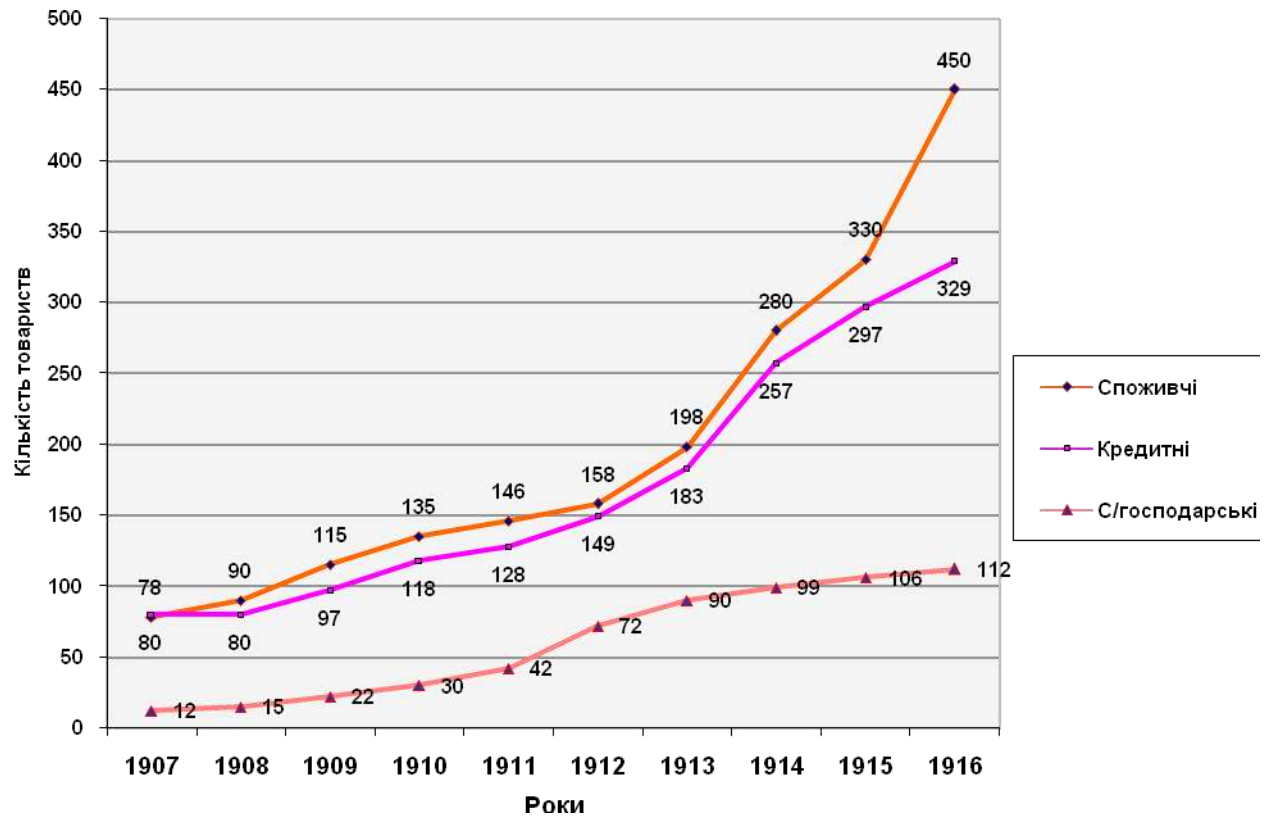
Сільськогосподарські товариства на Чернігівщині в 1906–1914 рр.

Повіти	Кількість сільськогосподарських товариств по роках									Серед. площа землі на 1 тов-во (кв. дес)
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	
Борзнянський	2	3	4	5	7	10	9	9	10	6
Глухівський	-	-	-	-	1	1	1	1	1	56
Городнянський	-	-	-	-	1	2	3	3	4	24
Козелецький	3	3	4	4	5	6	8	9	9	6
Конотопський	-	-	-	-	-	-	2	3	5	15
Кролевецький	1	1	1	3	4	6	12	14	15	4
Мглинський	1	1	1	2	2	1	2	3	3	22
Н-Сіверський	-	-	-	-	-	-	-	(2)?	(2)?	-
Новозибківський	-	-	-	-	-	2	4	7	6	18
Ніжинський	2	2	2	5	5	6	15	16	15	4
Остерський	-	-	-	-	-	-	1	4	7	40
Сосницький	-	-	-	-	2	3	7	7	9	11
Стародубський	-	-	-	-	-	1	2	2	5	31
Суразький	-	-	1	1	1	1	2	2	2	37
Чернігівський	-	2	2	2	2	3	4	8	6	11
Усього	9	12	15	22	30	42	72	90	99	15

Складено за: [217, с. 80; 233, с. 5, 17].

Додаток БЖ

Динаміка зростання кількості кооперативів у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

Складено за: [142, с. 684, 686; 190, с. 14; 216, с. 688; 217, с. 80; 233, с. 5; 292, с. 92; 323, с. 8; 357, с. 78; 513, с. 67; 515, с. 16–18; 518, с. 10; 520, с. 590].

Додаток БЗ

**Агрономічна допомога господарствам одноосібного володіння в
українських губерніях у 1908–1910 рр.**

Назва губернії	Агрономічний персонал					Агрономічні заходи					
	Повітові агрономи	Дільничні агрономи	Спеціалісти та інструктори	Агрономічні старости	Практиканти	Зразкові господарства	Зразкові поля	Зразкові ділянки	Прокатні пункти	Зерноочисні пункти й обози	Пункти запліднення
Волинська	12	-	4	-	-	-	60	-	38	-	-
Катерино-славська	10	17	4	-	3	1	51	1007	17	107	104
Київська	8	4	2	12	26	2	98	-	-	6	15
Подільська	12	-	-	9	-	-	73	-	-	3	16
Полтавська	12	41	7	18	1	3	220	91	135	46	71
Таврійська	4	13	11	-	2	4	24	110	13	-	13
Харківська	13	-	-	9	9	-	24	190	-	13	13
Херсонська	12	41	10	-	2	-	223	437	190	72	18
Чернігівська	5	1	2	-	2	1	1	157	1	6	14

Складено за: [163, с. 92–95].

Додаток БК

Агрономічна мережа Чернігівської губернії станом на 1 січня 1913 р.

Повіти	Дільниць	Агрономів	З вищою освітою	Із середньою освітою
Борзнянський	3	3	1	2
Глухівський	3	3	-	3
Городнянський	4	4	2	2
Козелецький	5	5	5	-
Конотопський	3	3	1	2
Кролевецький	4	4	1	3
Мглинський	4	4	2	2
Н-Сіверський	4	2	-	2
Новозибківський	5	5	2	3
Ніжинський	5	5	4	1
Остерський	4	3	1	2
Сосницький	4	4	1	3
Стародубський	4	3	1	2
Суразький	6	4	1	3
Чернігівський	3	3	2	1
Усього	61	55	24	31

Складено за: [215, с. 2–3].

Додаток БЛ

Розподіл слухачів сільськогосподарських курсів губернського земства по повітах у роки столипінської аграрної реформи (1908–1914 рр.)

Місце проведення Повіти	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.	1914 р.	Усього
	Ніжин	Н-Сіверський	Борзна	Новозибків	Стародуб	Бобровиця	С. Слободка	
Борзнянський	7	-	49	-	1	8	-	65
Глухівський	-	-	3	1	1	3	-	8
Городнянський	1	-	2	1	-	-	2	6
Козелецький	1	-	-	-	2	18	-	21
Конотопський	1	2	1	-	3	4	3	14
Кролевецький	1	-	-	2	7	1	1	12
Мглинський	-	-	-	-	2	4	2	8
Н-Сіверський	-	30	-	-	3	3	-	36
Новозибківський	-	-	-	13	7	2	2	24
Ніжинський	44	1	3	-	1	5	13	67
Остерський	-	-	-	-	1	7	5	13
Сосницький	3	6	3	6	5	5	4	32
Стародубський	-	-	-	1	29	1	-	31
Суразький	3	-	-	8	2	1	1	15
Чернігівський	6	2	2	2	-	4	9	25
Усього	67	41	63	34	64	66	42	377

Складено за: [273, с. 6; 283, с. 7–8].

Додаток ВМ

**Прокатні станції сільськогосподарських машин і знарядь у
Чернігівській губернії в 1913 р.**

Повіти	Прокатних станцій		
	Кількість станцій	Кількість знарядь у них	У середньому на 1 станцію
Борзнянський	8	57	7
Глухівський	1	17	17
Городнянський	3	35	12
Козелецький	8	87	11
Конотопський	3	16	5
Кролевецький	14	123	9
Мглинський	1	4	4
Н-Сіверський	-	-	-
Новозибківський	3	18	6
Ніжинський	11	48	4
Остерський	1	2	2
Сосницький	7	41	6
Стародубський	2	7	4
Суразький	1	17	17
Чернігівський	4	29	7
Усього	67	501	7,0

Складено за: [233, с. 73–74].

Додаток БН

Агрономічна допомога в Чернігівській губернії в 1911–1913 рр.

Роки	Кошти	Сільськогосподарські знання					Техніка		Селекція тварин (плем. бички)
		Агрономів	Курсів	Читань і бесід	Показові		Прокатні і пункти	Знарядь	
					поля	ділянки			
1911	83 514	22	11	175	18	346	86	196	94
1912	159 052	62	20	873	69	1933	137	296	301
1913	127 095	66	31	1472	135	3654	200	343	343

Складено за: [171, с. 4–6].

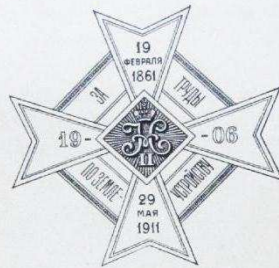
Додаток БП

**Опис нагрудного знаку за заслуги в проведенні землевпорядкування
(1912 р.)**

На подлинномъ Собственной Его Императорскаго Величества рукою написано:
„Утверждаю“.
 Въ Царскомъ Селѣ, 7 Декабря 1912 г
 Скрѣпить: Предсѣдатель Совѣта Министровъ,
 Статсъ-Секретарь *В. Коковцовъ.*

Рисунокъ

знака отличія за труды по землеустройству.

Описание.

Серебряный неполированный четырехконечный, съ вырѣзками на концахъ, крестъ, размѣрами по осямъ $1\frac{3}{16}$ вершка, наложенный оконечностями на углы квадратной рамки шириною $\frac{3}{16}$ вершка, матоваго золота, съ однимъ наружнымъ узкимъ зеленымъ эмалевымъ ободкомъ; на срединѣ креста наложенъ, вершиною къ верху, малый квадратъ (длина стороны = $\frac{5}{16}$ вершка) зеленой эмали съ узкимъ золотымъ полированнымъ ободкомъ, а на квадратѣ помѣщено золотое вензелевое изображеніе Имени ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА подь короною.

На крестѣ надписи вырѣзанными буквами: на верхнемъ концѣ „19 Февраля 1861“, на боковыхъ дата „19—06“ (годъ начала землеустройства) и на нижнемъ „29 Мая 1911“ (дата изданія Положенія о землеустройствѣ).

На золотой квадратной рамкѣ надпись вырѣзанными буквами: „за труды по землеустройству“.

Подписаль: Главноуправляющій
 Землеустройствомъ и Земледѣлемъ,
 Статсъ-Секретарь *А. Кривошеинъ.*

Джерело: [102, арк. 4].

Додаток БР

**Кількість скарг у повітові землевпорядні комісії в українських губерніях
станом на 01.01.1911 р.**

Назва губернії	Кількість постанов землевпорядних комісій	Кількість скарг, які надійшли до комісій і були передані для одержання свідчень і пояснень						% загальної кількості скарг до загальної кількості постанов комісій
		На дії Селянського банку	На продажу і здачу в оренду казених земель казених земель	На виконання землевпорядних робіт	На організацію переселення	Скарги з інших справ	Усього скарг	
Волинська	9 602	52	14	269	29	61	425	4,43
Катерино- славська	8 951	25	190	92	21	71	399	4,46
Київська	9 742	104	3	112	59	89	367	3,74
Подільська	7 284	100	14	24	11	102	251	3,45
Полтавська	10 327	119	3	78	43	153	396	3,83
Таврійська	7 185	34	154	113	3	19	322	4,48
Харківська	18 001	40	49	99	68	83	330	1,82
Херсонська	17 507	184	547	48	37	48	864	4,94
Чернігівська	9 940	15	19	58	18	21	131	1,32

Складено за: [163, с. 80–81].

Додаток БС

**Активні селянські виступи в Україні проти столипінського
землевпорядкування в 1907–1914 рр.**

Роки Губернії	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	Разом
Волинська	-	1	-	1	-	2	3	3	10
Київська	-	1	3	5	-	1	-	-	10
Подільська	-	-	1	-	-	-	-	1	2
Полтавська	-	-	1	6	6	1	1	1	16
Харківська	-	2	7	6	4	17	5	3	44
Чернігівська	-	-	-	4	-	1	8	-	13
Катеринославська	2	1	2	2	4	1	-	-	12
Таврійська	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Херсонська	-	-	3	2	5	12	-	-	22
Усього	2	5	17	26	20	35	17	8	130

Складено за: [469, с. 244–255].

Додаток БТ

**Виступи селян-общинників проти хуторян і відрубників у
Чернігівській губернії в 1907–1914 рр.**

Роки Форми виступів	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	Усього
Розгроми садиб хуторян і відрубників	-	-	1	-	-	-	2	-	3
Захоплення землі й майна	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Випаси й спаш	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Порубка та ін. масові виступи	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Підпали	1	-	20	-	5	12	7	6	51
Усього	2	-	21	-	7	12	10	6	58

Складено за: [469, с. 244–255].

Додаток БУ

**Кількість і площа хуторів і відрубів на надільних землях в українських
губерніях на 01.01.1916 р.**

Губернії	Кількість			Площа		
	Загальна кількість селянських дворів	Кількість власників хуторів і відрубів	Частка хуторів і відрубів у заг. к-сті дворів (%)	Загальна площа селянських надільних земель	Загальна площа хуторів і відрубів на надільних землях (дес.)	Частка площі хуторів і відрубів у заг. площі надільн. земель
Херсонська	294 297	70 654	19,4	2 291 208	529 949	23,1
Таврійська	132 876	42 578	32,0	1 957 532	487 501	24,9
Катерино- славська	270 824	90 488	33,4	2 531 076	825 314	32,6
Київська	383 503	35 373	9,2	2 106 781	163 602	7,8
Подільська	458 764	11 254	2,4	1 754 187	34 830	2,0
Волинська	292 387	37 419	12,8	2 298 865	272 033	11,8
Харківська	364 100	87 808	24,1	2 663 142	534 345	20,0
Чернігівська	367 369	14 587	4,0	2 329 209	94 178	4,0
Полтавська	446 876	50 122	11,2	2 195 458	229 669	10,5
По Україні	3 010 996	440 283	14,6	20 127 458	3 171 421	15,8

Складено за: [390, с. 586–587].

Додаток БФ

Посівні площі в українських губерніях у 1916 р.

Губернії	Кількість госп-в у 1916 р.	Селянських		Поміщицьких		Усього посівів (тис. дес.)
		Усього посівів (тис. дес.)	На одне госп-во	Усього посівів (тис. дес.)	На одне госп-во	
Полтавська	475 619	18 69,2	3,9	437,0	84,2	2 306,2
Харківська	424 783	17 65,2	4,2	299,3	105,7	2 064,5
Чернігівська	394775	1 377,3	3,5	100,0	30,8	1 477,3
Волинська	290 648	884,2	3,0	200,5	172,8	1 084,7
Київська	652 194	1 444,9	2,2	571,8	202,2	2 016,7
Подільська	573 687	1 198,8	2,1	568,3	146,5	1 667,1
Катеринославська	482 912	2 536,1	5,3	423,6	94,9	2 959,7
Херсонська	417 038	2 872,9	6,9	738,8	132,6	3 611,7
Таврійська	239 784	2 390,8	10,0	385,1	85,8	2 775,9
Разом	3 948198	15 339,4	4,5	3 724,4	117,2	1 9963,8

Складено за: [289, с. 165; 290, с. 6; 597, с. 12].

Додаток БХ

Посівні площі в господарствах Чернігівської губернії в 1916 р.

Повіти	Категорія земель	Кількість господарств	Площа	% до загальної площі посівів	На 1 гос-во припадає площі (дес.)
Борзнянський	Селянські	23 811	77 170	88,3	3,24
	Приватновл.	189	10 201	11,7	53,97
Глухівський	Селянські	21 396	85 398	88,1	3,99
	Приватновл.	230	11 581	11,9	5,35
Городнянський	Селянські	27 226	93 253	96,3	8,42
	Приватновл.	225	3 569	3,7	15,86
Козелецький	Селянські	26 416	82 920	88,3	3,10
	Приватновл.	208	10 845	11,7	52,13
Конотопський	Селянські	25 018	83 854	87,7	3,36
	Приватновл.	180	11 781	12,3	65,45
Кролевецький	Селянські	21 383	75 050	93,5	3,50
	Приватновл.	184	5 202	6,5	23,92
Мглинський	Селянські	24 992	89 318	95,9	3,57
	Приватновл.	221	3 784	4,1	17,12
Н-Сіверський	Селянські	34 189	111 605	94,1	4,51
	Приватновл.	204	7 117	5,9	34,88
Новозибківський	Селянські	26 560	99 396	95,4	3,74
	Приватновл.	205	4 755	4,6	23,29
Ніжинський	Селянські	26 729	84 200	89,6	3,15
	Приватновл.	219	9 785	10,4	44,68
Остерський	Селянські	35 238	77 682	97,2	2,20
	Приватновл.	220	2 212	2,8	10,05
Сосницький	Селянські	31 817	98 488	95,1	3,09
	Приватновл.	268	5 058	4,9	18,87
Стародубський	Селянські	23 465	108 092	94,0	4,81
	Приватновл.	275	6 955	6,0	25,29
Суразький	Селянські	30 176	115 207	97,0	3,81
	Приватновл.	193	3 602	3,0	18,66
Чернігівський	Селянські	24 117	96 601	96,4	4,0
	Приватновл.	221	3 565	3,6	16,13
По губернії	Селянські	391 533	1 377 334	93,2	3,51
	Приватновл.	3 242	100 013	6,8	30,84

Складено за: [19, арк. 35–36].

Додаток БЦ

Площа приватновласницької й селянської землі в Чернігівській губернії (з поділом за угіддями й категоріями власників) за даними сільськогосподарського перепису 1917 р.

Категорія власників	Кількість десятин у власності		
	«Зручні» землі	«Незручні» землі	Усього
Селяни і козаки, які входять до складу товариств	2 638 652, 35	12 907, 55	2 651 559, 90
Дрібні власники (до 50 дес.), які не входять до складу товариств	62 665, 07	289, 86	62 955, 29
Приватні власники (більше 50 дес.)	599 498, 29	289, 86	605 669, 18
Товариства і установи (до 50 дес.)	194, 80	-	194, 80
Товариства і установи (більше 50 дес.)	53 050, 16	35, 00	53 085, 16
Церковні і монастирські землі (до 50 дес.)	27 579, 00	398, 82	27 977, 82
Церковні і монастирські землі (більше 50 дес.)	9 871, 30	152, 03	10 023, 33
Казенні землі	95 000, 39	3 162, 30	98 162, 69
Усього	3 486 511, 66	23 116, 45	3 509 628, 11

Складено за: [71, арк. 35–36].

Додаток БШ

Купівля землі в українських губерніях за роки столипінської аграрної реформи (у дес. за окремими категоріями покупців)

Назва губернії	Дворяни, чиновники й офіцери	Купці	Міщани	Селяни		Козаки й колоністи	Усього по даним категоріям (дес.)
				Окремі селяни	Громади й товариства		
Волинська	406 134,9	35 469,8	42 976,3	85 410,5	95 999,5	7 739,5	673 730,5
Катеринославська	22 028,6	14 189,8	7 234,9	37 511,7	43 379,5	35 751,6	160 096,1
Київська	135 272,1	29 491,4	18 723,5	66 782,1	47 620,8	194,7	298 084,6
Подільська	79 708,3	11 836,7	12 548,4	59 563,5	14 802,0	38,5	178 497,4
Полтавська	30 937,8	10 723,7	7 005,0	49 028,1	25 346,9	103 636,5	226 678,0
Таврійська	33 991,7	47 235,1	27 379,0	73 752,0	20 336,9	112 932,2	315 626,9
Харківська	58 047,6	20 178,2	14 996,8	102 447,4	65 667,7	10 764,6	272 102,3
Херсонська	57 542,5	38 371,1	54 256,9	93 031,5	47 215,9	110 143,0	400 560,9
Чернігівська	52 816,6	20 248,0	17 302,4	54 435,2	49 258,3	55 991,7	250 052,2

Складено за: [330, с. 96–97].

Додаток БЩ

Продаж землі в українських губерніях за роки столипінської аграрної реформи (у дес. за окремими категоріями продавців)

Назва губернії	Дворяни, чиновни- ки й офіцери	Купці	Міщани	Селяни		Козаки й колоні- сти	Усього по даних категоріях (дес.)
				Окремі селяни	Громади й тов-ва		
Волинська	545 018,2	57 271,4	36 338,2	41 668,6	8 516,9	18 609,3	707 422,6
Катеринославська	81 591,3	12 895,0	3 537,0	24 792,6	11 367,1	32 808,1	166 991,1
Київська	187 353,7	18 902,9	21 577,5	16 370,0	4 388,5	2 631,9	251 224,5
Подільська	150 710,9	4 641,5	4 986,2	10 758,6	2 282,5	28,9	173 408,6
Полтавська	113 999,7	16 310,5	9 317,6	22 690,3	2 660,0	50 091,2	215 069,3
Таврійська	76 373,7	66 145,0	23 550,9	28 719,3	11 660,9	32 808,1	239 257,9
Харківська	127 462,9	21 657,0	13 916,6	35 594,4	8 245,7	8 304,0	215 180,6
Херсонська	112 077,4	38 231,2	48 705,2	37 149,2	17 184,5	93 656,9	347 004,4
Чернігівська	127 464,3	35 992,4	21 652,8	13 668,2	2 479,3	20 983,1	222 240,1

Складено за: [330, с. 92–93].

